

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

Yıl/Year:2 Cilt/Volume:2 Sayı/Issue:4

2016/2

ISSN: 2147-5679

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ

BİNGÖL 2016

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year:2 Cilt/Volume:2 Sayı/Issue:4

ISSN: 2147-5679

Sahibi / Owner

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Editör / Editor

Dr. M. Zahir ERTEKİN

**Dergi Sekreteryası ve İletişim /
Secretary of Journal and Communication:**

Enstitü Sekreteri Sadrettin BEKİ
Yrd. Doç. Dr. Hêmin Omar AHMAD
Ögr. Gör. Mehmet ASLANOĞULLARI

Dergi Tasarım ve Uygulama / Magazine Design

Aysel Kazıcı Özalp (Şemal Medya)

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğü, 12100-Bingöl

Telefon: 0426 216 00 42

Faks: 0426 216 00 42

Enstitü e-posta: yasayandillerenst@bingol.edu.tr

Dergi e-posta: bingolyasayandiller@gmail.com

Basım Yeri / Place of Publication

Sadık Daşdöğen – Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit.
C Blok No: 215 – 216, Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 613 12 11

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu Editorial Board and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ
Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ
Prof. Dr. Abdulaziz HATİP
Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ
Prof. Dr. Mehmet BARCA
Prof. Dr. Abdullah ÖNALAN
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN
Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ
Doç. Dr. Metin YİĞİT
Doç. Dr. Hasan ÇİÇEK
Doç. Dr. Abdurrahman ADAK
Doç. Dr. Nesim DORU
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ
Yrd. Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYINTU
Yrd. Doç. Dr. Cihat YAŞAROĞLU
Yrd. Doç. Dr. İbrahim Seydo AYDOĞAN
Yrd. Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Murat KAYA
Yrd. Doç. Dr. Hayrullah ACAR
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN
Yrd. Doç. Dr. İsmail NARİN
Yrd. Doç. Dr. Abdunnasır SÜT
Yrd. Doç. Dr. Naim DÖNER
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YAZICI
Yrd. Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Yrd. Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU
Yrd. Doç. Dr. Vehbi TÜREL
Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ayhan TEK
Yrd. Doç. Dr. Hemin OMAR AHMAD

- Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, ulusal hakemli bilimsel bir dergidir.
- Yayımlanan yazıların her türlü hukukî ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ/Bingöl Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ/ Bingöl Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hayrettin KIZIL/ Dicle Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Hemin OMAR AHMAD

Yrd. Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN/ Bingöl Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY/ Bingöl Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Vehbi TÜREL/ Bingöl Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYINTU/ Bingöl Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK/ Artuklu Üniversitesi

Öğr. Gör. Mehmet ASLANOĞULLARI/ Bingöl Üniversitesi

Öğr. Gör. Zülküf ERGÜN/ Artuklu Üniversitesi

Öğr. Gör. Mehmet TAYFUN (Malmîsanij)/ Artuklu Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN	06
Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmançî-Zazakî -2- Hasan ÇİFTÇİ.....	08
Risteyên Peywendiyê û Peyvrêziya Wan (Devoka Mêrdînê) Mikail BÜLBÜL.....	22
Search of Zazaki Speaking Individuals For Identity Süreyya ÇETKİN.....	46
داشۆرین له نیوان شیخ رهزا و نیره ج میرزادا فهراهاد عزیز حسەن.....	59
Têveranayîşê Tîkê Vateyê Verênan ê Zazaki u Kurmancki Danyal APUHAN.....	94
Alfabeya Kurdî ya Herî Kevn/ Muaz Yakup+Muhammed Ronî el- Meranî Wergera ji ‘erebî: Haşim ÖZDAŞ.....	105
Sê Tezên Mastera Kurdî Yên Ku Li Zanîngehên Tirkiyeyê Hatine Amadekirin -1- M. Zahir ERTEKİN.....	126
Li Ser Pirtûka “Teoriyên Folklorê” Hayreddîn KIZIL.....	134
Danasîna Dîwana Mehwî Hemin OMAR AHMAD.....	140

EDİTÖRDEN...

Değerli bilim insanı,

Dergimizin dördüncü sayısıyla sizlerleyiz. Sosyal bilimler ve filoloji alanlarında yoğun bir akademik yayın sürecini yaşamaktayız. Pek çok hakemli dergi yılda 4 sayı çıkarma kararı almaktadır. Özellikle akademik çalışmalar bakımından yeni yeni araştırma konusu olan diller için de son zamanlarda güzel yayınların yapıldığına şahit olmaktayız. Dergimiz de özellikle Zazaki, Kurmanci ve Sorani'nin de içinde bulunduğu dil ailesine yönelik çalışmalara ağırlık vermektedir ve bu alanlarda özgün akademik ve orijinal çalışmalar yayınlamaya gayret etmektedir. Bu sayımızda, titiz bir hakem ve editoryal süreçten sonra 6 adet makale ve 2 adet kitap değerlendirmesi okuyucusuyla buluşmaktadır. Bu sayıda Türkçe, Zazaca, Kürmanca, Soranice ve İngilizce makaleler bulunmaktadır. Arapça'dan Kürtçe'ye çevrilen bir de tercüme bulunmaktadır.

Hasan Çiftci imzalı birinci makale '*Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmancî-Zazakî II*' başlığını taşımaktadır. Bu makale, yazarın seri halde yayımlamayı düşündüğü makalelerin ikincisidir. Birincisi daha önce dergimizin 3.sayısında yayımlanmış ve Kurmancî, Zazakî ve Farsça bazı atasözleri karşılaştırılarak *konu, düşünce* (anlam) ve *biçim* açısından ayrıntılı şekilde analiz edilmişti. Bu makalede de *dayı-yeğen* ilişkileriyle ilgili atasözleri veya deyimler üzerinde durulmuştur. Fakat karşılaştırılacak ilgili atasözleri üzerinde fazla ayrıntılı bir analiz yapılmayacaktır. Önce genel anlamda *dayı-yeğen* ilişkilerini yansıtan atasözleri konuları bakımından maddeler halinde ele alınmış her bir kültürdeki örnekleri üzerinde durulmuş ve ilgili kültürdeki hikâyeleri de kaydedilmiştir.

İkinci sırada Mikail Bülbül'e ait makale "Risteyên Peywendiyê û Peyvrêziya Wan: Devoka Mêrdînê" başlığını taşımaktadır. Makale Mardin yöresine ait bağli cümleler ve ve cümlelerin dilbilimsel açıdan sözcük düzenlerini irdelemektedir. Dilbilim-alan çalışmasına katkı sağlayacak bu makale, alanında uzman bir kalemin çalışmasıdır.

Zazaca Konuşan Bireylerin Kimlik Arayışı'nı konu alan üçüncü makale Süreyya Çetkin imzalıdır. İngilizce kaleme alınan çalışma anadili Zazaca olan genç kuşağın kimlik inşa süreci üzerinedir. Makalede, bu arayışın neden genç nesiller arasında daha yaygın olduğu üzerinde durulmuştur.

Şey Rıza Talabanî'nin divanında ve İrec Mirza'nın şiirlerinde küfür ve sövmeği konu alan Soranice makalenin yazarı Ferhad Azîz Hesen'dir.

Beşinci makale Zazaca ve Kurmanca Atasözlerinin Karşılaştırılmasını konu almaktadır. Makale Zazaca kaleme alınmış ve yazarı Danyal Apuhan'dır.

Altıncı makale Muaz Yakup/Muhammed Ronî el-Meranî'nin Arapça yazdıkları en eski Kürt alfabesini konu alan makaleleridir. Makaleyi Kürtçe'ye çeviren Haşim Özdaş'dır.

Hayreddin Kızıl, Bedran Hikmet'in "Teoriyên Folklorê/Folklor Teorileri" isimli kitabın kritiğini yapmıştır.

Hêmin Omar Ahmad ise çalışmasında Mehwi'nin kısa biyografisini ve Dîvanı'nın tanıtımını kaleme almıştır.

Bir sonraki sayıda buluşmak üzere...

M. Zahir ERTEKİN
Editör

ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ -2- Gotinên Pêşîyan ên Hevpar û Çîrokên Wan Di Farsî, Kurmancî û Zazakî de -2- Stories of Common Proverbs: Persian - Kurmanji - Zazakî -2-

Hasan ÇİFTÇİ¹

Özet:

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu'nun kadim halklarının dilleri Farsça, Kurmancî ve Zazakî ortak atasözlerinin hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de işaret edilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir. Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makalede ve aynı konuyla ilgili seri halde yayımlanacak diğer makaleler adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Kurte:

Ev gotar bi edebiyata gelêrî ya berawirdî re têkildar e. Çavkanî û çîrokên gotinên pêşîyan ên hevpar ên farsî, kurmancî û zazakî ku zimanên qedîm ê neteweyên Rojhilata Navaras in, di hundirê xwe de di hewîne. Car caran dê behsa gotinên pêşîyan ên tirkî û 'erebî yên hevpar jî bête kirin.

1 Prof. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. hciftci62@hotmail.com

Gotinên pêşiyân di nava pêvajoya dîrokê de weke zagonên neteweyan e ku şiklê jîna wan, kevneşopî û 'edetên wan destnîşan dikin. Gotinên pêşiyân di nava demsal û sedsalên dîr û dirêj de dişikilin û nîrxên dunyewî, olî û exlaqî yên civakan berpêş dikin. Çanda dîrokî ya civakê ji nîfşekê derbasî nîfşên din dikin.

Ev meqale destpêka rêzemeqaleyan e ku dê li ser gotinên pêşiyân ên hevbeş raweste. Herwiha ev xebat dê ji bo nîrxên çandî yên hevpar ên neteweyên navborî bibe fanûseke rewneq.

Peyvên Sereke: Çîrokên gotinên pêşiyân, gotinên pêşiyân ên hevpar, Farsî, Kurmançî, Zazakî

Abstract

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the ancient peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turkish proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Key words: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji, Zazakî

Giriş:

Bu makale, seri halde yayımlamayı düşündüğümüz makalelerin ikincisidir. Birincisi daha önce Bingöl Üniversitesi *Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*'nin 3.sayısında yayımlanmış ve Kurmançî, Zazakî ve Farsça bazı atasözleri karşılaştırılarak *konu, düşünce* (anlam) ve *biçim* açısından ayrıntılı şekilde analiz edilmişti. Bu makalede de *dayı-yeğen* ilişkileriyle ilgili atasözleri veya deyimler üzerinde durulacaktır. Fakat karşılaştırılacak ilgili atasözleri üzerinde fazla ayrıntılı bir analiz yapılmayacaktır. Önce genel anlamda *dayı-yeğen* ilişkilerini yansıtan atasözleri konuları bakımından maddeler halinde ele alınarak her bir kültürdeki örnekleri üzerinde durulacak ve varsa ilgili kültürdeki hikâyeleri de kaydedilecektir.

Bir önceki makalede işaret edildiği gibi ortak veya yakın coğrafyaları paylaşan kavimler arasındaki ilişkiler neticesinde zamanla bir takım ortak değerler, ortak kültürel ve dilsel unsurlar da oluşur. Bu kavimler arasında şekillenen ortak unsurlardan din, inanç, ahlâk, adet, gelenek gibi kuvvetli ortak değerler yanında, yüzlerce yılın tecrübesi ve etkileşimiyle oluşan ortak birçok masal, hikâye ve çok defa bunların özünü yansıtan cümle ve ifadelerden atasözü ve deyimler de ortaya çıkarak yayılır.

Aslında atasözleri, uzun tarihsel ve sosyolojik tecrübelerinden ortaya çıkarak hafızalara kazılan ve kuşaktan kuşağa aktarılan halkın sözlü yasalarıdır. Araştırmacıların görevi ise bu sözlü kültürü derlemek, bir araya getirmek, karşılaştırmak ve yorumlamaktır. Bu husus söz konusu milletler veya etnik unsurların, farkında olarak ya da olmayarak ne denli tarihi müşterek kültürel ve düşünsel değerlere sahip olduğunu göstermek bakımından oldukça önem arz eder.

Farsçada *dayı-yeğen* ilişkilerini olumlu-olumsuz birçok boyuttan yansıtan çok zengin bir atasözü literatürü mevcuttur. Konuyla ilgili Kurmancî ve Türkçe atasözleri de az değildir. Fakat aynı husustaki yazılı Zazakî atasözleri azdır. Kurmancî atasözleri tam olarak derlenip yazılı hale gelmediği gibi derlenen bütün Zazakî atasözleriyle ilgili çalışmalar birkaç makale ve kitabı geçmemektedir.

Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmancî-Zazakî 2

I. Dayı-Yeğen İlişkileriyle İlgili Atasözlerinden Bazı Örnekler

Konuyla ilgili bu ikinci makalenin mevzuu, Zazakî, Kurmancî, Farsça, Türkçe ortak atasözlerinde işlenen ortak tema, aile ve akraba fertlerinden *dayı-yeğen* (xal û xwarzî/ xal û warza/ xâl û xâherzâde) ilişkileriyle ilgilidir. Bu ilişkilerden bilhassa iki grup akrabanın birbirinden beklentisi ve her birinin sonuçta kendi çıkarını düşünmesi konusunu ele alan ve farklı versiyonları bulunan “dayı yeğen hikâyesi” (“mesela xal û xwarzî”/ “meselayê xal û warza”) hikâyesine dayanan atasözleri üzerinde durulacaktır.

Şimdi önce zamanla dayı-yeğen (xal û xwarzî/ xal û warza) ilişkilerinin tecrübesinden çıkan çeşitli hususları yansıtan konuyla ilgili tespit edilen belli başlı örnekleri sıralayalım:

a) Birçok atasözünden çıkan sonuçlara göre yeğenler fizikî özellikler ve cömertlik, cimrilik vb. olumlu-olumsuz görülen ahlâkî nitelikler açısından dayılarına çeker.²

1. Kurmancî:

*Kurî li felan, xwarzî li xalan.*³

2 Not: Kurmancî ve Zazakî metinlerde görülen imlâ farklılıkları, alıntı yapılan kaynaklardaki imlâ farklarından kaynaklanmaktadır. Yapılacak alıntılarını değiştirmek bilimsel etiğe aykırıdır.

3 Hesên, Bîlal, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008, s. 169.

*Xarzî li xalan tên.*⁴

*Xwarzî tên li xalan wekî civanî tên li fehlan.*⁵

2. Zazakî:

*Wereza hetê xali ra şîyo.*⁶

Coka vanê 'wereza ve farva xaliyo'.⁷

3. Farsça:

خواهرزاده به دایی اش می رود.

Xâherzâde be dâyi-eş mî-reved.

Yeğen dayısına çeker.

آب از پستی می رود، خواهرزاده به دایی می رود.

Âb ez pestî mî-reved ,xâherzâde be dâyi mî-reved.

*Su alçaktan akar, yeğen dayıya çeker.*⁸

4. Türkçe:

*Oğlan dayıya, kız halaya çeker.*⁹

*Er dayıya, kız halaya.*¹⁰

*Er yiğit dayıya çeker.*¹¹

Yukarıda işaret edildiği gibi, dayı-yeğenle ilgili bu gruptaki atasözlerinden çıkan sonuca göre oğlan çocuğu fiziki ve ahlaki özellikleri bakımından dayısına; kız çocuğu ise halasına benzer. Aynı veya birbirine komşu coğrafyaları ve geneli aynı dini paylaşan etnik unsurlar (Kürt, Zaza, Türk, Fars) bu atasözlerini yerine göre hem olumlu anlamda hem olumsuz anlamda kullanırlar.

Nitekim kocanın akrabaları güzel ve iyi huylu çocuğu ya da kişiyi babasına veya halasına; kadının yakınları da çocuğu dayısına veya teyzesine benzetirler. Aksi olunca durum tersine döner. Ama daha çok bu atasözleri anne ve anne tarafını eleştirmek için söylenir.

b) Bazı atasözlerinde dayılar yeğenlerine karşı şefkat ve merhamet beslemek; onları gözetlemek, hayatta başarılı olmalarını sağlamaya çalışarak aralarındaki sıkı ve samimi bağları güçlü tutmakla nitelenir. Bu gruptaki atasözlerine göre

4 Aynı eser, s. 255.

5 Tigrîs, Amed, 6762 *Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001, s. 248.

6 Selcan, Zilfi, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013, s. 500.

7 Aynı eser, s. 496.

8 Hâverî, Muhammed Cevâd, *Emsâl û Hikem-ê Merdum-ê Hezâre*, Meşhed 1379 hş./2000, s. 49.

9 Sinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* (haz. Süreyya Beyzadeoğlu), MEB, İstanbul 2003, s. 193; Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994, s. 17, 175.

10 Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009, s. 418.

11 Albayrak, s. 421.

yeğenler de dayılarını öz ataları olarak görür ve kendileri maddi-manevi açıdan daha üst bir konumda iseler, dayılarının elinden tutar onları da yüceltirler; dar günde birbirlerine destek olurlar. Ama amcalar yeğenlerine (erkek kardeşlerinin çocuklarına göre) dayıları gibi değildir. Onlara karşı zaman zaman olumsuz tavırlarından dolayı yeğenleriyle olan bağları zayıf ve bazen de ilişkileri kopma noktasındadır.

1. Kurmancî:

*Xalan xwarzî rakirin, maman birarzî winda kirin.*¹²

*Xalê mirovan cedên mirovan in.*¹³

*Bihna dêya(n) tê ji xala (n).*¹⁴

*Bûka xalê delaliya malê.*¹⁵

Soranca: *Xâlân xuwerzâ mazin kird, mâmân birâzâ bizir kird.*¹⁶

2. Zazakî:

*Werdene de ap dereza, pêrodais de xal wereza.*¹⁷

*Werdi rê ap u werezao, qevxa rê xal u derezao.*¹⁸

3. Farsça:

خواهرزاده تا هفت رگ از دایی پیروی می کند.

Xâherzâde tâ heft reg ez dâyi peyrovî mî-koned.

*Yeğen yedi kuşağa kadar dayısını takip eder.*¹⁹

خواهرزاده، جان زاده، برادرزاده، مردم زاده.

Xâherzâde canzâde ,berâderzâde merdumzâde.

*Bacı oğlu can oğlu; birader oğlu eloğlu.*²⁰

4. Türkçe:

*Dayılar yeğenleri yükseltir, amcalar batırır.*²¹

*Dayı ile dağı gez, emmi ile bağı gezme.*²²

*Kız karıynca, dayı boynuna düşer.// Kız kocayınca, gayret dayıya düşer.*²³

12 Oncu, Mehmet, *Gotinên Pêşiyân*, Enstîtuya Kurdî, Stenbol 1992, s. 660.

13 Oncu, s. 660.

14 Zinar, Zeynelabidîn, *Xwençe, Gotinên Pêşiyân, Kilam-Dîlok û Çîrok*, Weşanxana Çanda Kurdî, Stockholm 1989, I. 11.

15 Hesen, s. 52.

16 Qâzî, Qâdir-ê Fettâhî, *Emsâl û Hikem-ê Kurdî, İntişâr-ê Dânişgâh-ê Tebrîz*, 1364 hş./1987, s. 129

17 Selcan, s. 33.

18 Selcan, s. 33.

19 Zûlfiqârî, Hesen, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zêrbulmeşelhâ-yê Fârsî*, Tahran 1388 hş., I, 915.

20 Zûlfiqârî, I, 915.

21 Albayrak, s. 328.

22 Albayrak, s. 327; Yurtbaşı, s. 17.

23 Albayrak, s. 638-639.

Bu atasözleri, bir kısmı birebir ortak, bir kısmı biraz farklı olmakla birlikte genel anlamda dayı-yeğen ilişkileri iyi olduğu zaman veya amca-yeğen ilişkileri sıkıntılı olduğu zamanlarda söylenir. Yerine göre bazen de eleştirici amacıyla dile getirilir.

c) Bazı ortak atasözleri dayılarla yeğenler arasındaki anlaşmazlığı, gizli çekişmeyi ve hatta kavgaya varan husumeti dile getirir. Bazısında da dayılarla amcalar karşılaştırılmış dayıların yeme dostu, amcaların ise dar günün dostu olduğuna dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla baba soyundan gelen amcaların yeğenleriyle akrabalık bağı bazen zayıf görünse de temelde daha güçlü ve dar günde dayılardan ziyade amcalar, yeğenlerinin imdadına koşarlar.

1. Kurmancî:

*Ji xwarinê re xal û xwarzî, ji şeran re ap û birazî.*²⁴

*Ji tîrşikê re xal û xwarzî, ji şeran re ap û birazî.*²⁵

*Xal xelk e, ap milk e.*²⁶

*Xal û xwarzî çûn bin dara gilyasê, xwarzî ji xalo kir gazî.*²⁷

*Neçe şerê xal û xuharziyan, neke hewar û gaziyan.*²⁸

2. Farsça:

برادر پشت، برادرزاده مهره پشت؛ خواهرزاده را با زر بخر، با سنگ بکش.

Berâder poşt, berâderzâde mohre-ê poş, xâherzâde râ bâ zer bê-xer, bâ seng bê-kuş.

*Kardeş sırt, kardeş oğlu sırt omurgası; bacı oğlunu altınla al, taşla öldür.*²⁹

خالو را سرازیر آب می برد، خواهرزاده سر بالا سراغش را می گرفت.

Xâlû râ serâzîr âb mî-burd, xâherzâde ser-bâlâ surâğeş vâ mî-gurift.

*Su dayıyı aşıya doğru götürdü; bacı oğlu onu yukarıda arıyordu.*³⁰

خواهرزاده، ماززاده است.

Xâherzâde, mârzâde est.

Bacı oğlu, yılan oğludur.

خواهرزاده مارش زده.

Xâherzâde mâreş zede.

*Bacı oğlunu yılan sokmuş (soksun!).*³¹

24 Hesên, s. 146.

25 Hesên, s. 145.

26 Hesên, s. 255.

27 Oncu, s. 660. İşbirliği bir yere kadar sürer; çıkar çatışması olunca kavga da başlar.

28 Hesên, s. 205.

29 Dihqân, s. 131; Şâmlû, Ahmed, *Kitâb-ê Kûçe: Câmî'-ê Lugât, Istulâhât, Ta'birât, Zêrbulmeşelhâ-yi Fârsî* (nşr. Âydâ Serkîsiyân), İntişârât-ê Mâzyâr, Tahran 1385 hş., I, 76; aynı eser, IV, 954; Yurtbaşı, s. 17-18.

30 Zûlfîqârî, I, 851.

31 Zûlfîqârî, I, 915.

3. Türkçe:

Tathya yakışmaz soğan, dayısını beğenmez yeğen.

Dayım kim, gâvur kim belli değildir.³²

Emmim, dayım kesem; elim koysam yesem.³³

Halam, emmim, dayım, hepsinden almışım payım.//

Dayım adam olmadıktan sonra, ha şehirli olmuş ha köylü.³⁴

Güvenme dayına, ekmek/azık al yanına.³⁵

d) Konuyla ilgili Zaza, Kurmanc, Fars ve Türk halk kültüründe ortak olup çok yaygın olan temsili bir atasözü vardır. Bu atasözünün anlamı, içerdiği diyalog, içinde yer alan sözcükler, cümleler ve cümlelerin yapısı, öğelerinin dizilişi; ihtiva ettiği sanatlar ve kullanıldığı mana bakımından neredeyse hepsinde yüzde yüz aynı.

1. Kurmancî:

Ji qantirê pîrsin: Bavê te kê ye? Got: Hesp xalê min e.³⁶

Gotin qantirê: Kî bavê te ye, got: Hesp xalê min e.³⁷

Ji qantirê re gotin: Kî bavê te ye. Got: Mehîn diya min e.³⁸

2. Zazakî:

Qantire ra pers biyê: “Piyê to kam o”, Vato: “Xalê mi astor o.”³⁹

Qatre ra pers kerdo, ‘piyê to kamo?’; vato, ‘xalê mı estoro’.

Qatri ra pers kerdo, vato ‘name piyê to çiko?’ Vato, ‘namê maa mı maina’.

Qatri ra pers kerdo, vato ‘piyê to kamo?’ Vato, ‘xalê mı estoro’.⁴⁰

3. Farsça:

به قاطر گفتند: «پدرت کیست؟» گفت: «اسب آقا دائم است/ خاله ام مادیان است»

Be qâtr goftend: “Pederet kîst?” Goft: “esb âqâ dâ’im est/xâlê-em mâdiyân est.”

Katra sordular: “Baban kimdir?” “At dayımdır/Teyzem attır” dedi.

Anne tarafından ünlü biriyle övünen kimseler hakkında söylenir.

Türkçe: *Katra, “Baban kim demişler?”; “At dayımdır” demiş.⁴¹*

32 Yurtbaşı, s. 17-18.

33 Albayrak, s. 416.

34 Albayrak, s. 328; Yurtbaşı, s. 17.

35 Albayrak, s. 491.

36 Tigrîs, s.129.

37 Hesen, s. 117.

38 Hesen, s. 145.

39 https://tr.wikiquote.org/wiki/Zazaca_atasozlari.

40 Selcan, s. 366-367.

41 Pertovi-yê Âmulî, Mehdî, *Rîşehâ-yi Târîhi-yê Emsâl û Hikem*, İntişârât-ê Senâ’î, Tahran 1374 hş./1995, I, 205, 448; Şinasi, s. 164; Tokmak, 195.

از قاطر پرسیدند: «بابات کیست؟» گفت: «مادرم اسب است!»
 از قاطر پرسیدند: «پدرت کیست؟» گفت: «اسب آقا دایی ام است!»
 از قاطر پرسیدند: «پدرت کیست؟» گفت: «مادرم مادیان است!»

Ez qâtır pürsidend: “Bâbât kîst?” Goft: “Mâderem esb est!”

Katıra sordular: “Baban kimdir?” Dedi: “Annem attır.”

Katıra sordular: “Baban kimdir?” Dedi: “At Bey dayımdır.”

Katıra sordular: “Baban kimdir?” Dedi: “Annem kısraktır.”

Bu atasözleri, soysuz ve erdemsiz kimseler, kusurlarını, güçlü kimselere dayanmakla yahut malla örtmeye çalışınca, alay amacıyla söylenir.⁴²

4. Türkçe:

Katıra “Baban kim demişler?” “At dayımdır” demiş.

Katıra “Baban kim?” diye sormuşlar; “At dayım olur.” demiş.

Katıra “baban kim?” demişler, “dayım attır” demiş.

Katıra “baban kim?” demişler, “dayım at” demiş.

Bu atasözünün açıklaması şöyle yapılmıştır: “Aşağılık duygusu içinde bulunan kişi, kendisini olduğu gibi göstermeye utanır da kötü yönünü gizler, sadece iyi yönüyle övünür.”⁴³

*Türkçe: Katıra, “Baban kim demişler?”; “At dayımdır” demiş.*⁴⁴

Sonuç olarak Ortadoğulu birçok kavimin kültüründe bulunan bu atasözü; kusurlu yanının açığa çıkmasını istemeyen, bunu gizlemeye çalışan; sadece iyi yanıyla görünmeye ve övünmeye gayret eden; aşağılık duygusu içinde bulunan veya kendisini olduğu gibi göstermeye utanan ve kötü yönünü gizlemeye çalışarak, sadece iyi yönüyle övünen kişiler hakkında söylenir.

İçinde dayı yeğen sözcükleri yer almakla birlikte insanın geneline hitap ederek aslında kişinin, özüne ve aslına ait olmadığı halde zayıf bir bağla kendisiyle ilişki kurduğu bir nesne veya kimseyle övündüğü zaman eleştiri amacıyla söylenen bir atasözüdür.

Buraya kadar zikredilen ve dayı-yeğen ilişkilerini dile getiren atasözlerinde yakın akrabalar olsalar da insanlar arasındaki ilişkiler temelde çıkarlara dayalı olup çıkarlar çatışması olmadığı zamanlarda

42 Hazrâ’î, Emîn, *Ferhengnâme-ê Emşâl û Hikem-ê İrânî*, İntişârât-ê Nuvîd, Sîrâz 1382 hş./2003, s. 812, 1025; Zülfiqârî, I, 309; Şinasi, s. 164; Tokmak, A. Naci, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, Simurg, İstanbul 2001. *Türkçe Sözlük*, 1-2, TDK, Ankara 1998. Tokmak, 195; Albayrak, s. 608.

43 Şinasi, s. 164; Tokmak, s. 1-2, 195; Albayrak, s. 608; http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.582196a9216713.43280322 erişim:

44 Şinasi, s. 164; Tokmak, 195.

II. Dayı Yeğen Hikayesi (Meselay Xal u Warıza/ Mesela Xal û Xwarzî)

Makalenin bu kısmında hem Kurmancî’de hem Zazakî’de halk arasında yaygın olarak anlatılan “Dayı-yeğen hikâyesi” ve bu hikâyeye göndermede bulunan atasözlerine yer verilecektir. Önce Kurmancî örnekler ve kısa hikâyesinin versiyonları, ardından Farsça örnekler ve hikâyesi uzun olduğu için Zazakî örnekler ve bu örneklerin kaynağı olan hikâyeye yer verilecektir.

1.Kurmancî:

Bû aşê xalê û xêrzî.

Bu mesela xal u xwarzî.

Bazara xal û xwarzê ye.

Dayı-yeğen hikâyesiyle ilgili Kurmancî’de hemen hemen aynı olan ve virgülüne dahi müdahale etmeden olduğu gibi aktardığım aşağıdaki üç versiyona ulaştım:

I.Bî mesela xal û xuharzî

Mesela xal û huharzî; dibêjin carekê xal çû aşê xuharzîyê xwe, dema çavên wan bi êk ketin, xalê li dil, xwe da got: Eve aşê xuharzîyê min e û ew aşvanê wê arvanê min bê miz bihêrit.

Xuharzî⁴⁵ li dilê xwe da got: Eve xalê min hat aşî wê mizek zêde bidit min û em ê têr kurora ji arvanê wî bixûn.

Vêca ev gotin tê gotin li çaxê du mirov her êk ber hîvî bit ji yê dî bixût wê bê gotin: “Bî mesela xal û xuharzî.”⁴⁶

II.Aşê Xal û Xarzî

Genimê xarzî ya hêrandinê hebû. Go: “Ezê bivim herim aşê xalê xwe, ewê heqê hêrandinê wê kê m hilde”. Genimê xwe bar kir, bere xwe da aşê xalê xwe.

Xal jî, gava xarzîyê xwe dît, şa bû, xwe-xwe xwera go:”Xarziye minê wa tê, ewê heqê hêrandinê zefî bide min”. . .

Her yek kara xwe digere.

Lema heta niha jî, gava pirseke usa tê ortê, ha-hanga dibêjin:

- Ew bû qîsa - aşê xal û xarzîya.⁴⁷

III.Bû aşê xalê û xêrzî:

Mirovekî aşekî xwe çê kir, xwarzîyê mêrik arvanê xwe barkir, go: Ezê herim aşê xalê xwe, wê ji min re arvanê min belaş bihêrê; nêzîki li êş kir, xalê ew dî, go:

45 Yazar hem “huharzî” hem de “xuharzî” şekillerini kullanmıştır.

46 Mele Mehmûd Dêrşewî, *Mîştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşiya*, Stockholm 1989, r. 23.

47 Hecîyê Cindî, *Hikyatêd Cimeta Kurda*, Weşanxana Asoxîk, Yêrêvan 2005, r. 199.

Baş e, wa ye xwarziyê min tê êş, wê çend quruşa zêde bi min dê, ji ber ko zane min aş çê kiriye, ez dest teng im.⁴⁸

2.Farsça:

آسیای دایی دو مزد دارد. (کرمانجی)

Âsyâ-yê dâyi do muzd dâred) Kurmançî(

Dayının değirmen ücreti iki kattır.

خالو به خیال که خواهرزاده گله را مفت می چراند (لوری)

Xâlû bê-xiyâl ki xâherzâde gille-eş râ müft mî-çerâned (Lûrî)

Dayı, “yeğenim sürüyü bedava otarır”, diye hayal eder.

خواهرزاده در این خیال است که دایی بهترین بره را به او می دهد و دایی در این اندیشه است که خواهرزاده ام گله را مجانی چوپانی می کند. (بویر احمد/ لوری/ ذولفقاری)

Xâherzâde der în xiyâl-est ki dâyi bihterîn berre râ be û mî-dehed ve dâyi der în endişe-est ki xâherzâde-em gille râ meccânî çûpânî mî-koned) Bûyir-ê Ehmed, Lûrî (Yeğen, “dayı ona en iyi kuzuyu verir diye hayal eder” ve dayı da “yeğenim sürüyü bedava çobanlık yapar” diye düşünür. (Zûlfiqârî)

Aslında bu üç atasözü İran Kürtleri menşelidir. Ama anlaşılın Farsça'ya da geçerek tercüme edildikleri Farsça şekilleri de yayılmıştır.

İran Kürtleri kültüründe dayı-yeğen hikâyesinin kaynağına işaret eden bu atasözlerinin hem değirmen ücretiyle ilgili bir versiyonları vardır hem de yeğenin dayısının sürüsünü otarmasıyla ilgili versiyonları vardır. Duyduğum kadarıyla, yazılı görmesem de Zazalar arasında da her iki versiyonu işaret eden atasözleri vardır.

İçerik ve taşıdığı mesaj bakımından hepsi aynı olsa da Farsça ilk örnekten anlaşılın bir şahıs, öğütmek için dayısına ait değirmene buğday götürür. Kendince dayısı kendisinden ücret almaz veya alsa da az alır. Ama dayısı aynı fikirde değil; aksine yeğeninden normalden daha fazla ücret alınca, yeğeni de annesine veya yakınlarına “dayının değirmenin ücreti iki kattır” der ve bu sözü atasözüne dönüştür.

İkinci ve üçüncü örnekten ise anlaşılın bir şahıs dayısının koyun sürüsünü güder. Ama utandığı için çobanlık ücreti konusunda pazarlık yapmaz ve kendi kendine “dayım emeğimin karşılığı olarak bana en iyi kuzuyu verir” diye hayal ederken; dayısı farklı düşünür ve “yeğenim yakın akrabamdır, benden ücret almaz” diye hayal eder.

Sonuçta çıkarlar çatıştığı için hayaller gerçekleşmez ve bu durum yakın akrabara olsalar da insanlar aralarında hoşnutsuzluğa yol açar.

48 Hesen, s. 49.

3.Zazakî:

Meselayê xal û Warza

Bir deyim haline dönüşen *Meselayê xal û warza* ifadesi aslında yaşanmış bir olayın ve o olaya benzeyen yaşanmış diğer olayların zamanla dikkat çekici ve eğlenceli olması için olayların sade şekline eklemeler yapılarak ve süslenecek olağanüstü nitelikler kazanmıştır. Zazalar arasında *dayı-yeğen hikâyesi* (*Meselayê xal û warza*)'nin iki hikâyesinin mevcut olduğunu duymuşum. Birinde yeğen dayısının koyunlarına çobanlık yaparken, diğerinde yeğen dayısının değirmenine öğütmek için buğday götürmektedir. Her biri kendi çıkarını düşünen hayaller kurmaktadır. Aşağıda metnini vereceğimiz Zazakî hikâye değirmenle ilgili olmaktadır. Bu hikâye diğerlerine göre aşırı abartılı ve hikâyenin örgüsü içinde vukuu imkânsız başka hikâyeler de yer almıştır.

Xal û Wariza

Roca ra yew roc, yew kiye di ardi nê maneni. Maya kiye dosere ra wardena, lacê xwe wariznena; tira wana: «Lacê mı, ardê ma qediyay, wardi hezê camêrda barê arîşî berî, ma ri ayre di bîdî tahrnayîş, bigiri bê, se beno? Lac xindarê hewni yo, qail niyo çimanê xwu ako. Cîlda xwu dî vîtvîtyeno sewbi rayır çinyo, hewni ra fek verdeno.

Mayê cê, nan ana, nanê xwu weno, wardeno pay...

Barê arda herdê xwu wena, rayirê ayri tebişt. Rayira bîryarê xwu da: «Ez ko şêra ayredê xaldê xwu, çend bibo xalê mîn o, ko mı ra heqê tahrnayîşî nê gêro.»

Roc akewt ayrê xaldê xwu resa. Xalê cê, cê vera ame. Piya barê xwu rona, herê xwu best û şî destê xaldê xwu, xal zi şî rîdê cê. Dêstê ayri verdî ronîştî, pê persay, xal warîşt şî guredê xwe. O zi ay caya ra geyra. Deme wîr, deme ronîşt, la, roc nê vîretini. Pîzê cê andî kî veyşan bi, vengê ayri nê şîni cê. Nani ra vêşêr çiyeki vir dî nê bi.

Nêmê şew newba cê amê, xura, ayre dî yewek nê mendî bi. Arîşê xwe, da tehrnayîş.

Xalê cê xwe hetî waciya:

-Warzadê xwu ra heq bigira nê beno, nê gêra nê beno, rînda cê, ez waca yew pelxaça şînik ma vîrazi, piya bori.

Xal tadiya wa:

-Warza, ma yew pelxaça şînik vîrazi?

-Wabo xalo, ma vîrazi.

Xalî tay ardi elawîti, awa cê vêşî day. Warzadê xwu ra wa:

-Tîkina ardi bîdî, mir zaw awîni bi.

Warzay ci şî, tîkina ard ardi. Ena ray mire cin vîşk ame. Tayna aw ver bîde day. Rayna awîni ame. Ge wîşk bi, ge awîni bi. Peyniya elawîtişî dî, ardi nê mendî bi. Çık ardê cîni bi, pey yew pelxaç vîraşt û vîzt bîndê adri.

Çimê xalê bar nê da, waştini kî pelxaçî pêro ci ri mano û tena boro. Aya gam warzay xwu xapênayış, ema cê vir. Tadayay warzadê xwu ra wa:

-Warza pelxaç beşe ma wırdina niya. Rında cê, bê ma zuri biki. Kam vêşi zuri kerdi, wa pelxaç zi cê ri bo.

-Wabo xalo. Anaser çit o waşt, verê zi tı wacı.

Xal dest pe keno:

-Yew roc gurê mî bi. Ez dew ra warışta, şiya suk. Mı tay bezrê gıroti, xwu ri rayi ra bora kî pey hewiya mî bêro. Mı kî bezrê werdini, yew mî desta kewt. Ray mî va, ez bıgıra, rayna ez ewniyaya erê manena, mî tira fek verda. Ew, mî rayirdê xwu ser na. Teştarê ra ver sukı reseya. Şiya mehkama, mî r ava: “Eyro şo, meştı bê.” Ez tadiyayniya dew, cawo kî bezra mî kewtı bi, ame weyra. Çı veyna? Cadê bezrada mî dı yew lema kuya veciyaya û xelf daya. Mı fek tira verda, şiya dew. Nımacê der rayna warışta kî şêra sukı. Ez ama, cadê lemda xwu kî lema mî vılda-ya. Şiya sukı, gurê mî qediya tapa tadiyaya. Ama ay ca, çı veyna? Yew kuy kewta fek dere. Aw tadiyaya, pêser biya û pırd bındê aw dı mendo. Mı kardiya xwu vet, day kuy ro, hergı felqê ca, çay ro şı. Yew laser varışt kî ay tax dı çıkı dewi bi bındê aw dı mendi. Pırd asa, ez vireta şiya dew zura mî enda, de tı vac ena ray.

- Wabo xalo: yew roc rayna arışê ma qediyay bi. Mı barê xeli dikte (herdê) xwu ser na, pıro best û rayirê ayri tepışt. Eza kî nızdi ayri biya, çı veyna? Laser warışto, vêr nê dano. Dike mî, barê cê nê bini, şenayni viro, ez zi esnaw reydi viretini bover. La barê xeledê mî bi, ez ayi seka. Bê çare şiya ama, yewdı kelesung mî vir ame. Mı lez kelesunga xwu vet û hergu hebê xeli yew vızt bover. Ana ana mî barê xeledê xwu pêro qedêna. Ez û dikê xwu zi ma vireti bover. Mı bardê xwu şıdêna ser na, ewniyaya kî barê diktê mî çewt o. Polo sıvık sero mî kara ronay, raşt nê bi. Ez ewniyaya vıngiya merşı yena. Kardiya xwu vet, weşwnay bu merşı, yew pere ca kewt. Bardê xwu ser na vırdi poli zi hezê yewmin bi. Gelek rayir ma şı. Ma amê bındê yew gezer dı rona. Ez ewniyaya manê dikte mî rêş biyo. Yew goz gırot manedê serna, ez zi bındê dar dı wıta. Zaw tay çendı wıta nê zana. Mı çimê xwu akerdi kıç ı veyna? Manê diktê mî sero yew dar veciyaya kî sere can ê aseno. Ez aya darı ra veciyaya diyar kî yew deşta pılo peleng a, wextê vaşan o. Nızdi mî dı hêgay hındiya bi. Şiya hındiya ver, kardiya xwu vet da hındi ro, kardiya mî şıkiyay û yew felqe ca kewt miya. Ez aya qul ra şiya zere. Felqê kardiya mî nê asayni. Vengê çakuça ame mı. Ez ay poli ser dı ewniyaya kî hewt hebi kurê asenêç vengê cinı nê şono yewmına. Felqê kardiya kî mı dı bi, mı day cin. Mı va: “Mı rê yew vaşturu vırazi, kî hewt ayo kî mend w aşıma rê bo.” Ay felqe ra yew qazık vıraştini kî hewt küre vengê cinı nê şini yewmına. Mı vaşturi xwu gırot veciyaya teber. Ez şiya pali. Mı kıp ali kerdini raştê yew quci ama. Mına kî vaşturi hewa na bıda vâsi ro, yew luy paray, tira pusula kewt. Ê şiya mı hewa n akı tede nıseno: “pelxaçî ê xali niya, pêro ê warızay a!”

Zura warzay, ê xali ra vêşêr bi.

Zorê kî şı tadiya wa:

-Zurawo zurawo, endî qazıko pil cara piyo?

-Xalo xalo, endî qazıko pil nê bo, aya kuya to seni û çı dı pewciyena.⁴⁹

Aslında bu uzun hikâyenin ilk kısmı olayla ilgili olabilir. Ancak dinleyicileri eğlendirmek amacıyla olsa gerek süslenerek abartıldığı görülmektedir.

Soranların kültüründe de aşağıda verilecek bir atasözü ve kısa hikâyesi tesbit edildi:

4.Soranî:

Âşewân le xeyâlêk, bârâşhêr le xeyâlêk

Rojêk xêzânêk bârâşyân nâmînêt, kâbrây xâwen bârâşî debâte âşî, âşewân xâlî bârâşhêr debêt, bârâşhêr muştî xwey lewexweş kird bû, âşewân xâlêtî muzey âşî lînâstîmî, âşewân berây dâykîtî, âşewânî xâlîşî xwey bomuzeyekî bâş xoş kıdbû, bârâşhêr xwârzâyetî, çendî bigêrîtewe, dengî nâyê.⁵⁰

Sonuç:

Doğu toplumlarının yapısında duygusallık ağır bastığı için sosyal ve ekonomik ilişkilerde de akrabalık bağları daima güçlüdür. Akrabaların yardımlaşması, birbirlerini koruması, sevmesi ve birbirlerine saygı duyması geleneği asırlardır devam etmektedir. Kişiye özgüven kazandıran ve güçlü olmasını sağlayan bu gelenekler aynı zamanda ahlâkî değerler ve normlar haline gelmiş ve ihlâl edilmesi toplumsal açıdan dışlanmayı gerektirir. Örneğin çekirdek ailede akrabaların bir kısmı anne ile diğer kısmı da babayla bağlantılıdır. Çocukların anne ya da baba tarafına çekmesi oldukça doğaldır. Ailede eğitici figür genelde anne olduğu ve beşer olarak kendi yakınlarını kayırabildiği için annenin akrabaları duygusal açıdan babanın akrabalarından daha öncelikli görülebilir ve rahat zamanlarda her şey yolunda olabilir. Fakat soy baba ile devam ettiği için asıl akrabalar, babayla kan bağı olan akrabalardır. Nitekim kritik şartlarda ve zor zamanlarda amca-yeğen ilişkilerindeki bu gerçeklik daha net ortaya çıkabilir.

Ancak yakın akraba olsalar da insanlar önce kendi çıkarlarını düşünür, hayal eder ve hedeflerini ona göre belirlerler. Birbirinden beklentileri olanların çıkarları ve hedefleri çakışınca her biri kendini haklı bulur.

Konumuzla ilgili buraya kadar verilen ilgili atasözleri de yüzyılların tecrübe-şiyle ilgili konulardan yola çıkılarak ortaya çıkmıştır.

49 Na estanekî dormarê Gêl (Diyarbakır)î dı arê biya; Arêkerdax: FARÛQ (Bu hikâye Eğil/Diyarbakır yöresinden derlenmiştir; Derleyen: Faruk). Bk. "Xal û Warıza", *Tirêj*, Hêjmar 2, Sal. 1980, r. 60.

50 Deştêkî, 'Omer Şeyxullâh, *Pendî Kûrdî: Çirokekey*, Enstîtu-yê Kelepûrî Kurdistan, Hewlêr 2006, s. 32-33.

KAYNAKLAR

- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.
- Deştêkî, ‘Omer Şeyxullâh, *Pendî Kûrdî: Çîrokekey*, Enstîtu-yê Kelepûrî Kurdistan, Hewlêr 2006.
- Dihqân, Behmen-ê Dihqân, *Ferheng-ê Cîmî’-ê Zêrbulmeşelhâ-yê Fârsî*, Ferhengistân-ê Zebân û Edeb-ê Fârsî Gurûh-ê Neşr-ê Âsâr, Tahran 1383 hş.
- Farûq, “Xal û Warîza”, *Tirêj*, Hêjmar 2, Sal. 1980, r. 60.
- Hâverî, Muhammed Cevâd, *Emsâl û Hikem-ê Merdum-ê Hezâre*, Meşhed 1379 hş./2000.
- Hazrâ’î, Emîn, *Ferhengnâme-ê Emsâl û Hikem-ê Îrânî*, İntişârât-ê Nuvid, Sîrâz 1382 hş./2003.
- Hecîyê Cindî, *Hikyatêd Cimeta Kurda*, Weşanxana Asoxîk, Yêrêvan 2005.
- Hesen, Bîlal, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008.
- Heyet, *Türkçe Sözlük*, 1-2, TDK, Ankara 1998.
- Mele Mehmûd Dêrşewî, *Miştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşiya*, Stockholm 1989.
- Oncu, Mehmet, *Gotinên Pêşiyân*, Enstîtuya Kurdî, Stenbol 1992.
- Pertovî-yê Âmulî, Mehdî, *Rîsehâ-yê Târîhî-yê Emsâl û Hikem*, İntişârât-ê Senâ’î, Tahran 1374 hş./1995.
- Qâzî, Qâdir-ê Fettâhî, *Emsâl û Hikem-ê Kurdî*, İntişâr-ê Dânişgâh-ê Tebrîz, 1364 hş./1987.
- Selcan, Zîlfî, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013.
- Sinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* (haz. Süreyya Beyzadeoğlu), MEB, İstanbul 2003.
- Şâmlû, Ahmed, *Kitâb-ê Kûçe: Cîmî’-ê Luğât, Istîlâhât, Ta ‘bîrât, Zêrbulmeşelhâ-yê Fârsî* (nşr. Âydâ Serkîsiyân), İntişârât-ê Mâzyâr, Tahran 1385 hş.
- Tîgrîs, Amed, *6762 Gotinên Peşiyân*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.
- Tokmak, A. Naci, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, Simurg, İstanbul 2001.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994.
- Zinar, Zeynelabidîn, *Xwençe, Gotinên Pêşiyân, Kilam-Dîlok û Çîrok*, Weşanxana Çanda Kurdî, Stockholm 1989.
- Zûlfiqârî, Hesen, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zêrbu’l-Meşelhâ-yê Fârsî*, Tahran 1388 hş.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.582196a9216713.43280322
- https://tr.wikiquote.org/wiki/Zazaca_atasozlari.

RISTEYÊN PEYWENDIYÊ Û PEYVRÊZIYA WAN (DEVOKA MÊRDÎNÊ) Relative Clauses and Their Word Order (Mardin's Accent)

Mikail BÜLBÜL¹

Kurte

Di kurmançî de navdêr hem bi awayekî pêşnavdêrî hem jî paşnavdêrî tên modîfîyekirin. Ligel rengdêr, temamker, çendîker û frazên daçekî risteyên peywendiyê jî bi awayekî paşnavdêrî navdêran modîfîye dikin û ji ber ku risteyên peywendiyê gelek taybetiyên risteyeke resen di xwe dihewînin, rewşa wan bêtir komplîke ye. Bi taybetî dema ku di risteyên peywendiyê de derçihî û navdêrandin pêk tê, peyvrêziya wan jî diguhere û li gor rewşa fokûs, promosyon û demosyonê hin formên nû peyda dibin. Risteyên peywendiyê û ev rewşên peyvrêziya frazên navdêrî di vê xebatê de bi daneyên ji devoka Mêrdînê û bi perspektîfeke tîpolojîk hatine vekolan.

Bêjeyên Sereke: Frazaya navdêrî, risteyên peywendiyê, modîfîyeker, sere, devoka Mêrdînê.

Abstract

Nouns are modified by the modifiers both prenominal and postnominal in Kurmanji. Beside adjectives, complements, adpositional phrases and quantifiers, the relative clauses modify the nouns, and including several features of full-fledged clauses, they are more complex. Especially when the extraposition and nominalization occur in the relative clauses, their word orders change according to the focus, promotion and demotion construction, and new forms of word order emerge. This paper deals with the relative clauses and noun phrase's word order according to data based on Mardin accent from the typological point of view.

Key Words: Noun phrase, relative clause, modifiers, head noun, Mardin's accent.

¹ Mamoste, Zanîngeha Mardin Artukluyê, Beşa Çand û Zimanê Kurdî, mikailbilbil@hotmail.com

Destpêk

Fraz bi awayekî tradîsyonel girêdana du an zêdetir bêjeyan îfade dike. Lê bêjeyek bi tenê jî eger bi morfemeke bend (bound) hatibe diyarkirin an modîfyekirin ew jî fraz e. Di teoriya tîpolojiya fonsiyonel (functional typology) de navdêrek bi awayekî tîpîk *sere* (head noun) ye. Ew sere hem ji aliyê sentaktîk hem jî semantîk, şiklê hebûna ku di hundurîne, diyar dike. Hemû elemanên din ên bi sereyê re tîpîk bikaranîn jî modîfyekerên sereyê ne.² Lê wekî tîpîk zanîn gelek teoriyên sentaksê hene û dema ku teorî diguhere, dibe ku mane û tarîfên terman jî biguhere. Loma binavkirina frazê jî di hemû teoriyan de ne mîna hev e. Mesela di teoriya X-bar de sere ew bêje ye ku kategoriya xwe dide frazê.³ Lê di teoriya rêzimana dîskûrî ya fonksiyonel (Functional Discourse Grammar) de frazeke standart; divê *i*) xwedî sereyê navdêrî be; *ii*) hebûneke berbiçav (concrete) nîşan bide; *iii*) bi awayê leksîkal bê diyarkirin; û *iv*) bi awayekî referensiyal (referential) bê bikaranîn.⁴

Di frazeke navdêrî de sere û modîfyekerên sereyê hene. Modîfyekerên sereyê dibe ku morfemên bend bin hem peyvên leksîkal (lexical words) hem jî fraz û riste (clause) bin ku sereyê modîfyê dikin.⁵ Mijara me li vir tenê risteyên peywendiyê ne ku ji gelek aliyên ve taybetiyên risteyê normal nîşan didin, lê wekî modîfyekerên navdêran tîpîk bikaranîn.

Yek ji egerên vê xebatê ew e ku li ser vê devokê û vê mijarê xebateke dîrekt nehatiye kirin. Her çend Îbrahîm Seydo Aydoğan⁶ di gotara xwe ya bi navê “Hevokên Kompleks” de bi sernavê *hevokên relatîf* behsa vê mijarê dike jî, ji gelek aliyên sînordar e û her wiha ne li ser bingeheke korpûsî ye. Ji aliyekî din ve jî hin xebatên korpûsî û kevin hene ku devoka Mêrdînê dîrekt an jî îndîrekt tîkildar dikin, lê ew jî behsa vê mijarê nakin û bêtir ji metnên folklorîk pêk tîpîk. Her çend ev xebat jî bo xebatên zimanî girîng bin jî, mijarên rêzimanî di wan de nînin. Du xebatên Hugo Makas devoka Mêrdînê tîkildar dikin ku yek jê rasterast li ser devoka Mêrdînê ye (*Dialekte Aus Der Gegend Von Mârdîn 1897-St. Petersburg*) û gelek tekstên herêma Mêrdînê tîpîk de cih digirin ku wergera wan jî tîpîk de heye. Her wiha di dawiyê vê xebatê de ferheng jî cih digire. Xebata Makas (1900) ya din jî (*Eine Probe Des Dialektes Von Diarbekir; Ein Ge-*

- 2 Givón, Talmy. *Syntax, An Introduction, Volume I*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2001. r. 59.
- 3 Carnige, Andrew. *Syntax, A Generative Introduction*, The Third Edition, A John Wiley & Sons. Ltd. Publication, Chichester /West Sussex- UK, 2013. r. 78.
- 4 Hengeveld, Kees. “Prototypical And Non-Prototypical Noun Phrases in Functional Discourse Grammar” in “*The Noun Phrase in Functional Discourse Grammar*”, editör. Daniel Garcí’a Velasco & Jan Rijkhoff, Mouton de Gruyter, Berlin, 2008. r. 43.
- 5 Givón, Talmy. *Syntax, An Introduction, Volume II*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2001. r. 2.
- 6 Aydoğan, İbrahîm Seydo. *Guman-1, Demnasî, Hevoksazî, Watesazî û Gotar*, Weşanên Lîs, Ankara, r. 2013. 146 -149.

dicht Aus Gäwar; Jezidengebete- Heidelberg) her çend dîrekt ne li ser devoka Mêrdînê be jî, di asta fonolojîk û leksîkolojîk de berawirdkirina hin taybetiyên devoka Mêrdîn û Diyarbekirê tê de cih girtine. Ev herdu xebat di yek pirtûkê de hatine komkirin û di 1979an de li Amsterdamê dîsa hatine çapkirin.⁷ Her wiha du xebatên Helmut Ritter jî hene ku di 1968-9 û 1976an de çap bûne û li ser devoka Tor Abdîn in.⁸ Ji ber ku qîsmek devoka Tor Abdîn dikeve herêma Mêrdînê, ev xebat jî bi awayekî îndîrekt ji bo xebatên li ser devoka Mêrdînê girîng in. Lewra em dikarin bibêjin ku li herêma Mêrdînê du devokên sereke hene. Ev devok ji aliyê hevoksaziya xwe ve zêde ne dûrî hev bin jî bi taybetî ji aliyê bikaranîna kopûla û morfolojîya lêkeran ve tiştên cuda di navbera wan de pir in. Eger ji aliyê nêzîkbûna taybetiyên morfolojîk ve em li devokên herêma Mêrdînê binêrin, em dikarin wan bikin du devok: Yek jê devoka Tûr Abdîn e ku hin herêmên navçeyên Nisêbîn, Midyad û Stewrê dikevin ber vê devokê.⁹ Ya din jî devoka Omeriyan e ku Qoser, Dêrik, Şemrex, Mahsertê, navenda Mêrdîn û hemû beriya Mêrdînê û her wiha navçeya Serê Kaniyê ya Rihayê (ew jî dikeve beriyê Mêrdînê), nêzî vê devokê diaxivin. Loma di vê lêkolînê de, bi taybetî di cihên ku komplîke be, ji xebatên sehayî yê devoka Tûr Abdîn û Omeriyan gelek mînak hatin dayîn. Piraniya metnên sehayî ku mînak ji wan hatine stendin ji ber dengên teypê hatine nivîsîn û loma jî dema metin û dangan hev negirtine, dengên teypê referans hatine qebûlkirin. Qîsmek mînakên ku ne ji tekstên sehayî hatine dayîn jî, yê nivîskar bixwe ne ku axêverê zikmakî (native speaker) yê devoka Omeriyan e.

Risteya peywendiyê (relative clause):

Modîfîyekerên sereyê ji aliyê pozîsyona sentaktîk ve pêşnavdêrî (prenominal) û paşnavdêrî (postnominal) ne. Lê di kurmancî de modîfîyekerên piştî sereyê bêtir tî bikaranîn û bêtir komplîke ne. Bi taybetî dema ku ji yekê zêdetir rengdêr navdêran modîfîye dikin û dema ku risteya peywendiyê (relative clause) navdêran modîfîye dike, bêtir komplîke ne.

Risteyên peywendiyê modîfîkerên navdêran in ku di asta risteyî de ne.¹⁰ Dema ku navdêrek ji aliyê risteyekê tê modîfîyekirin ku bingihaneke (subordi-

7 Makas, Hugo. *Kurdische Texte im Kurmānĵi – Dialekte Aus Der Gegend Von Mārdīn & Eine Probe Des Dialektes Von Diarbekir; Ein Gedicht Aus Gäwar; Jezidengebete* APA - PHILO PRESS / AMSTERDAM- 1979.

8 Ev du xebatên Helmut Ritter ev in: 1. Ritter, Helmut. *Kurmānci-Texte aus dem Tūr'abdīn, I. Kārboran Oriens*, Vol. 21/22, 1968/1969. pp. 1-135. 2. *Kurmānci-texte aus dem Tūr'abdīn. 2. Yeziden*, Oriens, Vol. 25/26 (1976). pp. 1-37.

9 Li gor çavdêriyên me, sînorê îzoglosa Tor Abdîn, li rojhilat çemê Dicle û Çiyayên Gabarê, li rojhilat mentîqa Surgiciyan, li başûr Qamişlo û Nisêbîn û li bakur Hesenkêf e. Navçeyên ku bi vê devokê diaxivin ne homojen in. Lê yê herî homojen Hezex, Kerboran û Kercowsê xuya dikin. Navçeyên wekî Hesenkêf, Midyad, Stewrê, Nisêbîn jî qîsmen an jî bi giranî bi vê devokê diaxivin.

10 Givón, Talmy. *Syntax, An Introduction, Volume II*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2001. r. 175.

nator) “ku”yê peywendiyê di navbera sere (head noun) û risteyê de çêdike, ew riste dibe risteya peywendiyê û sereyekê modîfiye dike. Em ji bîr nekin ku di kurmancî de gelek fonksiyonên bingihaneka *kuyê* hene. Bikaranîna wê ya herî berbelav ew e ku dema risteyeke bingehîn (main clause) û risteyeke nebingehîn (subordinate clause) hebe wan bi hev ve girê dide. Eger em bi hinek mînakên îzah bikin:

- (1) **a.** Ez hatim *ku* te bibînim. (armanc)
b. *Ku* ew bê ez nayê. (şert)
c. Ji ber *ku* tu dereng hatî ew çû. (sedem)

Ji bo ku neyên tevlihevkirin em vê yekê bibêjin ku ev binristeyên jor tu navdêrî modîfiye nakin. Lê evên jorîn ne mijara me ne. Mijara me ew e ku dema risteyek, navdêrekî modîfiye dike. Wekî mînak dema em bibêjin “*hevalê ku do ez dîtibûm*” bêjeya *heval* ji aliyê *do ez dîtibûm* ve hatiye wesfandin ango modîfiyekirin û *ku* jî bingihanek e.

Gelo em çima risteyên peywendiyê bikartînin û ew riste ji ku tên? Dema em li hevokan dinêrin ku risteyên peywendiyê di wan de hene, em dibînin ku di eslê xwe de ji du îfadeyan pêk tên ku yek jê îfadeya bingehîn û ya din jî nebingehîn e. Lê îfadeya ne-bingehîn di forma risteyên peywendiyê de dibe parçeyek ji îfadeya bingehîn ku biker, bireser an jî pêkhêneke din a îfadeya bingehîn modîfiye dike.

- (2) **a.** Xwendekar mamoste dibîne. (*îfadeya bingehîn /main proposition*)
b. Mamoste pirtûkê dixwîne. (*îfadeya ne-bingehîn /subordinate proposition*)
c. Xwendekar ***mamosteyê ku kitêbê dixwîne*** dibîne. (*risteya peywendiyê*)

Bi mînakeke din a dirêjtir eger em rave bikin:

- (3) **a.** Mamosteyê kurdî xwendekarên beşa kurdî nas dike. (*îfadeya bingehîn*)
b. Xwendekarên beşa kurdî di dersan de serkeftî ne. (*îfadeya ne-bingehîn*)
c. Mamosteyê kurdî ***xwendekarên beşa kurdî ku di dersan de serkeftî ne*** nas dike. (*risteya peywendiyê*)

Li herêma Mêrdînê gelek formên wê yên wekî “*g/gi/go/ku/kû*” hene lê yên herî berbelav di devoka Tor Abdîn de *go* û di ya Omeriyan de *jî*, bi taybetî li beriya Mêrdînê *g/gi* xuya dike. Bikaranîna van bingihanekan herçend di kurmançiya standart de (bi awayê *kuyê*) tendanseke xurt be û di asta îcbarî (obligatory) de be *jî* di devokên kurmancî de opsiyonel e. Bikaranîna *kuyê* di govera Badînan

de jî dîsa bi arezûyî û obsiyonel e.¹¹ Li hin herêman her çend dîsa obsiyonel be jî bi awayekî xurt tê bikaranîn. Di du metnên (4902 bêje) devoka Mêrdînê de ji 79 cihên ku divê ev bingihaneke bihata bikaranîn 19 heb jê bi awayekî obsiyonel nehatine bikaranîn. Dîsa di van metnan de ji 79 bikaranînan 33 heb risteyên peywendiyê ne û navdêrekî diwesfnin:¹²

Tablo.1

Di çar çîrokên de hejmara giştî ya “g/gi/go/ku...”	“gi/go/ku...”yên ku nehatine bikaranîn	Risteyên peywendiyê	Risyeyên peywendiyê ku demê nîşan didin
79	19	33	17

Di kurmançî de wekî rêzik risteyên peywendiyê her dem piştî sereya modîfîyekirî tîn û tu carî berî sereyan nayên. Eger em ji metnên sehayî mînakên bidin:

- (4) **a.** “... ew masiyê **gi ew dibê** ...”¹³
b. “... cê **gi yendo l“serê Melê d“lê xistiya** ...”¹⁴
c. “Hevalê wî **go pevra diçûne hêzinga** ...”¹⁵
d. “... **zîlamê ku werê li vî sûretê meyzênê û keserek bidê**...”¹⁶

Çawa ku ji mînakên jor xuya dibe, riste bixwe wekî modîfîkerên navdêran hatine bikaranîn. Bingihaneke dema neyên bikaranîn jî tişteke naguhere û dîsa karê modîfîyekirinê dikin:

- 11 Omer Ehmed, Baiz. “Girê Di Dayalekta Serî Ya Zimanê Kurdî Da, Govera *Badîni*”, Kovara Za - koya Duhok, Perbenda 11, Jimare 1, 77-92, 2008. r. 82.
- 12 Du metnên sehayî ku çar çîrok di wan de hene ev in. **1.** Koşar, Fikret. *Bikaranîna Rengdêran di Çîrokên Devoka Qoserê (Mêrdînê) de*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014. **2.** Demirkaya, Îslameddîn, *Di Nava Eşîra Morîkan De Rêjeya Zayenda Bêjeyan* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014.
- 13 Akbaş, Mehmet Şerif. *Di Devoka Qoserê De Rêjeya Bikaranîna Dengan* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 11.
- 14 Baş, Abdulhekîm. *Rêjeya Bikaranîna Dengan Di Devoka Qoserê De* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 7.
- 15 Bulgan, Bilal. *Bikaranîna Hevalnavan (Rengdêran)*, *Di Devoka Herêma Kercewsê De* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 19.
- 16 Derin, Îpek. *Frekança Tîpê Kurdî Devoka Nisêbinê da (Mêrdîn)*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn 2014. r. 7.

- (5) **a.** "... Hesîbê *carê nanê wî divî ...*"¹⁷ (Hesîbê ku carê nanê wî dibe ...)
b. "*Tiştê mi gotiyî ...*"¹⁸ (Tiştê ku min gotiye ...)
c. "*Ew şikefta tê de ye ...*"¹⁹ (Ew şikefta ku tê de ye ...)
d. "... ew xeyala tu tê da ..." ²⁰ (... ew xeyala ku tu tê de ...)

Dema mirov li xebatên sehayî yên herêma Mêrdînê dinêre, mirov dibîne ku gelek caran risteyên pêwendiyê bêjeyên demê modîfiye dike. Jixwe ji *Tablo 1.* jî xuya dibe ku ji 33 risteyên modîfiyeker 17 heb jê wekî rola semantîk, demê nîşan didin. Bi taybetî bêjeyên *wext, gav, zeman* pir tîn bikaranîn:

- (6) **a.** "*Wexta'g mektûb dighêji xalî wî ...*"²¹
b. "... wexta *gi jê re taştiya wî anîn ...*"²²
c. "*Gava ku pîrê di xew re diçû ...*"²³
d. "... wexta ku *Şewlê Biçûk ji bo dîtina bavê xwe diçi stenbolê*"²⁴

Dema ku risteyên peywendiyê sereyeke demê modîfiye dikin sere bi awayekî anaforîk (anaphoric) di risteyê de cih nagirin. Lê dema ku sere, *ne navdêreke demê* be dikarin cih bigirin. Di metnên sehayî de jî cihnavên bêjeyî (lexical) bêtir, cihnavên enklîtîk (enclitic pronoun) -ê bi awayekî anaforîk tê bikaranîn ku bi piranî diçe dawîya daçekan û bi wan ve dizeliqin. Eger em li metnên sehayî binêrin em dikarin gelek nimûneyan bibînin:

- (7) **a.** "... ew şikefta *gi tê de ye ...*"²⁵
b. "... kêra *gi pê cebeş dişkenîni ...*"²⁶
c. "... şexsê *gi jê diqehiri.*"²⁷

17 Baş, h.b., r.13.

18 Baş, h.b., r.11.

19 Koşar, h.b. r.18.

20 İbrahimoglu, Şoreş, *Bikaranîna Lêkeran Ji Aliyê Binyadî Ve Li Herêma Qoser Ê Tûr Abidîn (Li ser Çar Çîrokên Herêma Qoser û Tûr Abidîn)*, Teza Xelaskirinê ya Lîsansê, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê - Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, 2015. r. 20.

21 Akbaş, h.b., r. 22.

22 Koşar, h.b., r. 17.

23 Şimşek, Ahmet. *Rêjeya Bikaranîna Degan Di Devoka Kercosê De (Wek minak Şeş Çîrokên Herêma Kercosê*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 15.

24 Atış, Ali. *Di Devoka Çiyayê Mazî de Bikaranîna Hevalnavan*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2016. r. 8.

25 Koşar, h.b., r. 18.

26 Akbaş, h.b., r. 16.

27 Ayta, Ramazan. *Çîrok û Çîrçîrokên Kaniya Xezalan*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 20.

d. “*Beroşek ji va yê mezin ê ku savarê tê de dikelandin...*”²⁸

Her çend li gor Ergin Opengin şaşî ye ku *sere* bi awayî cihnavkî û hevreferansî di risteya peywendiyê de bê bikaranîn jî,²⁹ bikaranînên jor vê yekê piştrast nakin. Mirov dikare bibêje ku tendanseke heye ku cihnavên anaforîk ên ku sereyan temsîl dikin zêde di risteyên peywendiyê de cih nagirin, lê ne ku şaş in. Sebeba ku zêde nayê bikaranîn jî bêtir bi mijara topîkalîteyê ve têkildar xuya ye. Lewra tesîreke xurt a topîkalîteyê li ser peyvêziya kurmancî heye. Mirov dikare bibêje ku pêkhênên topîk (ji ber ku ji konteksta berî xwe tînan) bi çend awayan rengvedana xwe didin riste an hevokan:

1. Pêkhênên topîk gelek caran bi cihnavên anaforîk tînan temsîlkin.
2. Pêkhênên topîk gelek caran dikarin neyên bikaranîn û ladan (deletion) pêk bê. (ladana bikerê, bireserê, biresera îndîrekt hwd.)
3. Dema ku cextkirineke xurt ji bo pêkhêneke topîk ne lazim be ji dêvla cihnavên bêjeyî cihnavên enklîtîk (-ê) dikare bê bikaranîn. Lewra cihnavên enklîtîk bê guvaş e.
4. Tiştê ku diyar dike ka gelo dê stratejiya *cihnavên anaforîk ên bêjeyî an enklîtîk* an jî ya *ladanê* bê bikaranîn, girîngbûn û li pêşbûna wê pêkhênê ye. Yanî eger cextkirin qet ne lazim be, em stratejiya *ladanê*; eger hindik lazim be em stratejiya *cihnavên anaforîk* û *bêjeyî*; eger qet ne lazim be em *cihnavên anaforîk ên enklîtîk bikartînin*.

Eger em vegezin ser mînakên ku me ji metnên sehayî girtibûn û dîsa li wan binêrin, em dikarin bibînin ku ji dêvla cihnavên enklîtîk bi hêsanî em dikarin cihnavên din jî bikarbînin:

- a. “... *ew şikefta gi di wê de ye ...*” (*wê* ji bo şikeftê hatiye bikaranîn)
- b. “... *kêra gi bi wê cebeş dişkenîni ...*” (*wê* ji bo kêrê hatiye bikaranîn)
- c. “... *şexsê gi ji wî diqehiri.*” (*wî* ji bo şexsê hatiye bikaranîn)
- d. “*Beroşek ji va yê mezin ê ku savarê di wê de dikelandin...*” (*wê* ji bo beroşê hatiye bikaranîn)

Wekî me got bikaranîna cihnavên anaforîk (ên bêjeyî) ne tendanseke xurt e û ev yek di xebatên sehayî de jî pir êşkere ye. Lê ne ku bikaranîna wan şaş e; ji ber ku jixwe bikaranîna *sereyê* ya cara pêşî *sereyê* dike topîk û êdî pêwîstî dîsa bi bikaranîna wê ya anaforîk namîne û loma jî stratejiya herî xurt a di risteyên peywendiyê de dibe *ladan*. Dema ku em stratejiya *ladanê* bikarneynin û ji bo cextkirinê eger beşdarbûna *sereyê* ya nav risteya peywendiyê, bi strate-

28 Çoban, h.b., r. 19.

29 Opengin, Ergin. “*Repertûara Zimanî û Afrandina Edebî: Nirxandineke Zimannasî Li Ser Edebiyata Kurmancî ya Hevçerx*”, *Tîr û Armanc, Gotarên Rexneyî Li ser Edebiyata Kurdî ya Modern*, Amadekar. Remezan Alan & Ergin Opengin, Weşanên Peywend, Stenbol, 2014. r. 181.

jiya cihnavên anaforîk nîşan didin jî em dibînin ku bi gelek rolên rêzimanî û semantîk di wan de dikarin peyda bibin:

- (8) **a.** *Zilamê gi min ew dîtîbû ...* (min zilam dîtîbû)
- sere, biresera dîrekt a risteya peywendiyê ye. (direct object)
- b.** *Zilamê gi min li wî dinêrî ...* (min li zilam dinêrî)
- sere, biresera îndîrekt a dîreksiyonel e (indirect directional object)
- c.** *Zilamê gi min pê nûs da wî ...* (min pê nûs da zilam)
- sere, biresera îndîrekt a datîf e (indirect dative object)
- d.** *zilamê gi min ji bo wî av anîbû ...* (min ji bo zilam av anîbû)
- sere, biresera îndîrekt a armançî ye (indirect benefactive object)
- e.** *zilamê gi ez bi wî re çûbûm ...* (ez bi zilam re çûbûm)
- sere, hokera bihevrebûnê ye (associative, manner)
- f.** *mala gi em li wê rûniştin ...* (em li malê rûniştin)
- sere, hokera cihî ye (locative, manner)
- g.** *kêra gi ez bi wê goşt jê dikim ...* (ez bi kêrê goşt jê dikim)
- sere, biresera îndîrekt a navgînî ye (indirect instrumental object)

Risteyên peywendiyê ji bilî ku demê û navdêrên din modîfiye bikin, gelek caran di metnên sehayî de, cihnavên *a/ê* jî modîfiye dikin ku *a* jî bo *mê* û *ê* jî ji bo hem nêr hem jî pirjimar tên bikaranîn. Ev cihnav wekî sere tên bikaranîn û bikaranîna van cihnavan gelek caran li gor kontekstê, anaforîk (anaphoric) in:

- (9) **a.** *“ê gi şertê mi jê neki, şertê mi dernexîni ...”*³⁰
- b.** *“yê ku gog diêxist refîkê de...”*³¹
- c.** *“ê gi hat kuştin ...”*³²
- d.** *“ê gi vedigerin zinarê ...”*³³ (ji bo pirjimar)

Dema ku mirov li jor dinêre mirov dikare bibêje ku li şûna wan cihnavên jorîn *ev* û *ew* jî karîbûn di konteksteke anaforîk de bihatina bikaranîn. Yanî mirov karîbû wisa jî bigota:

30 Akbaş, h.b., r. 10.

31 Akıncı, Enes. *Bikaranîna Rengêran Di devoka Kerboranê De (Weke Mînak Du çîrokên Herêma Kerboranê)*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkîyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2004. r. 10

32 Baş, h.b., r. 21.

33 Saruhan, Murat. *Bikaranîna Daçekan Li Herêma Mêrdînê (Wek Mînak Şeş Çîroka Hecî Ahmed Axa Û Reşo Kûrî)*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkîyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 16.

- (9)' **a.** “*ewê gi şertê mi jê neki, şertê mi dernexîni ...*”
b. “*evê ku gog diêxist refikê de...*”
c. “*êwên gi vedigerin zinarê ...*” (ji bo pirjimar)

Lê her çend ew bikaranîn nêzî hev xuya bin jî hindik cudabûn di navbera şîroveya wan a semantîk de heye. Di vê xalê de em dikarin behsa du cudabûnên bingehîn bikin:

1. Cihnavên “*a/ê* li gor “*ev/ew*”ê bêtir ji bo rewşên cenerîk (generic) tên bikaranîn. Yanî hem *a/ê* hem jî *ev/ew* dikarin wekî cenerîk bên bikaranîn lê di rewşên cenerîk de bêtir *a/ê* tê bikaranîn.

2. Cihnavên *a/ê* li gor “*ev/ew*”ê bêtir ne-sînordar (non-restrictive) in. Lewra, her çend ji aliyê zayendî ve cudahî di navbera wan de tunebe jî, di cihnavên *ev û ewê* de maneya nêzîk û dûr jî heye û *ev* yek *ev û ewê* bêtir sînordar (restrictive)dike.

Risteyên peywendiyê dibe ku ji yekê zêdetir bên bikaranîn lê yek sereyê modîfiye bikin. Yanî du an zêdetir risteyên peywendiyê dikarin ji bo modîfiyekirina yek sereyê bên bikaranîn:

- (10) Bavê **gi** ji bo zarokê xwe diçûn şer dikirin **gi** zarokê wan hîn gelkî

1 3

ciwan bûn...

Di vê fraza (9)ê de sere *bav* e û ji aliyê du risteyên peywendiyê ve hatiye modîfiyekirin:

- (10)' **a.** *bavên ku ji bo zarokê diçûn şer dikirin*
b. *bavên ku zarokê wan hîn gelkî ciwan bûn*

Di xebatên sehayî de em zêde rastî nimûneyan nehatin ku bi du an zêdetir risteyên peywendiyê navdêrek hatibe modîfiyekirin. Dema ku tên bikaranîn jî, ji dêvla *kuyê* yan *gihaneka ûyê* tê bikaranîn an jî *tişte* nayê bikaranîn. Navbera du risteyên ku *tişte* tê de nayê bikaranîn, di axaftinê de bi *navbera kurt* (minor break) û di nivîsê de bi *bêhnokê* tê cuda kirin:

- (11) **a.** “*...du eskerê ku tivingê wan li milê wan û şûrê wan di destê wan de ne, zîlam tînine hizûra mîr.*”³⁴

34 Çoban, Mehmet. *Bikaranîna Rengdêran Li Herêma Midyadê*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkîyeyê Şaxa Makezanîsta Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014. r. 13.

b. “*Ewê go ketiyê xiznê û te girtî bavê min e.*”³⁵

Di hevoka (11.a.)yê û (11.b.)yê de sereyên fraza navdêrî ji aliyê du risteyên peywendiyê ve hatine modîfîyekirin. Di (11.a.)yê de du risteyên ku bi gihaneka ûyê ve hatine girêdan ev in:

- a.** du eskerê *ku tivingê wan li milê wan in*
- b.** du eskerê *ku şûrê wan di destê wan de ne*

Di (11.b.)yê de jî dîsa sereya hevbeş ji aliyê du risteyên peywendiyê ve hatine modîfîyekirin:

- a.** *Ewê go ketiyê xiznê (ewê ku ketiye xezîneyê)*
- b.** *Ewê go te girtî (ewê ku tu girtî)*

Risteyên peywendiyê ji ber ku kompleks in dema ji yekê zêdetir bin îfadeyê girantir dikin. Loma jî ji zimanê rojane bêtir di zimanê edebî de tîr tercîhkirin. Wekî mînak ji roman û çîrokeke nivîskarên Mêrdînê eger em du mînanan bidin:

- (12) **a.** “*Ew qesr û malên ku di wexta xwe de şevan bi dehan mirov tê de radibûn û bi dehan tê de rudiniştin û temamê wan bi îkram, tê de bi xwarin û vexwarin dibûn...*”³⁶
- b.** “... qehwexaneya me ya ku li ber bahrê ya ku em û hevalan lê diciviyên û civanên me hema hema giş her dem li wir bûn”³⁷

Di hevoka (12.a.)yê de sereya fraza, *Ew qesr û malên ku di wexta xwe de şevan bi dehan mirov tê de radibûn û bi dehan tê de rudiniştin û temamê wan bi îkram, tê de bi xwarin û vexwarin dibûn* ji aliyê du risteyên peywendiyê ve hatiye modîfîyekirin:

- a.** *Ew qesr û malên ku di wexta xwe de şevan bi dehan mirov tê de radibûn û bi dehan tê de rudiniştin*
- b.** *Ew qesr û malên ku temamê wan bi îkram, tê de bi xwarin û vexwarin dibûn*

Di hevoka (12.b.)yê de jî seraya fraza *qehwa li ber bahrê ku em heval lê dicivîn û civanên me hema hema her dem li wir e dîsa ji aliyê du risteyên peywendiyê ve hatiye modîfîyekirin:*

35 Güneş, Mehmet Bakır. *Rêjeya Bikartanîna Dangan Di Di Devoka Tor Abidîn De* Projeya Lisansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkîyeyê Şaxa Makezanîsta Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013. r. 22.

36 Ayebe, Lokman. *Gava Heyatê*, Weşanxaneya Belkî, Diyarbakir, 2007. r. 72

37 Bilge, Fewzî. *Dîn in*, Weşanxaneya Belkî, Diyarbakir, 2006, r. 19.

- a. qehwexaneya me ya ku li ber bahrê ya *ku em û hevalan lê dicivyan*
- b. qehwexaneya me ya ku li ber bahrê ya *ku civanên me hema hema giş her dem li wir bûn*

Dercihî (Extraposition) Di Risteyên Peywendiyê De

Di hin rewşan de dema ku lêkera risteya bingehîn dikeve navbera sere û modîfîyekerê wê û risteya peywendiyê piştî lêkera bingehîn tê, risteya modîfîyekerê jî diçe dawîya hevokê. Yanî risteya peywendiyê ji cihê xwe yê eslî der dibe ango dûr dikeve. Lê dîsa jî fonksiyona wê ya modîfîyekerî dewam dike. Di rewşên wisa de *îzafe* ku girêdana sereyê û risteya peywendiyê çêdike jî êdî nayê bikaranîn:

- (13) a. *Mi do xwarinik gi mirov jê têr nedibû xwar.*
 b. *Mi do xwarinik xwar ku mirov jê têr nedibû. (dercihî çêbûye)*
 c. *Lawê wî yê ku ji welêt vegeryabû ket erdê.*
 d. *Lawê wî ket erdê yê ku ji welêt vegeryabû, (dercihî çêbûye)*

Dibe ku bi lêkera bingehîn re hinek pêkhênên din jî têkevin navbera sereya frazê û risteya ku wê modîfîye dike:

- (14) a. *Mi kincê ku nuh û rengorengo bûn* ji mirovê koçber re şandin.
 b. *Mi kinc* ji mirovê koçber re şandin *ku nuh û rengorengo bûn. (dercihî çêbûye)*
 c. Qemyona, *rêya ku me bi kevira çêkiribû* bi şiklekî pir xerab texrîb kiribû.
 d. Qemyona, *rê* bi şiklekî pir xerab texrîb kiribû *ku me bi kevira çêkiribû. (dercihî çêbûye)*

Baş e gelo ji ber çî egerên semantîk di risteyên peywendiyê de sere û modîfîyekerê wê ji hev dûr dikevin û lêker dikevin navbera sere û modîfîyekerê wê. Li gor David Banks têkiliya vê yekê bi kêmkirina asta kompleksbûna rêzimanî ve heye û li gor wî dema ku risteya peywendiyê biçe dawîya hevokê, bi vî awayî jî aliyê rêzimanî ve hêsantir dibe.³⁸ Hem jî barê risteya peywendiyê ku bi agahiyên nû barkirî ye, bi çûna dawîya hevokê siviktir dibe. Li gor ku Andreea S. Calud³⁹ (ji Rowley-Jolivet&Carter-Thoma⁴⁰) vediguhêze du sebebên pragmatîk hene ku

38 Banks, David. *There Is A Cleft In Your Sentence: Less Common Clause Structures In Scientific Writing*, asp 7/10, 3-11, 1995. r. 4.

39 S. Calude, Andreea. *Clefting And Extraposition In English*, ICAME Journal No. 32 (p. 7-33.), 2008. r. 12-13.

40 Elizabeth Rowley-Jolivet, Shirley Carter-Thomas. *Genre Awareness and Rhetorical appropriacy : Manipulation Of Information Structure*, by NS and NNS Scientists Sn The International Conference Sett. English for Specific Purposes, Elsevier Vol 24 (1), 2005. pp. 41-64.

dercihî çêdibe; yek dema ku dercihî çêdibe dînamîzma ragihandinê (communicative dynamism) xurttir dibe lewre agahiya nû ku bi risteya peywendiyê tê dayîn, diçe dawîya hevokê û bi vî awayî dînamîzmek çêdibe. Ya duduyan jî, dema risteya peywendiyê diçe dawîya hevokê tesîra vegotinê/belaxatê (rhetorically effective) xurttir dibe. Yanî em van fikran bi sê xalên girîng bibêjin:

Bi dercihiyê:

1. Hevok ji aliyê rêzimanî ve hêsantir dibe
2. Dînamîzma ragihandinê zêde dibe
3. Hêza vegotinê xurttir dibe.

Piştî van mînak û agahiyên eger em li mînakên ku di xebatên sehayî de derdikevin pêş binêrin, du bikaranîn bala mirov dikişîne:

1. Dema ku pêvebera risteya bingehîn lêkerî (verbal) be û ketibe navbera sereya modîfîyekerî û risteya modîfîyeker:

(15) a. *“Rojekê li ser rê çend mirovan dibînê ku digirîn”*⁴¹

b. *“... eyn tiştê gi digot, kitêb d’bêji.”*⁴²

c. *“... hestîkê mara bikevî destê te da ku ne bi van destan be dernekeve ...”*⁴³

Ev risteyên li jor dema em bala xwe bidinê xuya dibe ku pêvebera bingehîn a îfadeya bingehîn ku lêkerên hem ji aliyê demê ve hem jî kesî ve kişandî ne, ketibe navbera sere û risteyên modîfîyeker. Eger me risteyên jor bi awayekî normal û bê dercihî bigotina dê wisa bûna:

(16) a. *...çend mirovan dibînê ku digirîn* (dercihî çêbûye)

b. *...çend mirovên ku digirîn* dibînê (dercihî çê nebûye)

c. *... eyn tiştê gi digot, kitêb dibêji*(dercihî çêbûye)

d. *... eyn tiştê gi kitêb dibêji* digot(dercihî çê nebûye)

e. *... hestîkê mara bikevî destê te da ku ne bi van destan be dernekeve ...*
(dercihî çêbûye)

f. *... hestîkê mara ku ne bi van destan be dernekeve* bikevî destê
te da ... (dercihî çê nebûye)

2. a. Dema ku pêvebera risteya bingehîn navdêrî be û bi alîkariya kopûla bûbe pêveber û ketibe navbera sereya modîfîyekerî û risteya modîfîyeker:

(17) a. *“Ev çi îş e ku hûn dikin.”*⁴⁴

41 Güler, Şehmus. *Efsaneyên Li Ser Mêrdînê*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, r.14.

42 Akbaş, h.b., r. 13.

43 İbrahimoglu, h.b., r. 21.

44 Koşar, h.b., r.16.

b. "... ew, xwirîniya wî ye gi pê taştê dixwe."⁴⁵

Wekî di risteyên jor de jî xuya dibe, taybetiya îfadeya bingehîn ew e ku divê pêveber ne lêkerî be, lê navdêr be û bi alikariya kopulayê bûbe pêveber. Eger em van risteyên jor bêyî ku dercihî çêbibe binivîsin, dê wisa bibin:

(18) a. Ev çi îş e ku hûn dikin.

b. *Ev çi îşê ku hûn dikin e.

c. ... ew, xwirîniya wî ye gi pê taştê dixwe.

d. *... ew, xwirîniya gi pê taştê dixwe ye.

Dema em li (18.b.) û (18.d.)yê dinêrin em dibînin ku dema em kopulayê piştî lêkera kişandî ya risteya peywendiyê tînin, rewşeke şaş û nerêzimanî derdikeve holê.⁴⁶ Di (16.b/d/f)yê de dema du lêkerên kişandî bi ser hev de hatin, rewşeke nerêzimanî û şaş çê nebû. Lê tê famkirin ku çê nabe ku kopûla piştî lêkerekê kişandî bê.⁴⁷ Îbrahîm Seydo Aydoğan⁴⁸ û Ergin Opengin⁴⁹ jî behsa vê meseleyê dike û ew vê yekê bi tesîra tirkî ve girê didin.

2. b. Dema ku pêvebera risteya bingehîn lêkera hebûnê be û ketibe navbera sereya modîfîyekirî û risteya modîfîyeker:

(19) a. "... *kurkî me heye go dibê ez nadim.*"⁵⁰

b. "*mêr hene karin serê te bipelçiqînin*"⁵¹

c. "... *şikeftek hebû jê re digotin Şikefta Erebo.*"⁵²

d. "... *hin eşqiya hene, bîst zencir kirina behrê ...*"⁵³

Di metnên sehayî de dercihî herî zêde bi vî awayî çêbûne. Di van xebatên sehayî de tiştêkî din jî bala mirov dikişîne ku dema lêkera hebûnê hebe û dercihî çêdibe, bingihaneka kuyê zêde nayê bikaranîn û dikeve. Eger me ew mînakên di (19)an de bê dercihî bigotina dê wisa bûna:

(20) a. "... *kurkî me go dibê ez nadim heye.*"

b. "*mêrên ku karin serê te bipelçiqînin hene*"

c. "... *şikeftek ku jê re digotin Şikefta Erebo hebû.*"

45 Koşar, h.b., r.15.

46 * di zimannasiyê de sembola ne-rêzimanîyê ye.

47 Hêjayî gotinê ye ku di kurmanciya nûjen de em dikarin li van şaşıyan pir rast bîn. Wekî mînak jî romana Nesîb Tarîm: "*Dengê heywanên ku wê şevê neçûbûn ser tewlên xwe bû*". (Tarîm, Nesîb. *Xezal*, Weşanên Belkî, Stenbol, 2007, r. 24.

48 Aydoğan, h.b. r. 147-148.

49 Opengin, h.b., r. 202.

50 Bulgan, h.b., r. 13.

51 Koşar, h.b., r. 15.

52 Saruhan. r. 19.

53 Derin, h.b., r. 6.

d. “... *hin eşqiya ku bîst zencîr kirina behrê hene...*”

Stratejiyeke din a dercihiyê jî heye ku her çend di metnên sehayî de ji bilî yek-du mînakan me peyda nekir, lê em dizanin ku di axaftina nav xelkê de heye. Ew jî dercihkirina beşek ji sereyê ye (em dikarin bibêjin, stratejiya kurtkirina sereyê). Em pêşî li mînakeke sehayî binêrin:

(21) “*Pîreka gi bi bavê min ri çûbû, navê wê Zero bû.*”⁵⁴

Di risteya (20)ê de bêjeya *navê* ku di eslê xwe de beşeke sereyê ye, ji cihê xwe dûr ketiye û dercihî derbas kiriye. Ev yek ji bo ku hindiktir komplîke be tê kirin. Loma me karîbû wisa jî bigota, lê fraz bêtir dirêj û komplîke dibe:

(22) “*navê pîreka gi bi bavê min ri çûbû, Zero bû.*”

Eger em bi hinek mînakên din vê yekê rave bikin:

(23) **a.** *Jina gi alîkariya me kir, destê wê şkestibû.*

b. *Texsiya gi min jê hez kir, xwediyê nedixebitî.*

c. *Telefona ku ez lê digeryam, rengê wê spî bû.*

Di van mînakên (23)an de beşek ji sereyê ji cihê xwe der bûne û fraza navdêrî kurt û hêsantir kirine. Eger me bi awayê dirêj bigota dê wisa bûna:

(24) **a.** *Destê jina gi alîkariya me kir skestibû.*

b. *Xwediyê texsiya gi min jê hez kir nedixebitî.*

c. *Rengê telefona gi ez lê digeryam spî bû.*

Dema ku mirov li rewşên dercihiyê dinêre, mirov dikare bibêje ku di hemû cureyên wê de tiştê hevbeş ew e ku ji bo kêmtir komplîke be, guhertin tîn kirin ku du pêveber bi ser hev de neyên. Dema mirov risteyên (23.a.b.c.) û (24.a.b.c.) yê dide ber hev jî ev yek eşkere xuya dibe. Di (24.a.b.c.)yê de du heb pêveber ku yek ya îfadeya bingehîn e yek jî ya risteya peywendiyê bi ser hev de hatine û ev yek wan bêtir komplîke dike. Mirov dikare bibêje ku fikra Banks ku dercihiyê bi kêmkirina asta komplîkebûnê ve têkildar dike, di cih de ye.

Dema mirov li sereyên frazan dinêre ku di xebatên sehayî de hatine bikaranîn, tiştêkî din jî bala mirov dikişîne ku risteyên peywendiyê bi modîfîyekerên din ên paşnavdêrî yên wekî rengdêr û frazên daçekî re zêde nayên bikaranîn. Her çend modîfîyekerên pêşnavdêrî yên wekî *nîşander* (ev/ew) *çendîker* (quantier) û *hejmar* pîr tîn bikaranîn jî modîfîyekerên paşnavdêrî hema hema nayên bikaranîn û di nav gelek xebatên sehayî de, tenê di yek-du nimûneyan de hebûn. Dema tîn bikaranîn jî dikevin navbera sere û risteya peywendiyê:

54 Saruhan, h.b., r. 19.

- (25) a. "... zîlamekî **feqîr, belengaz, jiderbketî** ku tî û birçî maye ..." ⁵⁵
 b. "Eskerên **li ber derî** ku wekî Ristemê Zal bûn ..." ⁵⁶

Navdêrandina (nominalization) Risteyên Peywendiyê:

Dema ku lêker fonksiyona navdêran bibîne û bibe argumenta lêkerekê din, navdêrandin pêk tê.⁵⁷ Risteyên peywendiyê di kurmancî de risteyên temam (full-fledged clause) in û lêker hem li gor kesan hem jî li gor dem, aspekt û modalîteyê wekî risteyeke normal û resen çêdibe. Dema ku lêkera risteya peywendiyê tê navdêrandin ango tê nominalîzekirin peyvrêziya risteya peywendiyê ji binî we diguhere û êdî ji holê radibe. Eger em bi mînakên vebêjin dê guhertinên morfo-sentaktîk ku tesîrê li peyvrêziyê dikin, çêtir bînin famkirin:

- (26) a. kêra ku mi zebeş pê jê dikir
 b. kêra jêkirina zebeşan ...

Di risteya (26.a.)yê de *jê kirin* wekî lêkerekê risteya peywendiyê hatiye bikaranîn. Lê di (26.b.)yê de navdêrandin pêk hatiye û lêker bûye sereya fraza daçekî. Yanî dema ku lêkera risteya peywendiyê tê navdêrandin êdî risteya peywendiyê ji holê radibe û peyvrêzî jî diguhere. Dema ku lêkera fraza peywendiyê wekî navdêr tê bikaranîn, rolên sentaktîk ên biker, bireser û pêkhênên din jî diguherin û êdî wekî modîfîyekerên wê lêkera navdêrandinê bikaranîn.⁵⁸ Mirov jî bo rewşa pêveberê ya morfo-sentaktîk jî dikare vana bibêje:

- a. Lêker êdî dikeve rewşa raderî (mesder) û dibe xwedî morfolojiya navdêran
- b. Lêker êdî wekî sere tê bikaranîn.
- c. Lêkera dema ku dibe navdêr morfolojiya *taf-aspect-modalîteyê* wenda dike.
- d. Lêker morfolojiya rêkeftina cihnavkî wenda dike.
- e. Sere wekî biker an bireser dikevin rewşa diyarkirî (genitive).
- f. Modîfîyeker dikarin lê zêde dibin.

Eger rewşa navdêrandina risteyên peywendiyê em bi mînakên îzah bikin, dê çêtir bê famkirin:

55 Çoban, h.b., r. 13.

56 Çoban, h.b., r. 13.

57 Hopper, P. and S. Thompson. *The Discourse Basis For Lexical Categories In Universal Grammar*, Language, 60, p. 703-750, 1984. r. 737.

58 Givon, h.b., Volume II, r. 24.

(27) a. sebaba *ku xwendekar nehatibûn...*

b. sebaba *nehatina xwendekara...*

Wekî berê jî hat gotin risteyên peywendiyê hemû taybetiyên risteyeke normal di xwe de di hewînin ku bi hemû cureyên lêkeran dikarin bêt bikaranîn û biker, bi reserên dîrekt û îndîrekt û hemû cureyên hokeran dikarin di wan de cih bigirin. Di *hevoka* (27.a.)ê de di risteya peywendiyê de bêjeya *xwendekar* wekî biker û *nehatibûn* jî wekî pêveber hatiye bikaranîn. Lê dema navdêrandin pêk tê, rolên rêzimanî jî diguherin û bêjeya *xwendekar* ku biker bû êdî ne biker e û wekî di (27.b.)ê jî xuya dibe wekî tamamkera bêjeya ku berê navdêr bû, karê modîfîyêkirinê pêk tîne. Dema em hokerekê li bikaranîneke wisa zêde bikin jî ferq nake û ew jî wekî modîfîyekera wê bêjeya navdêrandî, tê bikaranîn:

(28) a. sebaba *ku xwendekar du roja nehatibûn...*

b. sebaba *nehatina xwendekara ya du roja*

Di (28.a.)ê de *du roja* wekî hokera demê lê hatiye zêdekirin, di (28.b.)ê de bi fraza navdêrî ve hatiye girêdan û wekî modîfîyekera wê hatiye bikaranîn. Dema ku di risteyeke peywendiyê de lêker têper be û bi reser jî bê bikaranîn dîsa ferq nake û ew jî wekî yên din dibe modîfîyekera bêjeya navdêrandî:

(29) a. sebaba *ku xwendekara nan nexwaribûn ...*

b. sebaba *nexwarina nan ya xwendekara ...*

Di fraza (29.a.)yê de *xwendekar* biker *nan* jî bi resera risteya peywendiyê ye. Lê di (29.b.)ê de dema navdêrandina lêkerê pêk tê, êdî *nan* û *xwendekar* wekî modîfîyekera bêjeya navdêrandî tîn bikaranîn. Dema modîfîyeker zêde dibin di nav wan modîfîyekeran de rewş û rolên semantîk yên tîkildarî rêzbûna wan jî peyda dibin. Wekî mînak di guherîna fraza (29.a.)yê ya (29.b.)ê de du rewşên semantîk hene ku tesîrdar in li ser peyvrêzî ango sentaksê:

1. Fokûs: Dema ku zêdetirî yek modîfîyekerê hebe û îzafeya fokûskirinê bê bikaranîn hêmana dawî bi *îzafeya fokûskirinê* tê bikaranîn. Mesela di fraza (29.b.)ê de fokûs li ser bêjeya *xwendekara ye*. Di wê frazê de *nan* û *xwendekar* herdu jî eger fokûs li ser *nan* bûya divê wisa bûya:

(30) a. sebaba *ku xwendekara nan nexwaribûn...*

b. sebaba *nexwarina xwendekara ya nan...*

Di (30.b.)yê de fokûs li ser bêjeya *nan* e û ew fokûs jî fokûsa dijber (contrastive focus) e. Fokûsa dijber jî li gor Givón axêver dema ji guhdar re tiştêkî

dibêje, li ser zanîna guhdar (hearer's knowledge) di nav hinek hêviyan (expectation) de ye ku ev hêviyên wî yên li ser zanîna guhdar dibe ku bi du xalên girîng ve girêdayî bin:⁵⁹

a. Nezanîn (ignorance): Guhdar wê agahiyê nizane.

b. Zanîna berovajî (contrary belief): Guhdar wê agahiyê berovajî dizane.

Yanî di fraza (30.b.)yê de, axêver fokûsê datîne ser *nan* ji ber ku axêver difikire ku:

a. Guhdar nizane sebaba nexwarina xwendekaran çî ye.

b. Guhdar difikire ku sebaba nexwarina xwendekaran X, Y, Z an tiştekî din e.

Ji bo fraza (29.b.)ê ku îzafeya fokûskirinê berî bêjeya *xwendekar* hatiye û modîfîyeker *nan* berî *xwendekar* hatiye jî heman tiştî em dikarin bibêjin.

2. Promosyon û Demosyon: Promosyon ango terfikirin, bilindbûna asta semantîk a pêkhêneke risteyê îfade dike. Bi taybetî di rewşa pasîf de dema em biresera risteyeke aktîf wekî bikera sentaktîk bikartînin, promosyon çêdibe. Yanî asta bireserê bilind dibe asta bikerê û ev yek jî promosyon e. Demosyon jî berovajî promosyonê diqewime, dema ku di asta hiyerarşiya topîkalîteya pêkhênê de nizimbûn çêbibe. Mesela asta bikerê dakeve asta bireserê ew jî dibe demosyon. Di navbera pêkhênên risteyê de ji aliyê topîkalîteyê ve hiyerarşiyek pêkhênên risteyê heye ku wekî pêşqebûl, ev hiyerarşî wisa ye:⁶⁰

Biker > biresera datîf/armancî > Objekta dîrekt > objecta locative > ên din
(Agt > Dat/Ben > Pat > Loc > others)

Heger em dîsa li frazên xwe vegerin:

(31) **a.** sebaba *ku xwendekara nan nexwaribûn...*

b. sebaba *nexwarina xwendekara ya nan ...*

Di fraza (31.a.)ê de bikera risteya peywendiyê *xwendekara* di (31.b.)yê de êdî ne biker e û demosyon derbas kiriye. Jixwe demosyon û ladana (deletion) bikerê asta pêkhênên din bilindtir û girîngtir dike.⁶¹ Lê rewşa pêvebera (31.a.)yê *nexwaribûn* berovajî ya demosyona bikerê ye. Ji ber ku pêvebera *nexwaribûn* di (31.b.)yê de bûye navdêr, bêtir derketiye pêş û di hiyerarşiya semantîk de girîngtir bûye. Jixwe pozîsyona wê jî guheriye û hatiye pozîsyoneke pêşdetir

59 Givón, h.b., Volume II, r. 125.

60 Givón, h.b., Volume I, r. 200.

61 Geniušiene, Emma. "Passives in Lithuanian (in comparison with Russian," in *Passivization and Typology Form and Function*, Editor: Werner Abraham & Larisa Leisiö, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, (p. 29-61). 2006. r. 41.

ku wekî Geniušiene dibêje pozîsyona pêşî pozîsyona herî tematîk (thematic) e û ya dawî jî ya herî rematîk (rhematic) e.⁶² Ji ber van hemû egeran em dikarin têkiliya peyvêzî ya bi demosyon û promosyonê bi kurta hî bi van xalan bibêjin:

1. Dema ku pêveber tê navdêrandin (nominalization) û wekî biker an bireser tê bikaranîn promosyon çêdibe û ji aliyê pozîsyona peyvêziyê ve ber bi pozîsyoneke pêşdetir ve tê.

2. Dema ku bikera risteya peywendiyê ji bikerbûnê dikeve û demosyonê pêk tê û wekî modîfîyekerê pêvebera navdêrandî tê bikaranîn, ji aliyê pozîsyona peyvêziyê ve ber bi pozîsyoneke paşdetir ve diçe.

3. Dema ku biker û biresera risteya peywendiyê wekî modîfîyekerê pêvebera navdêrandî tên bikaranîn, fokûs li ser kîjanê jî wan be, ew ji aliyê pozîsyona peyvêziyê ve ber bi pozîsyoneke paşdetir ve diçe. Lewre wekî Geniušiene jî li jor gotiye, pozîsyona pêş a herî tematîk û ya paş jî ya rematîk e.

Rewşên semantîk ên wekî promosyon, demosyonê, ne tenê dema ku navdêrandin pêk tê çêdibin, dema ku dibin pasîf jî ew rewşên semantîk risteyên peywendiyê peyda dibin. Wekî me di serî de jî got, risteyên peywendiyê xwedî taybetiyên risteyeke normal in û çawa ku di risteyeke normal de biker, bireser, biresera îndîrekt, hoker tên bikaranîn, di wan de jî dikarin bên bikaranîn. Lê ferqa wan ew e ku navdêrekê modîfiye dikin. Dema em risteyeke aktîf dikin pasîf, em ji aliyê sentaktîk ve bireserê dikin bikera sentaktîk û wekî biker bikartînin. Ji aliyê semantîk ve jî em asta semantîk a bireserê bilind dikin ango promosyonê çêdikin. Dema ku bireser êdî şûna bikerê digire jî biker an tê avêtin an jî bi îfadeyên wekî “*ji aliyê ..., bi destê ...*” bi awayekî obsiyonel tê bikaranîn. Yanî biker demosyonê derbas dike û bireser jî promosyonê derbas dike. Ev tişt çawa ku di risteyeke normal de çêdibe, di risteyên peywendiyê de jî çêdibe:

(32) **a.** *Zilamê ku eskera ew kuştibû ...*

b. *Zilamê ku hatibû kuştin ...*

c. *Zilamê ku ji aliyê eskeran ve hatibû kuştin ...*

Di (32.a.)yê de risteya peywendiyê aktîf e û di (32.b./c.) de pasîf e. Dema ku di (32.b.)yê de risteya peywendiyê hatiye pasîfkirin, biker jê hatiye avêtin û biresera wê wekî bikera sentaktîk hatiye bikaranîn. Di (32.c.)yê de jî bireser dîsa wekî bikera sentaktîk e (ji ber ku lêker li gor wê tê kêşan) lê bikera mantixî (logical subject) jî bi awayekî obsiyonel hatiye bikaranîn. Eger navdêra modîfîyekerê û bikera risteyê heman be, çê nabe bibe pasîf. Ji ber ku di pasîfan de bireser dikeve şûna bikerê û bikerê bi awayekî sentaktîk (ne semantîk) ji risteyê davêje:

(33) **a.** *Zilamê ku nan xwaribû ...*

b. **Zilamê ku nan hatibû xwarin ...*

62 Geniušiene, h.b., r. 41.

Di pasîfkirina risteyên peywendiyê de xaleke din a girîng jî heye ku ew jî jêavêtina biresera îndîrekt a datîf e. Wekî tê zanîn di kurmancî de piştî lêkerên datîf biresera îndîrekt a datîf tê. Çawa ku di pasîfkirina risteyeke aktif û normal de datîf jê tê avêtin, ji risteyên peywendiyê jî bi awayekî îcbarî tê avêtin:

(34) a. *qelema ku Ehmed dabû min ...*

b. *qelema ku hat dayîn ...*

c. **qelema ku hat dayîn min ...*

d. **qelema ku hat dayînî min ...*

Di (34.a.) yê de biresera îndîrekt a datîf *min* e. Dema ku bibe pasîf bi awayekî îcbarî *min* jê tê avêtin û forma (34.b.) derdikeve holê. Di (34.c/d.) yê de *min* nehatiye avêtin û rewşeke ne-rêzimanî (non-grammatical) çêbûye. Dema ku risteyên peywendiyê dibin pasîf, di nav hemû pêkhênên çî îcbarî çî jî opsiyonel de tenê bireserên datîf mecbûr e ku jê bê derxistin.

ENCAM

Risteyên peywendiyê ku navdêran modîfiye dikin, gelek taybetiyên risteyeke normal di xwe de dihewînin û li gor modîfiyekerên din komplîke ne. Encamên sereke yên li ser risteyên peywendiyê û peyvrêziya wan ev in.

1. Tesîra mijara topîkalîteyê li ser beşdarbûn an beşdarnebûna serêyê ya nav risteya peywendiyê (bi rêya cihnavan), gelekî girîng e û ev yek bixwe jî tesîrê li peyvrêziya wan dike. Tiştê ku diyar dike ka gelo dê stratejiya *cihnavên anaforîk yên bêjeyî* an *enklîtîk* an jî ya *ladanê* bê bikaranîn, girîngbûn û li pêşbûna wê pêkhênê ye. Yanî eger cextkirin qet ne lazim be em stratejiya *ladanê*; eger hindik lazim be em stratejiya *cihnavên anaforîk* û *bêjeyî*; eger qet ne lazim be em *cihnavên anaforîk* ên *enklîtîk* bikartînin. Lê wekî tendans stratejiya herî xurt *ladan* e.

2. Her çend ji aliyê peyvrêziyê ve pozîsyona wan a paşnavdêrî naguhere û rijîd be jî hin rewşên din hene ku guhertin di wan de çêdibe. Bi taybetî dema ku dercihî çêdibe peyvrêziya wan diguhere. Dema ku lêkera risteya bingehîn dikeve navbera sere û modîfiyekerê wê û risteya peywendiyê piştî lêkera bingehîn tê, risteya modîfiyeker diçe dawîya hevokê. Dercihî ji ber ku du heb pêveber, yek a risteya bingehîn yek jî ya risteya peywendiyê bi ser hev de neyên, tê kirin. Ji ber ku bikaranîna du pêveberan a bi ser hev de, bêtir komplîke ye. Di vir de taybetiya pêvebera bingehîn jî girîng e. Ji ber ku li gor rewşa pêveberê sê rewşên cuda derdikevin holê:

a. Eger ku pêvebera risteya bingehîn navdêrî be û bi alîkariya kopûla bûbe

pêveber û ketibe navbera sereya modîfîyekirî û risteya modîfîyeker, ev cure dercihî îcbarî ye. (*ev çî îş e ku tu dikî- *ev çî îşê ku tu dikî ye*)

b. Eger ku pêvebera risteya bingehîn lêkerî (verbal) be û ketibe navbera sereya modîfîyekirî û risteya modîfîyeker, ev cure dercihî opsiyonel e. (*ez mirovan dibînim ku digirîn- ez mirovên ku digirîn dibînim*)

c. Eger ku pêvebera risteya bingehîn lêkera hebûnê be û ketibe navbera sereya modîfîyekirî û risteya modîfîyeker, ne îcbarî be jî tendanseke xurt e. (*mêr hene ku karin serê te bipelçiqînin- mêrên ku karin serê te bipelçiqînin hene*)

3. Cureyekî din î spesîfîk ê dercihiyê heye ku bi stratejiya kurtkirina sereyê çêdibe. Bi vî awayî beşek ji sereyê sînore frazê derbas dike û barê ku fraza navdêrî hildigire siviktir dibe. (*pîreka gi bi bavê min ri çûbû, Zero bû - navê pîreka gi bi bavê min ri çûbû, Zero bû*)

4. Dema ku risteyên peywendiyê tên navdêrandin peyvrêziya wan ji binî ve diguherin ku pêvebera wan wekî modîfîyekera sereya nû tê bikaranîn. (sebeba *ku xwendekar nehatibûn- sebeba nehatina xwendekara*). Di paşxaneyê semantîk a navdêrandinê de promosyon û demosyon û fokûs diyardeyên girîng in ku tesîrê li peyvrêziya wan dikin. Promosyon ango terfîkirin bilindbûna asta semantîk ya pêkhênê demosyon jî nizimbûna asta semantîk a pêkhênê fokûs jî pêkhêna girîng îfade dike ku merkeza maneyê ye. Loma:

a. Dema ku navdêrandin pêk tê pêvebera risteya peywendiyê promosyonê derbas dike û dibe modîfîyekera sereyê û asta wê bilind dibe (sebeba *ku xwendekara nan nexwaribûn - sebeba nexwarina xwendekara ya nan*)

b. Dema ku navdêrandin pêk tê bi risteya peywendiyê demosyonê derbas dike û dibe modîfîyekera sereyê û asta wê dikeve (sebeba *ku xwendekara nan nexwaribûn - sebeba nexwarina xwendekara ya nan*)

c. Dema ku navdêrandin pêk tê eger hem biker hem jî bireser di risteya peywendiyê de hebe fokûs bêtir li ser kîjanê be bi îzafeya fokûskirinê tên bikaranîn û diçe ber bi dawiya frazê (ji (sebeba *ku xwendekara nan nexwaribûn e a. sebeba nexwarina xwendekara ya nan, fokûs li ser nan e. b. sebeba nexwarina nan ya xwendekara, fokûs li ser xwendekara ye*)

5. Dema ku risteyên peywendiyê tên pasîfîkirin divê navdêra modîfîyekerî û bikera risteyê ne heman kes/tişt be. Ji ber ku di pasîfan de bireser dikeve şûna bikerê û bikerê bi awayekî sentaktîk ji risteyê davêje. (*zîlamê ku nan xwaribû - *zîlamê ku nan hatibû xwarin*). Risteyên peywendiyê û yên normal herdu jî dema tên pasîfîkirin, eger di risteyê de, biresera îndîrekt a datîf hebe bi awayekî îcbarî jê davêjin. (*qelega ku Ehmed dabû min- *qelega ku hat dayîn min, min divê bê avêtin*)

Ferhengok

anaforîk	: anaphoric
bingihaneke	: subordinator
cihnava enklîtîk	: enclitic pronoun
çendîker	: quantifier
datîf	: dative
demosyon	: demotion
dercihî	: extraposition
fokûs	: focus
fokûsa dijber	: contrastive focus
fraz	: phrase
hevok	: sentence
ladan	: deletion
modîfyeker	: modifier
modîfyekirî	: modified
navdêrandî	: nominalized
navdêrandîn	: nominalization
ne-sînordar	: non-restrictive
paşnavdêrî	: postnominal
pêkhên	: constituent
pêşnavdêrî	: prenominal
pêveber	: predicate
peyv rêzî	: word order
promosyon	: promotion
rêkeftin	: agreement
rematîk	: rhematic
riste	: clause
risteyên peywendiyê	: relative clause
sere	: head noun
sînordar	: restrictive
temamker	: complement
topîkalîte	: topicality

ÇAVKANÎ

Akbaş, Mehmet Şerif. *Di Devoka Qoserê De Rêjeya Bikaranîna Dengan*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.

- Akıncı, Enes. *Bikaranîna Rengêran Di devoka Kerboranê De (Weke Mînak Du çîrokên Herêma Kerboranê)*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2004.
- Atış, Ali. *Di Devoka Çiyayê Mazî de Bikaranîna Hevalnavan*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2016.
- Aydogan, İbrahim Seydo. *Guman-1, Demnasî, Hevoksazî, Watesazî û Gotar*, Weşanên Lîs, Ankara, 2013.
- Ayebe, Lokman. *Gava Heyatê*, Weşanxaneyê Belkî, Diyarbakir, 2007.
- Ayta, Ramazan. *Çîrok û Çîrçîrokên Kaniya Xezalan*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.
- Banks, David. *There Is A Cleft In Your Sentence: Less Common Clause Structures In Scientific Writing*. asp 7/10, 3-11, 1995.
- Baş, Abdulhekim. *Rêjaya Bikaranîna Dengan Di Devoka Qoserê De* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.
- Bilge, Fewzî. *Dîn in*, Weşanxaneyê Belkî, Diyarbakir, 2006.
- Bulgan, Bilal. *Bikaranîna Hevalnavan (Rengêran) Di Devoka Herêma Kercewsê De* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.
- Carnige, Andrew. *Syntax: A Generative Introduction*. The Third Edition. A John Wiley & Sons. Ltd. Publication. Chichester /West Sussex- UK, 2013.
- Çoban, Mehmet. *Bikaranîna Rengêran Li Herêma Midyadê*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014.
- Demirkaya, İslameddin. *Di Nava Eşîra Morikan De Rêjeya Zayenda Bêjeyan* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014.
- Derin, İpek. *Frekansî Tipê Kurdî Devoka Nisêbinê da (Mêrdîn)-Rêjeya Bikaranîna Dengan* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014.
- Elizabeth Rowley-Jolivet, Shirley Carter-Thomas. *Genre Awareness and Rhetorical appropriacy : Manipulation Of Information Structure*, by NS and NNS Scientists Sn The International Conference Sett. English for Specific Purposes, Elsevier Vol 24 (1), pp. 41-64, 2005.
- Geniušiene, Emma. “Passives in Lithuanian (in comparison with Russian)” in *Passivization and Typology Form and Function*, Editor: Werner Abraham & Larisa

- Leisiö, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, (p. 29-61), 2006.
- Givón, Talmy. *Syntax, An Introduction, Volume I*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2001.
- Givón, Talmy. *Syntax, An Introduction, Volume II*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2001.
- Güler, Şehmus. *Efsaneyên Li Ser Mêrdînê*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.
- Güneş, Mehmet Bakır. *Rêjeya Bikartanîna Dengan Di Di Devoka Tor Abdîn De* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.
- Hengeveld, Kees. “*Prototypical And Non-Prototypical Noun Phrases In Functional Discourse Grammar*” in “*The Noun Phrase in Functional Discourse Grammar*”. editör: Daniel Garcí’a Velasco & Jan Rijkhoff, Mouton de Gruyter, Berlin, 2008.
- Hopper. P. and S. Thompson. *The Discourse Basis For Lexical Categories In Universal Grammar*, Language, 60, p. 703-750, 1984.
- İbrahimoğlu, Şoreş. *Bikaranîna Lêkeran Ji Aliyê Binyadî Ve Li Herêma Qoser û Tûr Abdîn (Li ser Çar Çîrokên Herêma Qoser û Tûr Abdîn)*, Teza Xelaskirinê ya Lîsansê, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê- Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Mêrdîn, 2015.
- Koşar, Fikret. *Bikaranîna Rengdêran di Çîrokên Devoka Qoserê (Mêrdînê) de*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2014.
- Makas, Hugo. *Kurdische Texte im Kurmânji – Dialekte Aus Der Gegend Von Mârdîn & Eine Probe Des Dialektes Von Diarbekir; Ein Gedicht Aus Gäwar; Jezidengebete* APA - PHILO PRESS /AMSTERDAM- 1979.
- Omer Ehmed, Baîz. “*Girê Di Dayalekta Serî Ya Zimanê Kurdî Da, Govera Badînî*”, Kovara Zankoya Duhok, Perbenda 11, Jimare 1, 77-92, 2008.
- Opengin, Ergin. “*Repertûara Zimanî û Afîrandina Edebî: Nîrxandîneke Zimannasî Li Ser Edebiyata Kurmancî ya Hevçerx*”, *Tîr û Armanc, Gotarên Rexneyî Li ser Edebiyata Kurdî ya Modern*, Amadekar. Remezan Alan & Ergin Opengin, Weşanên Peywend, Stenbol, 2014.
- Ritter, Helmut. *Kurmānci-texte aus dem Tûr’abdîn, 2. Yeziden*, Oriens, Vol. 25/26, pp. 1-37, 1976.
- Ritter, Helmut. *Kurmānci-Texte aus dem Tûr’abdîn, I. Kārboran* Oriens, Vol. 21/22, pp. 1-135 2, 1968/1969.
- S. Calude, Andreea. *Clefting And Extraposition In English*, ICAME Journal No. 32 (p. 7-33), 2008.
- Saruhan, Murat. *Bikaranîna Daçekan Li Herêma Mêrdînê (Wek Mînak Şeş Çîroka*

Hecî Ahmed Axa Û Reşo Kûrî, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.

Şimşek, Ahmet. *Rêjeya Bikaranîna Degan Di Devoka Kercosê De (Wek mînak Şeş Çîrokên Herêma Kercosê*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê Li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, 2013.

Tarim, Nesîp. *Xezal*, Weşanên Belkî, Stenbol. 2007.

SEARCH OF ZAZAKI SPEAKING INDIVIDUALS FOR IDENTITY

Zazaca Konuşan Bireylerin Kimlik Arayışı

Süreyya ÇETKİN¹

Abstract

This study is on the identity construction process of young generations who speak Zazaki. Firstly, it is elaborated why this search for identity is more common amongst the young generations. Later, some primary information regarding the reasons for the fact that the identity and sense of belonging of young people who speak Zaza language divided is presented. Function of the language on the identity construction process is discussed. The focus of this study is: politicization of the adopted identity in this identity construction process, sense of discomfort that young people have when identified with identities other than the adopted one, the effects of young generation on previous generations in this process of identity seeking, the attitude of the government towards young people in this issue, determination of the tendencies of young individuals based on this seeking within this process.

Key Words: Zazas, sense of belonging, youth, identity seek, Zaza youth

Özet

Bu makale, anadili Zazaca olan genç kuşağın kimlik inşa süreci üzerinedir. Öncelikli olarak bu arayışın neden genç nesiller arasında daha yaygın olduğu üzerinde durulmuştur. Sonrasında Zazaca konuşan gençlerin kimlik aidiyeti üzerine olan bölünmüşlüğü'nün nedenlerine dair bilgiler verilmiştir. Kimlik inşa sürecinde dilin fonksiyonu incelenmiştir. Bu kimlik oluşum sürecinde,

1 Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü Mezunu. sureyya.cetkin@gmail.com

üzerinde durulan kimliğin politik bir şey haline getirilmesi, atfedilen kimlik haricinde tanımlanmanın, gençlerde oluşturduğu rahatsızlık durumu, bu arayış sürecinde, genç neslin bir önceki kuşağı etkileme durumu, iktidarın bu konuda gençlere karşı tutumu, gençlerin bu süreç içerisinde bu arayışa bağlı olarak eğilimlerini belirlemeleri durumu çalışmanın ana başlıklarını oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Zazalar, kimlik, aidiyet, kimlik inşası, Zaza gençliği

Subject

“Identity, in its widest definition, is how an individual or a group position themselves amongst other individuals or groups.”² Lately, people who live in the eastern part of Turkey have been striving to have others accept their own language and identity. At this point, my study is about the search of Zazaki speaking individuals for their identity. This search is primarily common between the young generations. While some young Zaza people feel that they belong to Kurdish identity, whereas some others feel that they belong to other ethnicities such as Turkish identity. “Whereas in many sources Zaza people are identified as Kurdish, in others they are claimed to be Turkish. However, there are also other studies that consider Zaza people as a separate ethnic group.”³ It is also possible to encounter these various tendencies amongst these studies. Çağlayan mentions the issue of variability in tendencies as following: “Identity has not a strategic but a dynamic structure, and it changes according to the settings.”⁴ I wonder why it changes so much amongst the young people who speaks Zazaki. The purpose of this paper is to understand why this search for identity is more common amongst young generations, how young generation affects the previous one on this issue, and the reasons behind the variability of the existing structure regarding belongingness and how it develops during this process.

Motivation

My focus during my research has been the question why I want to characterize myself with an independent identity. As known very well, Turkey is a multiethnic and multicultural country and in this regard, as an individual whose mother tongue is Zazaki, the question which ethnicity I belong has a special importance for me. Many young people whose mother language is also Zazaki suffer from the same problem I do. These problems brought some questions along and motivated me to carry out a project to answer the questions that I have in

2 Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Aşına Kitaplar, İzmir, 2007, s. 78.

3 Mesut, Keskin, *Zazaca Üzerine Notlar*, Yayınları, İstanbul, 2010, s. 2.

4 Ercan, Çağlayan, *Zazalar, Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 6.

my mind. The main question I address is why this search is mainly common amongst young people. I am also concerned about the function of language in this search. Whereas some people claim that Zazaki speaking people have a Kurdish identity, some others claim they need to be considered Turkish, and there are also others discussing that they are from a completely distinct ethnicity. It is an object of curiosity that based on which distinctive characteristics do the ones who claim that they have a separate identity think so, and similarly, based on which common characteristics do the ones who identify themselves as Turkish or Kurdish think so. Why has Zaza identity been politicized? When these young people are addressed, does it bother them to be identified with an identity that they do not feel themselves belong to like it bothers me? How has it affected the search of young people who speak Zazaki for identity that Kurdish people had others accept their separate identity? How has the young generation affected the previous generations (older generations) in this process of identity seeking? How has the attitude of the government affected the identity construction of young people? In which direction has this search guided the political views of young people? Does this search have any effect on the involvement of young people in illegal organizations? Does it have any effect on the issue of identity construction that the government opens institutions in universities and Zazaki TV channel? These questions have served as motivators in my research.

Methodology

I used survey method in my research. In order to implement my questionnaire study, I worked with Zazaki speaking young people whose ages are between 20 and 30. Whereas some of the persons I carried out the survey with feel that they belong to Kurdish ethnicity, some of them claim that they are from a separate ethnicity. On the other hand, some of these persons expressed that they feel themselves belonging to Turkish identity. I carried out my survey study with 15 persons; however, amongst the answers of these persons, I chose the ones who are qualified to be meaningful in regards with this study. As an outcome of this survey study, the reasons behind the above-mentioned search for identity, the attitude of the government in this process and the effect of young people on the society will be illustrated.

Literature

I scanned the article of Johanna Why and Rob White (The Concept of Youth)⁵ discussing the fact that researches carried out in the modern world are mainly conducted on young people. I worked through the article of François Georgeon

5 Johanna Why & Rob White, *The Concept of Youth in Rethinking Youth*, Thousand Oaks, London, 1997, s. 8-25.

(May the Concept of Generation Be a Key Concept in Regards with the Transition from Ottoman Empire to Kemalist Turkey)⁶ in order to understand the periods where the young generation proved to be effective and how they were so before the establishment of modern Turkey. I scanned the article of Margaret Mead (The Future: Pre-figurative Cultures and Unknown Children)⁷ in regards with the genes considering the previous generation in adequate, finding better ways and affecting the previous generation in this respect.

Prevalence of Search of Identity amongst Young People

The results I obtained from my survey study displays that this search is quite common amongst youth and that this search is a modern concept. As Bostancı states, “whereas mostly ‘given identity’ is dominant in traditional world, modern world transformed this to ‘gained identity’ to a large extent.”⁸ It is observed that this search is mostly manifested through the press. The change in the educational and sociocultural status of young people has also its effect on this search. In this respect, I interviewed Ufuk Alaca, a student in Boğaziçi University, Department of History. (Age: 21, Hometown: Diyarbakır)

As a Zazaki speaking individual, I can say that this identity search is mostly common amongst young people. This search is a concept that is brought along by the modern world. We can associate this situation with the change in the educational and sociocultural status of youth. In the past, educational services were not common amongst people who lived in rural areas and spoke Zazaki. However, young people who have recently moved to metropolises to receive higher education have started to question themselves and try to determine which ethnic identity they belong to. I also find myself in the same pursuit and laid its foundations in this period.

Function of the Language

I deduced from the answers I received that the language is the most prominent determinant. Both the ones who feel belonging to Kurdish identity and the ones who consider themselves as a part of separate identity (Zazas) seem to agree on this issue. It attracts attention that both groups use the same argument to defend their different perspectives. The ones who think that Zazaki speaking people are Kurdish defend their ideas by pointing out the similarities between

-
- 6 Georgeon, François, *May the Concept of Generation Be a Key Concept in Regards with the Transition from Ottoman Empire to Kemalist Turkey*, in Ferdan Ergut & Aysen Uysal. “*Tarihsel Sosyoloji*”, Dipnot Yayınevi, 2007, s. 69-79.
 - 7 Margaret, Mead, *Chapter:3 The Future. Prefigurative Cultures and Unknown Children*, *Culture and Commitments: A Study of the Generation Gap*, Garden City, New York: Natural History Press/ Doubleday & Company, Inc, s. 51-76.
 - 8 Naci Bostancı, *Modernizm ve Milliyetçilik, Türkiye Günlüğü*, Ankara, 1998, s. 43.

the two languages, whereas the ones who think that they are from a separate origin defend their views by highlighting the differences between the two languages. That UNESCO classified Zazaki “vulnerable” in regards with the danger of extinction also reinforced the studies in this direction. Demirbağ narrates this issue as follows: “The report published by UNESCO on February 21, 2009 on the occasion of International Mother Language Day reveals that alarm bells are ringing for Zazaki.”⁹ Considering that the language is the most significant factor in identity construction, this situation is very important for the ones who claim that Zaza people constitute a separate identity. In this regards, the response of Erdi Sönmez, a graduate student in Sabancı University, Department of History, is striking. (Age: 24, Hometown: Bingöl)

Language has a critical function in identity construction process. This fact prevails for the construction process of Zaza identity, as well. The existence and distinctness of the language points out the uniqueness of the society that it belongs to. Considering that a rise in consciousness of Zaza identity took place after UNESCO announced its prediction that Zazaki will no more be spoken after three generations, we can see the direct effect of the language on the identity.

The ones who speak the same language but identify themselves with Kurdish identity base their views on the similarities of the two languages. The individuals who accept these two languages the same due to the similarities between them focus their identity search on Kurdish identity and see their language as a dialect of Kurdish language. Malmisaj emphasizes this situation as follows: “Today, Kurdish people who speak Dımili¹⁰ dialect calls themselves as ‘Kırd’ and their dialect as ‘Kırdki’ or ‘Kırdi’ in certain areas.”¹¹ In this regard, the response of Mahmur Çimen, a student in İstanbul Technical University, Department of Civil Engineering, is remarkable. (Age: 20, Hometown: Diyarbakır)

Language is one of the most important factors for the identity. The similarities between Kurdish and Zazaki languages resemble the similarities between a language and its dialect. These similarities can be revealed in several areas. This can be exemplified by common words and similar timbres in local music. The most important factor designating the existence of a nation is its language, and Zazaki is a dialect of Kurdish language. Therefore, I am in a search for Kurdish identity.

9 Mehmet Ali Demirbağ, *Zenginliğe Sahip Çıkmak Zazalar*, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi II.Küresel Değişim ve Demokratikleşme, Ed. Selma Kartepe vd., Malatya İnönü Üniversitesi, 2012, s. 646.

10 Today, the word “Dımili” is used as a synonym of Zazaki in philology.

11 Mehmet Malmısaj, *Kırd, Kırmanci, Dımili ve Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, 1996, s. 1.

Differences in Belongingness

The sense of belongingness to an ethnicity differs between Zazaki speaking young individuals. Whereas some of them think that people whose mother tongue is Zazaki belong to Kurdish ethnicity, others claim that they are from a different ethnicity. On the other hand, it is possible to encounter a third group who feel belong to Turkish identity in the survey results. Varol cites this as follows: “When we examine Zaza people in regards to nationalism and language, we see that there are three different identifications. The first one of these views is, “Zaza people are Turkish and Zazaki is a dialect of Turkish,” the second one is “Zaza people are Kurdish and Zazaki is a dialect of Kurdish language,” and the third one is “Zaza people constitutes a separate nation and Zazaki is a distinct language”¹².

Language and culture are identification subjects for both the young people who feel belong to Kurdish identity and the ones who feel belong to a separate identity (Zaza). The ones who claim Zaza people are a separate ethnic group highlight that though they were identified as Turkish or Kurdish until a certain point, they have a language, religion and culture of their own that distinguish them from other two nations and this is supported by the researches. Arakelova emphasize this situation as follows: “The Zazas, a 5 million people, live in eastern Anatolia - Sivas, Erzinjan, Dersim (Tunceli), Elazik (Xarpet), Bingöl (Çewlig/Çolig), Bitlis, Balu, Varto, Siverek, Diyarbakir and elsewhere. Until now this people has been considered the Kurds, i.e. “one of the Kurdish tribal confederations”. The historical and linguistic investigations revealed that the Zazas are neither Turks, nor Kurds.”¹³ Young people who claim themselves to be from a separate identity reinforce their claims with examples from contexts like traditions of marriage and condolence, and religion. The issue of marriage in Zaza culture is expressed in the work of Çağlayan as follows: “It is reasonable to claim that monogamy, marriage with one person, is more acceptable.”¹⁴ In this regard, the response of one of the participants, Aylin Kapakçı, a student in Atatürk University, Department of History, is remarkable. (Age: 22, Hometown: Erzincan)

As a Zazaki speaking young person, I don't think that I belong to Kurdish or Turkish nation. At this point, most prominent factors are concepts like language, religion and culture. For Zazas, religion is more important compared to Kurdish. Zaza people differ from Kurdish people in marriage as well; whereas

-
- 12 Murat, Varol, *Etnik Yaklaşımlar Bağlamında Zaza Kimliği*, “Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler Uluslar Arası Sempozyumu”, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 454.
- 13 Victoria, Arakelova, *The Zaza People as a New Ethno-Political Factor in the Region*, Brill, 2010, s. 405.
- 14 Çağlayan Zazalar, *Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 129.

polygamy is common in Kurdish culture, this is rather rare with Zazas. Significant differences between two cultures like the ones mentioned above are the main reasons for me not to identify myself as Kurdish.

Young people who speak the same language and think that they are Kurdish people base their views on the common characteristics of two cultures. They emphasize that the way Zaza speaking people have fun resembles the way Kurdish people do. It can be observed that the concept of tribe is also a common aspect of these two cultures. Çağlayan mentions the concept of tribe as follows: “As it is for Kurdish tribes like Kurmanci and Soran, paternal kinship has a fundamental importance for Zaza tribes as well.”¹⁵ In this regard, the response of Pelda Baytar, a prep student in Boğaziçi University, is enlightening. (Age:18, Hometown: Diyarbakır)

My mother tongue is Zazaki and I feel belong to Kurdish ethnicity. The reason for that is I do not see any cultural difference between me and the people whom I live on the same lands with until now. It supports my claim that wherever I go within the Kurdish geography, even though I have trouble in communication in terms of language, I do not feel like a stranger in terms of culture. Our sense of entertainment in marriage ceremonies and even our dances are all same. For example, the concept of tribe is usually associated with Kurdish people and it is also quite common within Zaza speaking people as well. Our customs and traditions are so similar that they are almost the same. Patriarchal social structure still exists effectively in both of these cultures.

It is observed that some of the young people in Turkey feel belong to Turkish identity. The influence of the fact that they are perceived by the majority as a part of Turkish nation and they are introduced as such in related sources can be clearly seen on the sense of belongingness of the youth. Karpat explains the assimilation policies during the Republic period as follows: “After 1930, Republic of Turkey started creating a new ‘Turkish’ state that has a different nation approach from the modern nation concept that is shaped in accordance with its culture, history and religion during the Ottoman period. Indeed, history congresses, community centers and many similar initiatives aimed to create a new Turkish nation whose concrete aspects were predominant.”¹⁶ Identification of Zaza people as Turkish can be found in the work of Başbuğ as well. “Kurmanci and Zazaki are two different dialects of Turkish language.”¹⁷ In this regard, the response of Sena Koç, a student in İstanbul University, Department of Literature is worth to cite. (Age: 21, Hometown: Elazığ)

15 ibid, 135.

16 Kemal, H, Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, s. 12.

17 Hayri, Başbuğ, *İki Türk Boyu; Zaza ve Kumanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984, s. 17.

As a Zazaki speaking person, I identify myself with Turkish identity. For years, I have been identified as such both in school and in my social environment. I also came across similar identifications in historical sources I read. I feel myself close to Turkish identity. As a Zazaki speaking person, I have no attachment at all with Kurdish people who terrorize everything.

Politicization of Ethnic Identity of Zazaki Speaking Individuals

It is observed that young individuals who speak this language agree on that this ethnic group has been politicized. The ones who think that this group has Kurdish origins claim that being Zaza has been reduced to a political instrument by the political discourse of the time. Çem discusses this point as follows: “I think that introduction of people who speak Zazaki as their mother language as a separate ethnic identity by the political powers is a part of the immense effort that has been put by the government after 1980 military coup (as well as before, i.e. since 1923, Koçgiri Movement) in order to divide Kurdish people and convince Alevi and Zazas that they are not Kurdish.”¹⁸ In this regard, I interviewed with Esen Sağdıç, a student in Marmara University, Department of Public Relations. (Age: 22, Hometown: Erzincan)

I can say that being Zaza has been politicized. Whereas the claim of the Kurdish people aimed to transform historical and cultural unity into a social power, the positive discrimination towards Zazaki speaking people by the political powers of the time aimed to break resistance of Kurds and their struggle to unite. This has been used as an instrument by these political powers.

Young people who think that Zazas have a separate origin claimed that Zazas adopted a political identity as a result of their discovery that they have unique aspects that separate them from both Kurdish and Turkish people. They think that the main reason for objecting Turkish identity is the unitary approach of Turks whereas the reasons for objecting Kurdish identity are the chaotic environment that is partly created by the terror and that Zazas evanesce within Kurdish identity. They claim that this situation necessarily brings a political stance along in time. It can be observed that they reflect this political stance in their discourse, as well. It is possible to see this political stance in the response of Yusuf Varol, a student in Boğaziçi University, Department of Turkish Language and Literature. (Age: 30, Hometown: Bingöl)

Yes, I think that being a Zaza has been politicized. Nowadays, there is necessarily a political aspect of the description of all the ethnic identities. It can be said that this goes much deeper in case of Zazas/Zazaki. Today, there is a political aspect even in smallest identifications. For example, the ones who utter the per-

18 Munzur, Çem, *Kırmanca (Zazaca) Konuşan Kürtler ve 20. Yüzyıl Direnişlerinde Rollerini*, <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/zazacauzerinenotlar.pdf> Access: May 26, 2016.

vious name of Bingöl city as Çewlig tend to identify Zazaki speaking people as Kurdish. In a similar way, you can see that the ones who use the name Çolig tend to accept Zazaki speaking people as a separate identity. When these names are used consciously, the preferred discourse also reveals the attitude of the user regarding his identity.

Sense of Discomfort when Referred with a Different Identity than the Preferred One

Since various concepts such as language, religion, culture, geography and time have their parts in the construction of an identity, it has a dynamic structure. Individuals also are influenced by this dynamism while constructing their identities. For example, minorities who face the danger of assimilation with the emergence of nation states felt the need to emphasize their own identity as a precautionary measure. Çağlayan mentions this situation in his work as follows: “Individuals and groups define themselves through the ‘other’ and construct their identity in the context of relations with ‘others’.”¹⁹ Therefore, young people whose mother language is Zazaki feel discomfort when referred with an identity other than the one they prefer. In this regards, the outcome of the survey study I carried out with Yasin Çelik, a student in Bingöl University, Department of English Language and Literature, is worth paying attention. (Age: 26, Hometown: Bingöl)

All attachments regarding the issue of identity depend on how people identify themselves. In this regard, everyone’s own freewill must be the primary reference point. Separating this from the freedom of thought of people and dictating it is a serious problem which has severe consequences. The primary reason for that today Kurdish nationalism is in the level of trauma is that the oppression of the Turkish nationalism. That Turkish nationalism wants to see everyone like Turks is responded by a reflex and even triggered Kurdish nationalism in some issues. That applies to Zazas, too. Today Kurdish nationalism wants to manipulate Zazas and tries to dominate them, and that might cause a trauma in Zazas in future, as well.

The Influence of Identity Achievement Process of Kurds on the Identity Achievement of Zazaki Speaking Youth

Zazaki speaking people say that the identity achievement process of Kurdish people influenced Zazaki speaking youth. It can be observed that this influence works in both directions. In this regard, the response of Sinan Yaşar, a student in Dicle University, Department of Primary School Teaching, is enlightening. (Age: 29, Hometown: Bingöl)

19 Çağlayan, *Zazalar, Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 6.

We can say that the identity achievement process of Kurds goes parallel with identity construction process of Zaza youth. Researches increased the awareness in this regard. This awareness has two aspects; firstly, some young people placed themselves within the Kurdish movement, and secondly, they embarked on a quest of a distinct identity. That Kurdish identity accepted by the government set an example for Zazas.

The Influence of Young Generation on the Previous (Older) Generations

It is obvious that it has affected the young generation that some unspoken and banned issues are being discussed due to certain developments. Whereas it was thought it is undesirable to even mention the existence of some cultures before, the change in this situation reinforced the sense of belongingness (although recent limitations on freedom of speech and thought have made people to hesitate). The notion of belongingness that became popular among young people created awareness amongst them. In this regard, the response of Veysel Masraf, a student in Hacettepe University, Department of Psychology, is enlightening. (Age: 25, Hometown: Tunceli)

I think that the young generation influenced the older ones. That young people speaks and write in Zazaki, and discussion on identity issues have increased the awareness of the older generations. Though the older generation objected the politicization of Zaza identity, they started to think in line with young generation in time.

The Attitude of the Government towards the Identity Seeking Process of Youth

Young people whose mother language is Zazaki and who claim that they are Kurdish, expressed their view that the government introduced Zazas as a separate nation for divisive purposes. They claim that this attitude of the government aims to prevent Kurds from taking common actions. On the other hand, young people who think that Zazaki speaking people constitute a separate ethnicity say that the government does not adopt a clear attitude towards Zazas, but it constantly emphasizes that Zazas are a separate nation and makes this issue known countrywide. They highlighted the negative influence of this uncertainty on the identity construction. In this regard, the response of Şeyma Budak, a student in Boğaziçi University, Department of Turkish Language and Literature, is worth to cite. (Age: 24, Hometown: Elazığ)

I don't think that the government is solution oriented regarding the issue of being Zaza. They use Zazas as a shield nation against Kurds in many cases. They even fund the studies in universities for this purpose. Naturally, this tendencies

rise doubt amongst the common people. However, it also cannot be denied that these studies that are supported by the government increase awareness among them as well.

The Influence of Identity Seeking on the Political Preferences of Youth

It can be said that young people who are in search for their identity tend towards the political parties who speak of the issues concerning them for the most. It is observed that the political parties that mention ethnic and language-related issues in a manner compatible with the ideas of youth are preferred by them. In this regard, the response of Mehmet Şentürk, a student in Boğaziçi University, Department of Economics is worth paying attention.

I think their search for identity has a serious effect on their political preferences. Young people who identify themselves with Zaza identity keep their distance with Kurdish political parties. This applies to me as well. As my consciousness as a Zaza develop, pushed me away from the Kurdish political movement. I can say that young people who claim that Zazas are Kurdish draw closer to political movements that support this idea.

The Effect of the Identity Construction Problems on Involvement in Illegal Organizations

It can be observed that some of young people who experience problems in this identity construction process choose to involve in illegal organizations to construct their identity. The organization they take part in provides them a sense of belongingness at the same time. Yanmış and Kahraman exemplify this situation in their work as follows: “About 20-25 years ago, declaring a membership to PKK or speaking in Kurdish in city center was considered odd; however, it became one of the most important reference points that constitute the identity of an individual now.”²⁰ In this regard, the response of Ebru Yargı, a student at Marmara University, Department of Law, is worth citing.

I can say that young people who suffer an identity crisis try to complete this process through legal ways in order to feel belong to somewhere and have an identity; however, when legal conditions are not convenient, they use illegal means.

20 Mehmet Yanmış & Bayram Kahraman, *Gençlerin Dini ve Etnik Kimlik Algısı: Diyarbakır Örneği*, Akademik İncelemeler Dergisi, 2013, s. 129.

The Effect of the Government Opening Institutions in Related Organizations

Young people claim that the government opening institutions in organizations like state universities does not have any effects on sense of identity; however, they think that it increases the awareness of the people. They say that this awareness is mostly language-focused. In this regard, the response of İrfan Çelik, a student in İstanbul University, Department of English Teaching, is quite explanatory. (Age: 30, Hometown: Bingöl)

Opening departments related to Zazaki in universities and elective courses in Zazaki are positive developments in spite of their deficiencies and they will contribute positively to identity construction process. The fact that children who are exposed to Turkish in every aspects of their life and cannot learn Zazaki are thought Zazaki in schools will at least help them to get acquainted with this language. Whether or not adopting Zaza identity will be up to their views when they grow up.

To conclude, it can be said that the ‘single identity’ imposition implemented by the government after the establishment of the Republic started to change now with the questioning of the young generation. New generation that cannot live with their own identity, language and culture try to create an awareness in order to speak their own language and sustain their culture. It is observed that there are young people who feel disturbed by the imposition of Kurdish identity rather than the imposed ‘single identity’ by the Republic. There is an observed division between young people in this regard. This dividedness has an influence on the identity seeking process, political ideas and social life of the youth.

BIBLIOGRAPHY

- Arakelova, Victoria. “*The Zaza People as a New Ethno-Political Factor in the Region*”, Brill, 2010.
- Başbuğ, Hayri. “*İki Türk Boyu; Zaza ve Kurmanclar*”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.
- Bilgin, Nuri. “*Kimlik İnşası*”, AşinA Kitaplar, İzmir, 2007.
- Bostancı, Naci. “*Modernizm ve Milliyetçilik*”, Türkiye Günlüğü”, Ankara, 1998.
- Keskin, Mesut. “*Zazaca Üzerine Notlar*”, İletişim Yayınları, İstanbul, Mayıs 2010.
- Çağlayan, Ercan. “*Zazalar, Tarih, Kültür ve Kimlik*”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

- Çem, Manzur. “*Kırmancca (Zazaca) Konuşan Kürtler ve 20. Yüzyıl Direnişlerinde Rollerini*” <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/zazacazerinenotlar.pdf>, May 26, 2016.
- Demirbağ, Mehmet Ali. “*Zenginliğe Sahip Çıkmak Zazalar*”, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi II:Küresel Değişim ve Demokratikleşme, Ed. Selma Karatepe vd.,Malatya İnönü Üniversitesi, 2012.
- François, Georgeon. “*May the Concept of Generation Be a Key Concept in Regards with the Transition from Ottoman Empire to Kemalist Turkey*”, in Ferdan Ergut & Ayşen Uysal. “*Tarihsel Sosyoloji*”, Dipnot Yayınevi, 2007.
- Wyn, Johanna & White, Rob,” *Chapter1: The Concept of Youth” in Rethinking Youth*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication,1997.
- Karpat, Kemal, H. “*Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*”, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Malmîsanij, Mehmet. “*Kırd, Kırmancı, Dımili ve Zaza Kürtleri*”, Deng Yayınları, 1996.
- Mead, Margaret. ”*Chapter:3 The Future. Prefigurative Cultures and Unkown Children*”, *Culture and Commitments: A Study of the Generation Gap*, Garden City, New York: Natural History Press/ Doubleday & Company, Inc.
- Varol, Murat. “*Etnik Yaklaşımlar Bağlamında Zaza Kimliği*”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler Uluslar Arası Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Yanmış, M. Kahraman. “*Gençlerin Dini ve Etnik Kimlik Algısı: Diyarbakır Örneği*”, Akademik İncelemeler Dergisi, 2013.

داشۆرین له نیوان شیخ رەزا و ئیره ج میرزادا

The lampoonic poems between (Shekh Reza) and (Iraj Mirza)

فەرهاد عەزیز حەسەن¹

پوختە ی توێژینەوه

داشۆرین له شیعردا به شیوازیکێ گەرنگی ئەدەبی دادەنرێ، چونکه شیوازی زمانی تاییهت به خۆی ههیه و شاعیری داشۆرین بێژ بههۆی ئەم شیوازه زمانیه تاییهت، وینهی هونەری تەر و تازە دەخولقێنێ. فەر ههنگی وشە ی ئەم شیوازه شیعرییه پڕیهتی له وشە ی تابۆ و قەدە غەمراو که شاعیرانی ئەم شیوازه بهی ههچ سانسۆرێک بهکاریان دههین. شیعری داشۆرین لای کورد، عەرەب، فارس و تورک بایهختیکێ زۆری پیدراوه و لەم بواردا شاعیری بهناوبانگیان ههیه. لەم توێژینەوه ههیه به پشتههستن به رێبازی بهراوردکاری – ئەمریکی، بهراوردیک له نیوان شیعره کوردیهکانی (شیخ رەزای تالهبانی) و شیعره فارسیهکانی (ئیره ج میرزای قاجار) دا دهکرێ. ئەم دوو شاعیره له بوازی داشۆریندا به پشتههنگ دادەنرێن و لێرهدا شیعرهکانیان بهپهی ئاستهکانی وشه، ئاستی ئەدەبی و ئاستی ئاوازه (مۆسیقا) و ههروهها مهبهسته شیعریهکانیان بهراورد دهکرێن. له پڕۆسهی بهراوردکردندا لهسهه بنهمای میتۆدی وهسفی – شیکاری خاله لاواز و بههیز و جیاوازیهکانی شیعری داشۆرینی ئەم دوو شاعیره دهسنیشان دهکرێن و له کوتاییدا نهجامهکان دهخزینەر وو.

وشه ی سههکی:

۱- داشۆرین ۲- ئەدەبی بهراوردکاری ۳- شیوازناسی شیعره ۴- شیخ رەزای تالهبانی ۵- ئیره ج میرزای قاجار

Abstract

Lampoon is a significant literary form in poetry, because it has its own style of expressing, therefore the poet portraits fresh and novel literary image. The profile of this poetic form is well fed with taboo and forbidden words that the poets use them without any censorship. Kurds, Arabs, Fars and turks paid

1 مامۆستای یاریدهدەر له کۆلیژی پەر و مردهی مەخمور – بەشی زمانی کوردی
farhad.hassan@su.edu.krd:نیمەیل

attention to this from of poetry and there are well known poets of this kind of poetry. Depending on the American-comparison method, this research compares the lampoonic poems between the great Kurdish poet (Shekh Reza) and Iranian poet (Iraq Mirza). Both poets were pioneers in the field, the study will compare their poemd in terms of word, literary and musical (tone) levels each; with the comparison of the poetic intentions as well. The comparative process, which depends on descriptive-analytic basis, will reveal the weakness, strengths and differences between both poets. The results will be presented at the end.

Key words:

1- Lampoon 2- comparative literary 3- stylistic poetry 4- shekh Reza 5- Iraq Mirza

ملخص البحث:

يعتبر الهجاء من أهم وأشهر أنواع النص الأدبي، لما تحمله من لغة شعرية خاصة به، والشاعر في هذا الفن الأدبي يتمتع بأسلوب رقيق أذ يرسم لنا لوحة شعرية في غاية الروعة والجمال. والناظر لقاموس هذا الفن يجد الكلمة الخارجة عن المعهود الاجتماعي والفني و يختارها الشاعر دون الشعور بالحياء أو الخجل في التعبير أو رقابة تأثر على المعاني والمباني الأدبية.

ونجد الاهتمام بهذا النوع من الشعر (الهجاء) عند الكورد والعرب والفرس والترک ولديهم شعراء يشار اليهم بالبنان، في هذا البحث نظرت الى الهجاء عند الشاعر الكوردي (شيخ رما طالباني) والشاعر الايراني (ايرج ميرزا قاجار) دراسة تحليلية مقارنة حسب المنهج الأمريكي المقارن. و يعتبر هذان الشعراء من طلائع الشعراء في هذا المجال بالنظر الى مستويات الكلمة والمستوى الادبي، و الايقاع (موسيقى) مع مقارنى المقصد الشعرى عند كلاهما، و قارنت بينهما مع الوصف و التحليل لمكامن القوة والضعف فى الهجوم. و فى الخاتمة ذكرت النتائج و المقترحات.

الكلمات المفتاحية:

١- الهجاء ٢- الادب المقارن ٣- الاسلوبية الشعر ٤- شيخ رضا طالباني ٥- ايرج ميرزا قاجار

پيشهكى

هه موو جوړيكي نهدمبي شيوازيكي تاييبت بهخوى ههيه كه له جوړهكانى تر جياى دهكاتمهوه. داشورين يهكيك له جوړه لاههكيهكانى شيعره كه كهه و زور شاعيران خامهكانيان تيډا تاوداوه و لاي ههنديك شاعير تهنيا ومكو نامرازيك بو خو تاقيكردنهوه بووه و لاي ههنديك شاعيرى تر ومكو شيوازيكي تاييبت و بنچينهيه لنيهاتوه. ديارترين شاعيرى كورد كه به داشورين ناولانگى دهر كردي، شيخ رماى تالهبانيه^١. شيوازى شيعرهكانى نهم شاعيره لهه بوارد تاييبتته و بهه هويهوه به شور هسوارى نهم مهيدانه دادهنرى.

2 ١- شيخ رماى تالهباني (١٨٣٧-١٩١٠) كورى شيخ عبودرهمان كورى شيخ نهمحمد كورى شيخ مهممودى زهنگنهيه. له گوندى قهرهخ له نزيك شاروچكهى چههممال لهدايكبووه، ومكو زوربهى شاعيرانى نهموسا له حوجره خوئندووييى و شارهزاي زمانى عمرمبي، كوردى، فارسى و توركى بووه. دهستيكي بالاي له هونهرى شيعريدا ههبووه و پتر به شاعيريكي داشورين بيژ ناسراوه.

داشئورين لاي فارس، تورک و عمره ب ناوري جدی ليدراومتهوه و ديواني شاعيره مزنهکانيان تمزي له شيعري داشئورينن که به مهبهستي جياجيا هونراونهتموه. پشکنيني هم جوړه شيعرانه دمتوانن پشکيکي گرنگي له روچوون بهرمو ناخي شاعير و جيهاني هزر و ههست و سوزمکانياندا ههبن و ههروهه لريگهه هم شيعرانهوه دهشي ويناي هلمومرجي کومه لايههتي، کولتووري و سياسي سهردهمي هم شاعيرانه بکري. بهم پييه هم تويزينهويه ههولدهدات لهسر بنهامي ميتودي وهسفي - شيکاري، بهودي له هرک و شيوازمکاني شيعري داشئورين لاي دوو شاعيري مهنزي هم بواره بکولنيتموه و جياوازي و ليکچوونهکانيان له روي بنياتي بابهتي شيعرکانيان دهسنيشان بکات. پهکيک له شاعيرانه، شاعيري کورد (شيخ رهاي تالهباني)يه و همي تريان شاعيري نيراني (نيرهج ميرزادا³)يه. ديواني شيخ رها و نيرهج ميرزا چهندين جار چاپ کراون، هم تويزينهويهدا دوايين چاپي ديواني نيرهج ميرزا به بنهرهت دانراوه و دهقه شيعرييهکانمان ليومرگرتون؛ بهلام سوود له سن چاپي جياوازي ديواني شيخ رها و مرگيراوه، سهرحم نمونه شيعرييهکان له ديوانه چاپکراوهکهي (د. موکهرم تالهباني) و مرگيراون و لهگهل چاپهکاني ترادا بهراوردکراون.

ديارترين هوکارهکاني داشئورين بيژي لاي هم دوو شاعيره بو بارودوخي دهروني و ههسته کهسيهکانيان دهگريتموه. ههروهه پيويستيبهکاني ژيان و شيوازي دايننکردنيان، دهوريکي کاريهگريان ههبووه له داشئورين بيژي لاي هم دوو شاعيره و هم ناوهدا دهيان وينهه شيعري تهر و تازهيان داهايناوه که پيشاندهري نهنديشه و خيالي رسمن و شيعرييهتي دهقي هم دوو شاعيرهه.

داشئورين

داشئورين له زماني کورديدا وشههکه بهرامبهريه وشهه (هجو)ي عمرهبي بهکارهاتووه و ماناي دهسنيشانکردن و بزاردني کهموکوري کهسيکيان داماليني کهسيتي و ناوزراندني دهدا. له فهرههنگي کوردستاندا به ژير ناونيشاني (هجو)داهااتووه: عمرهبييه، ناوه، به ماناي جنبودانه. بهکوردی دهبيته داشئورين وانا هم نووسينهه باسي خراپي کهسيکيان شتيک دهکا. [ماجد مردوخ: ۱۳۸۸، ۱۴۲۷] و له فهرههنگي بورهکهبيدا بهمجوره ليکدراومتهوه: شووشنهههه شتيک، داشئورين، جنبودان بهکهسيک. [سهديق بورهکهبي: ۱۳۸۰، ۶۱۱]

داشئورين وکو زارواوه له نهدهبدا جيگهه خوي گرتووه و به جوړيکي لارهکي نهدهبي دادهنري و داشئورين وانا ريسواکردن و جنبودان به شيعر [سيروس شميسا: ۱۳۷۹، ۲۴۰] ليرههه تهنيا هم جنبودانهه که به شيعر هونراييهتموه به داشئورين ههژمارکراوه، کهچي له ميثروي نهدهبيدا بهديار دهکهوي که زورجار به پهخشانش جنبو به کهسيکيان کهسانتيک دراوه به مهبهستي شورندههه و نزمکردني، بويه هم پيناسهيه بو زارواوه داشئورين زور ورد نييه. له (فهرههنگي زارواوه نهدهبي فارسي)دا ماناي زارواوه داشئورين بهمجوره ليکدراومتهوه: ((داشئورين له روي زارواوه، زمکردني کهسيکه به شيعر، بهمهر جيک هم شتهه وکو کهموکوري بو کهسهکه دادهنري، بهراستي کهموکوري کهسهکه بي. داشئورين سهرماليي ترين شيوهه گالتههههه که سهروچاوهکهه بو نهدهبي

3 - نيرهج ميرزاي قاجار (۱۸۷۴-۱۹۲۶) کوري غولام حسين و نهوه (فتمح عملي شاي قاجار) ه و له شاري تهريز لهدايکيووه. له قوتابخانهه دارولفنون له تهريز خويندويهتي و لهويدا فيزي زماني فهرمنسي بووه. به هوي نهوهه که شازاده بووه هم له تهمنهه لاوينيدا پوستي سياسي و دهولنهه و مرگرتووه. مهبهسته شيعرييهکاني نيرهج ميرزا له مهيداني شيعر دا برينين له شيعري دلداري، فيرکردن، مندالان، داشئورين و... هتاد، ههروهه کوملنيک شيعري له زماني فهرمنسي بو فارسي و مرگيراون. ناوبانگي هم شاعيره پتر بو شيعره داشئورينهکاني دهگريتموه.

عمره‌بی سهردهمی جاهیلی دهگهر یتهوه.)) (داد، ۱۳۷۸: ۳۲۷] لهم پیناسه‌یه‌شدا مهرجه که داشورین به شاعر بی. له کاتیکدا له نهدمی میلله‌تانی جیاوژدا داشورین به شیوه‌ی په‌خشانیس به‌دیده‌کری. بۆ نمونه (نه‌حمهد پارسا) ناماژ هی بهوه داوه که له نهدمی ئیرانیدا ده‌کری ناماژ به کتیبی (جهانگشای جویبی) و له زمانی عمره‌یه‌شدا داشورینی (ابولهب) له فورئاندا بکری. [احمد پارسا: ۱۳۷۸، ۲۰۶] جگه له‌هش لهم پیناسه‌یه‌دا هه‌بوونی که‌موکوری له کهس یان شتی داشوردراو به مهرج دانراوه، له‌کاتیکدا ده‌شتی که‌موکوری‌یه‌کان هه‌لبه‌سترابن. (شه‌فییی که‌دکهنی) پیناسه‌یه‌کی وردتر بۆ زاروه‌ی داشورین ده‌خاتهروو: ((هه‌موو جوره جه‌ختکرده‌وه‌یه‌ک له‌سهر ناشرینی و که‌موکوری‌یه‌کانی که‌سیک جا چ هه‌لبه‌سترابن چ راسته‌فینه‌ی، داشورینه.)) [شفییی کدکنی: ۱۳۷۲، ۵۲]

جۆره‌کانی داشورین

داشورین جۆریکی گرنگی شاعر هه‌یه که تاییه‌تمه‌ندی خۆی هه‌یه و له‌رووی ناوهرۆک و مه‌به‌سته‌وه له جۆره‌کانی تری شاعر جیا‌ده‌کریته‌وه. هه‌روه‌ک له پیناسه‌ی داشوریندا ناماژ هی پیدراوه، شاعری داشورین به‌گشتی بریتیی له به‌رجه‌سته‌کردنی نه‌دگاره‌ ناشرینه‌کانی که‌سیک جا ئهم نه‌دگارانه راسته‌فینه یان هه‌لبه‌سترابن که به‌هۆیه‌وه هه‌ولێ ناو‌زرا‌ندنی که‌سی داشوردراو به مه‌به‌ستی نزم‌کردن و نه‌تفکردن و ریسواکردن بدری. داشورین له شاعردا به دوو جۆره جیبه‌جی ده‌کری، ئهم دوو جۆره‌ش په‌یه‌هستن به ده‌کهوتن و ده‌نه‌کهوتنی که‌سی داشوردراو له شاعر هه‌دا، ئهم دوو جۆره بریتیین له:

۱- داشورینی ناشکرا

۲- داشورینی شاراوه [احمد پارسا: ۱۳۸۷، ۱۹۵]

هه‌ندێجار شاعیر یان نووسهر به ده‌نگیکی به‌رز و به راشکاوای ناوی که‌سی داشوردراو دینی و ده‌یشواته‌وه. ئهو جۆره داشورینه‌ی که داشوردراو دیاره و ناوی هاتوه، داشورینی ناشکرای پیدمه‌گوتری، به‌لام داشورینی شاراوه، داشورینی که تیبیدا داشوردراو نادیاره و نه‌ناسراوه. هه‌ر دوو شاعیری به‌ر باسی ئهم توێژینه‌وه‌یه به ناشکرا و نا‌ناشکرا داشورینیان هه‌یه.

داشورین له جیهانی شاعردا به هونه‌ریکی تاییه‌ت داده‌نری و هه‌موو شاعیریک نه‌یتوانیه تیبیدا سه‌ره‌که‌وتوو بی. له داشوریندا کۆمه‌له ته‌کنیکی و مه‌کو نزم‌کردن، به‌ناژ له‌کردن، گیلاندن، تیکشکاندن، پیرۆزییه‌کان، نه‌تککردن، جینودان، بی‌نا‌برووکردن و... هه‌ند به‌کارده‌بری. ئهم ته‌کنیکانه به‌هۆی هونه‌ره‌کانی ره‌وانیژی جیبه‌جیده‌کری و لێره‌وه‌یه که شیوازیکی تاییه‌ت به شاعری داشورین به‌دیدی که له شیوازی جۆره‌کانی تری شاعر و مه‌کو، لیریکی، داستانی، پیا‌هه‌ل‌دان و... هه‌ند جیای ده‌کاته‌وه؛ بۆیه له نهدمی کوردیدا شیخ ره‌زا نه‌گه‌رچی له‌رووی شیواز و زمانی نهدمییه‌وه ((له‌چینی دوومه‌ی شاعیرانی قوتابخانه‌ی بابانه و شاگردیکی کارامه و به‌هه‌فای ئهو قوتابخانه‌یه‌یه.)) [ئیبیراهیم شوانی: ۲۰۰۸، ۲۸] به‌لام به‌سه‌ره‌فته‌ری شاعیرانی داشورین بیژر داده‌نری، هۆکاره‌که‌شی بۆ به‌ر ده‌سته‌کردنی زمان و شیوازیکی نایابی شاعری ده‌گه‌ر یته‌وه که به‌هۆی هونه‌ره‌کانی ره‌وانیژی، شیوازیکی بنچینه‌یی لهم بواره‌دا بنیات ناوه. (د. مارف خه‌ز نه‌دار) له کتیبی میژووی نهدمی کوردی به وردی ناماژ هی بهوه داوه و ده‌نوووسی: ((شیخ ره‌زا گیتیکی بی پایانی جۆره جوانکارییک له نهدمی کوردیدا دروست کردوه له پیش ئه‌ودا ئهم بابته‌ له ناوه‌وه نه‌بوو، مه‌به‌س له‌وه ئهو جینیه‌ بازارییه‌یه که له‌گه‌ل نهدمی کراوه (نیرۆتیک) تیکه‌لی ده‌کا و له شتی بی‌نرخ و بایه‌خ قسه‌ی جوان داده‌هینی.)) [مارف خه‌ز نه‌دار: ۲۰۱۰، ۳۰۹] له به‌رامبه‌ردا نیره‌ج میرزا له‌گه‌ل ئه‌مه‌شدا لهم بواره شاعیریکی به‌ناوبانگه،

به‌لام به قوتابخانه و سرده‌مفتی داشورین بیژی له نهدمی نیرانی دانانری. نهم شاعیره له رووی شیواز و سه‌بکی نهدمییه‌مه سمر به سه‌بکی گهرانه‌مه (بازگشت) بووه و نهم شیوازه ((گهرانه‌مه بو شیوازی شاعیرانی کون له دانانی قه‌سیده و غمز مَدا.)) [شمیسا: ۱۳۸۲، ۳۰۶] له‌م ناو‌نده‌دا گهرانه‌مه بو شیوازی شاعیرانی کون، به مانای لاسایکر دنه‌مه له شاعیرانی پیشوو دئ، بویه نیره ج میرزا له داشوریندا لاسایی شاعیرانی پیش خوی کردووه و له رووی شیوازی داشورین بیژییه‌مه قوتابی سه‌عدی و خاقانی و ... هنتد بووه. (سیروس شمیسا) له کتیبی (شاهدبازی در ادبی فارسی) ناماژه بهم راستییه ده‌کا و دهنوسنی: ((نه‌گهر چی نیره ج میرزا له بواری شیعری داشوریندا شاعیریکی به توانا و ناسراوه، به‌لام له میژوووی نهدمی نیراندا یه‌کهم کس نییه و به قوتابخانه‌ش دانانری.)) [شمیسا: ۱۳۸۱، ۲۴۷]

ته‌کنیکه‌کانی داشورین بیژی و له قالدانیان به‌یارمته‌تی هونه‌رکانی ره‌وانیژی لای شاعیری کورد شیخ رهزا و شاعیری نیرانی نیره ج میرزا، گه‌یشتوته لوتکه‌ی داهینان و له ریگیه‌ی زمانه شیعرییه ساده، روون و ره‌وانه‌کله‌انه‌مه، وینه‌ی نایابی شیعریان به‌دیینه‌ناه. نهم وینه نایابه هونه‌ریانه به یارمته‌تی شیوازی وشه، چونییه‌تی دهر برین و به‌کار بردنی کیش به‌دیینه‌راون که نهمانه‌ش سی ناستی جیوازی داشورین دادهمه‌زینن.

ناسته‌کانی داشورین

داشورین له سمر ناستی جیوازدا دهر ده‌که‌مئ که له بنچینه‌دا به دوو شیوه‌ی ناشکرا و داپوشراو به مه‌به‌ستی جیاجیا جیبه‌جیده‌کری. له نهنجانی به‌راوردکردنی شیعره داشور دنه‌کانیاندا دهر ده‌که‌مئ که شیخ رهزا و نیره ج میرزا بو مه‌به‌ستی جیاجیا خامه‌کانیان له بواری داشوریندا تهر کردووه. زورجار به مه‌به‌ستی دابینکردنی موچه و بیویستییه‌کانی ژبان و ههن‌دیجار به مه‌به‌ستی به‌رگریکردن و به‌دیینه‌نانی مافه‌کانیان خه‌لکیان داشوردووه، هه‌روه‌ها رمخنه‌گرتن له دیارده دزیو و ناشرینه‌کانی ناو کومله‌نگه، رمخنه‌گرتن له دهسه‌لاتدار و میر و بهگ و مه‌لا و شیخ و ته‌نانه‌ت خزم و کس و شاعیرانی هاوسه‌رده‌میان، ته‌مه‌ره‌یه‌کی تری بابه‌تی شیعره داشورینه‌کانیان پیکدینن.

شیخ رهزا خزم و کسه‌ی له تیغی زوبانی خوی نه‌پاراستوووه و جنیوی به‌مام و برا و برازا و ... هتاد داوه، به‌لام نهم بابه‌ته لای نیره ج میرزا نابینری و ره‌نگه بویری تیغی زوبانی شیخ رهزای نه‌مبووی، چونکه خزم و کسه‌انی نهم شاعیره سازاده و دهسه‌لاتدار و کار به‌دهست بوونه و خوشی به‌رده‌وام نهرکی میری و کارگیری پینسپیردراوه و ره‌چاوی پوست و پله‌ی خوی کردووه. شیخ رهزا شیخ و مه‌لا و زاهید و ... هتاد له داشورینه‌کانی بی به‌ش نه‌کردووه و نهم بابه‌ته لای نیره ج میرزا ش به‌دییده‌کری. شاعیری کورد ژماره‌یک شاعیری سمرده‌می خوی و مکو شوکری فه‌زلی، زیور، کله‌فی، مه‌حوی داشوردووه و به راسته‌مخو و ناراسته‌مخو ناوی هیناون. شاعیری نیرانیش هه‌جوی شاعیرانی سمرده‌می خوی کردووه، به‌لام زور کمتر له شیخ رهزا و پتر هه‌جوی (عارف) شاعیری هاویری خوی کردووه. هه‌ر دوو شاعیر هه‌جوی شار و ناوچه جیوازمکانی ولاتی خویان کردووه. سه‌بارت به داشورینی نافرته، ده‌بی ناماژه به‌وه بدری که به شیوه‌یه‌کی راسته‌مخو هه‌ولی داشورینی نافرته‌یان نه‌داوه، به‌لام له کاتی داشورین و جنیوداندا دایک و ژن و کچی داشوردراو به‌ر رحمته‌تی جنیوه‌کانیان که‌موتون و به‌تاییه‌تی نهم بابه‌ته لای شیخ رهزا پتر به‌رچاو ده‌که‌مئ.

داشورین به هه‌ر مه‌به‌ستیکیان بو هه‌ر بابه‌ت و ته‌مه‌ره‌یه‌ک دارنیرایی، له‌سه‌ر چه‌ند ناستیکی جیوازدا دهر ده‌که‌مئ. شیوازمکانی داشورین به‌گشتی له‌سه‌ر بنه‌مای سی ناستی جیوازدا دهر ده‌که‌مئ که بریتین له:

۱- ناستی وشه

۲- ناستی نهدیبی

۳- ناستی ناوازه [احمد پارسا: ۱۳۸۷، ۲۰۵]

۱ - ناستی وشه

۱.۱- بهکار بردنی (ک) بچوو ککر دنهوه: نامانجی داشورین، نزمکردن و بچوو ککر دنی داشور دراوه. بویه بۆ نهم مهیسه شتوازی جوراوجور بهکاردهبرئ وکو (وک) و (ک)ی بچوو ککر دنهوه.

۲.۱- بهناژ لکردن: بهر دهستکردن و کهلک وهرگرتن له سیفاتی ناژه لآن وکو هیما و رهمز بۆ داشور دراو، بابهتیکه دیار و گرنگی بواری نهدیبی جنیودانه. داشور، نهم ناژه لانهی که ههنگری سیفاتی ناشرین و سیفاتهکانیان وکو هیما له کولتوری نهمه مییدا بهر جهسته بوونه، وهردهگرئ و بهمههستی نزمکردن و داشورینی بهرامبه بهر دهستیان دهکا.

۳.۱- یاریکردن به وشه: یهکیکی تر له تایبهتمهندییه هونهرییهکانی داشورین، یاریکردن به وشهیه. که به زوری له ریگهه هونهری رهگهزدۆزی جیهجهی دهکری.

نامانجی داشورین بچوو ککر دنهوه و نازاردانی کهسی داشور دراوه و لهم روانگهیهوه ریک بهیچهوانهه پیا همدانه که نامانجهکهی ستایشکردن و ریزلینان و بهرزراگرتنی کهسی پیا همدراوه. کهواته مهودا و سنووری فمهنگی داشورین له وشهه ناشرین و نهرینی و تابو پیکهاتوه، بۆ نمونه شیخ رها و ئیره ج میرزا به دهیان و سهدان وشهه تابو و ناشرین و قهدههگر اویان بهر دهست کردوه، که به ککر دنهوه و پۆلینکردنیان، فمهنگیکه مهزنی وشه و زاراهه داشورین له زمانی کوردی و فارسی پیکنین.

۲ - ناستی نهدیبی

۱.۲- فورم: له داشوریندا پتر قهسیده و پارچه بهکاردهبرئ. له دیوانی شیخ رها و ئیره ج میرزادا قهسیده ریزمهیهکی بهرچاوی پاوان کردوه. ههروهها به پشکنین و وردبوونهوه له دیوانی نهم دوو داشورین بیژهدا فهد و دووبهیتیش بهکاربراه.

۲.۲- وینهه شیعی: چواندن، خواستن، درکه، دژیهک و بهگشتی هونهرمکانی رهوانیژی له دیوانی شیخ رها و ئیره ج میرزادا به مهههستی داشورین وهها به لیزانی و جوانی بهکاربراون که زوریک له چواندن و درکه و خواستنهکانیان وکو پهه و قسهه نهستهق بهناو کۆمهلگهه بلابوونهتهوه. زمانی شیعی لای نهم دوو شاعیره له شیعه داشورینهکانیادا لهگهل نهوهشدا که زوریک له هونهرمکانی رهوانیژیان بهکاربردوه، له ههمان کاتدا زمانیکه ساده، روون و رهوانن.

۳ - ناستی ناوازهه شیعی داشورین:

ناوازه و موسیقای شیعی داشورین، هۆکاریکه بۆ رازاندنهوهه دهقی شیعی و خوشخوانی وینهه شیعی له شیعی داشوریندا. ناوازه و موسیقای شیعی بهسهه دوو بهش دابهشدهکری:

۱ - ئاوازهى دهرهوه

۲ - ئاوازهى ناومه[سعد فاروق: ۲۰۱۱، ۱۰۴]

۳. ۱. ئاوازهى دهرهوه: رادهى ئاوازهى شيعر به گشتى و شيعرى داشئورين بهتاييهتى، بهنده به كئيشى شيعرييهوه. شئيخ رهزا و ئيرهج ميرزا چهندين كئيشى جوراوجورى عهرووزى و ههنديجار خوئماليان له شيعرهكانياندا بهكاربردوه.

۳. ۱. ۱. ههنديئ كئيش لاي ههردووكيان بهكاربراه.

۳. ۱. ۲. ههنديئ كئيش لاي شئيخ رهزا بهكاربراه و لاي ئيرهج ميرزا نيبه و بهپنجهوانهشهوه ههنديئ كئيش لاي ئيرهج ميرزا ههبه له شيعرهكاني شئيخ رهزادا بهدى ناكريئ. بهتاييهتى لاي شئيخ رهزا جوره لاداننيك له كئيشى عهرووزى بهديهكروئ و له چهندي شيعريكدا بهرو كئيشى پهنجيهى پهل داوئ. ئهم بابته ههر لهم توئزينهويهدا له شوئنى خوئ بهوردى ئاماژهى پيدهدريئ.

۳. ۲. ئاوازهى ناومهوه: خوئ له هونهركاني رهوانبيژيدا بهرجهسته دهكا، وهكو رهگهزءوزى و سهرجهم جورهكاني، پاتكرندنهوه، دژيهك و ... هتد كه ئهم دوو شاعيره زور به وردى و بهريژميهكى زور بهكاريان بردوه.

مههسته شيعرييهكان

مههسته شيعرييهكاني داشئورين لاي شئيخ رهزا و ئيرهج ميرزا جوراوجورن و له زور مهيدان و بواردا خامهكانيان تيژ كرءوتهوه، وهكو بابتهى نئيربازى، داشئوريني سولتان و مير و بهگ و كاربهدهست، داشئوريني مهلا و شئيخ و زاهيد و سوئفى، داشئوريني شاعيران، كهركاين، داشئورين و گازهنده كردن له دوران و زهمانه، وهسفى ئامرازى نئيرينه و ميئنه، داشئوريني شار و گوند و عهشيرمهكان و تهنائت ههنديجار ههجوئ خوئشان كرءوه. بوئ ئهوهى ئهم بابته رهون تر بئ، چهندي نمونهيهكى شيعرى داشئوريني ئهم دوو شاعيره له بابته مههستهى شيعرييهوه دمخريئنهروه.

نئيربازى

يهكئيك له مههسته باو و گرنگهكاني شيعرى داشئورين بابتهى نئيربازيه كه ئهگهر خودى كردارهكه مههسته نهبووئ، ئهوه وهكو چهك و ئامرازىكى داشئورين و ريسواكردى كهسى بهرامبهس بهكارهاتوه. ديوانى شئيخ رهزا پره لهو شيعرانهى كه به مههستهى نئيربازى دارپنژراون. زورجار بههوى زمانه شيرين و ئاگرينهكهى وئنهى هونهريى وههاى لهم بابتهدا داهئناوه كه به جارئك خوئندنهوه ههرگيز لهبير ناكريئ. بوئ نمونه:

شئيخ رهزا دملئ:

يههوودى بهچهييكم گرت و ئنيم برد و تيا خووسا

كه تيم نا چاوى نووسا بانگى كرد: يا حمزهتى مووسا (شئيخ رهزا: ۶۹)

ههتيوى لووس و بئ تووكم له عومرى خوئم گهلئ گاه

له سهمتى سمتى (حمادى)م نهبرد ئهم حسرهتمه ماوه(شئيخ رهزا: ۶۹)

ههتيوى خوئبرى و مهحبوبى ساده

كه دهستت كهوت سوارى به و پياده (شئيخ رهزا: ۶۹)

لهم دیره شیعرانهدا شیخ رهزا هونرمهندی و وینهسازی خوی پیشانداوه، سمره رای نهوهی که به هونرمهکانی رهوانیژی شیعریهتیکی بی وینهی به دهقهکان بهخشیوه. بهتاییهتی لهم شیعره ی خوارمهو دا نیتر لوتکهی داهینانی شیعریهی شیخ رهزا بهدیاردهکهوئ.

کیر که هستا، نه له بیگانه دهپرسی نه له خویش

گورزی خوی همر دوهشینی، چ له پاش و چ له پیش

همه کیریکی قهوی، هیند به کونی تنگا چوو

سهر و چاوی هممو زامدار، پراسوی هممو ریش(شیخ رهزا: ۸۱)

نیره ج میرزا دهلی:

تو از کونهای گرد لالهزاری یکی را این سفر همراه داری

کنار رستوران قلا نمودی ز کونکنهای تهران در ربودی

به کون کنه زدی کیر از زرنگی نهادی جمله را زیر از زرنگی (ایرج میرزا: ۷۶)

(تو له قون خرهکانی گورپانی لالهزار، نهمجار میان یهکیکت لهگهل خوت هیناوه. نهم قون خرمت له نیربازمهکانی تاران رفاندووه و نیربازمهکانت گاوه و همر همموویانت خستوته ژیر کیرت.)

شیخ رهزا له بابعت نیربازیدا شیعره نایابی ههیه و له زوربهی لاپهرمهکانی دیوانهکهی همر نهبی تاک (فرد)یکت بهر چاو دهکهوئ. کورتنیژی یهکیکت له تاییهتمدیهکانی شیخ رهزا لهم جوره شیعرانهیه، به لام لای نیره ج میرزا بهیچهرانهیه. شیعرهکانی نهم شاعیره لهم بایهتهدا دریزداری تیکهوتوه. بو نمونه لهم شیعره میدا که بو (پسر مشهدی) وانا (کوریکهی خهکی مشهد) نووسیویهتی نهم دریزدارییه باشتر بهدیاردهکهوئ. نهم شیعره (۸۳) دیره و تپیدا باسی شوخی و ساف و لووسی کوریکهی خهکی شاری مشهد دهکا و شیعره که بهم دیره شیعرانه دهست پیدهکا:

دیدم و گفتم ندیده‌اش انگار کنم دل سودازده نگذاشت که این کار کنم

با پسر مشهدی افتاد سر و کار مرا که بنتوانم ازو ترک سر و کار کنم (ایرج میرزا: ۳۷-۴۰)

(چاوم پیی کهوت و گوتم گویی پینادم و دهروم، به لام دلی مآلوتیرانم ریگهی پیندام و ابکم.)

نیستاش نیش و کارم کهوته لای کوره مشهدیهک که ناتوانم به ناسانی لئی تپیرم)

به بهراوردکردنی نهم شیعره ی نیره ج میرزا لهگهل نهو شیعره ی شیخ رهزا که بو (هتییوکی سنهیی) هونیهوتهوه، بهدیاردهکهوئ لهگهل شیعره ی (پسر مشهدی) دا یک ناوموکیان ههیه، به لام شیوازی زمانی و وینهسازی و کورنبری له شیعره ی شیخ رهزا دا بهر چاوه. لهم شیعره دا شاعیری کورد به شیوازیکی هونری وهسفی کوریکهی جوانی سنهیی دهکا و دهیخته بهر سهرمنجهوه و لئی ورد

دهبیتهوه و وینهیهکی زور جوان دمخولقینی بهتاییهتی کاتیک که خوی به (سهگی برسی) و (سمتی) کوره سنهیهکاش به (دوگی مهر) دهچوینی. ئەم شیعره بهم چوره دهسپیدهکا:

دوینی شهو بو دفعی حاجت چومه هممامی غهفور
 ساده رووینکی تیا بو سمت و ساقی وهک بلور
 جیهجی ههروهک موهندیس دامه بهر مهددی نهزه
 هه له تهوقی سهریهوه تا نوکی پهنجهی خوار و ژور
 وهک سهگی برسی به حسرت سهیری دوگی مهر بکا
 سمتی سیمینیم به چاو گرت تیی فکر یام دور به دور
 عاقیبت شهوق و ههوس پهردهی حیجابی پاره کرد
 خوم کوتسا دیوانه ئاسا بو سهراپهدهی حوزور
 ههکه فه مووی مردهی شاری سنهم، یار باهلم
 هاته گهر دش بی تهوق وهک عه موودی لهندههور
 (شوکور مستهفا: ۲۰۱۰، ۶۵-۶۶)

ئەم شیعره تهنیا (۵) دیره و پره له وینهی جوان و هونهی و له ریگهی هونهی کورتبیزیدا توانیوییهتی بی پهرده و به خیرایی مهیهسته سههکیهکهی به شیوازیک ناراسته بکا که خوینهر یان گوینگر لئی بیزار نهی و تهنانت دیمهکی زیندوی ناو سرووشتیشی وهها لیزانانه لهناو دهقهکهدا رهنگر یژ کردوه که شیعریهتی دهقی شیعری داشورینی شیخ رها له پلهیهکی زور بهرتر له شیعری شاعیری ئیرانی وانا نیره ج میرزا دادهنی.

داشورینی کاربهدهست و میر و بهگ

شیخ رها و نیره ج میرزا هندیچار هجوری میر و بهگ و ناغاکانیاں کردوه جا چ پهیومندیان لهگهلیاندا ههجووی یان نا و نهویش به هوی جیاواز یان نهومتا بهلینیان پنداوان دیاریههکیان بو بنیرن و نهیاناردوه، یان سهرانهیان نهاده و هندیچاریش هه خویان حمزیان کردوه ههجویمان بکهن. لیزهده له شیعری هه کامیان تهنیا یهک نمونهی شیعری دهخریتهروو:

هیند به تهعریف و کینایهت له بنی سینگت بهم
 بهگ نهفهندی به سهراحت له کونی فنگت بهم (شیخ رها: ۸۲)

بیضههه رنجور شد از بیضههات دور ای وزیر
 پرسشی کن گاهگاه از حال رنجور ای وزیر (ایرج میرزا: ۲۸)

(هەر دوو گونم دلتهنگن، چونکه ماوهمکه له هەر دوو گونی تو دوورن، جار جاره ههوالی دلتهنگان بپرسه ئه‌ی و مزیر.)

دیوانی شیعری شیخ ره‌زا و نیره‌ج میرزا پیره له شیعری داشۆرین که به مهبهستی جیاواز و به هۆکاری جیاواز و بۆ کهسانی جیاواز هۆنراونه‌ته‌وه. لهم چهند شیعری سهرمه‌دا تارا ده‌یه‌ک شیواز و زمانی ئهم دوو شاعیره به‌دیار کهوتن

ناسته‌کانی داشۆرین لای شیخ ره‌زا و نیره‌ج میرزا

١: ناستی وشه

لیره‌دا هه‌ندێ نمونه‌ی شیعری داشۆرینی ئهم دوو شاعیره له چوارچۆه‌ی ناستی وشه ده‌خزێنه‌روو که به ته‌کنیک و شیوازی جۆراو جۆر رازینراونه‌ته‌وه.

١.١. به‌ناژه‌نکردن:

زۆر جار شاعیر سیفات و تایبه‌تمه‌ندی و شیوه‌ی ناژه‌لان بۆ داشۆرینی کهس یان کهسانیک به‌کار ده‌با و به‌مجۆره ئهو وشه و ده‌سته‌واژانه‌ی که هیمای ناژه‌لێکی دیاریکراون، بۆ نمونه وشه‌ی درنده بۆ گورگ، فیلباز بۆ رێوی، بیس و خه‌بیس بۆ که‌متیار، گێژ بۆ مهر، نه‌قام بۆ کهس و... هه‌ند به‌رده‌ست ده‌کا و ده‌باندا ته‌ پال کهسی داشۆردراو. بۆ نمونه لهم شیعری خواره‌دا شاعیر له‌رێگه‌ی سیفتمی دێله‌سه‌گ و هه‌سفی ژنی کهسی داشۆردراو ده‌کا:

بێ‌حه‌بان جومه‌ل خه‌سوسه‌ن ژن سۆزانییه‌که‌ی

ره‌وشتی دێله‌سه‌گ و قه‌حچیه‌ی به‌غدادی هه‌یه (شیخ ره‌زا، ل ١٤٤)

لهم دێره شیعری خواره‌دا شیخ ره‌زا به‌ چواندنی سیمای داشۆردراو به‌ ناژه‌ل و هه‌سفی (شیخ هۆمه‌ر) ده‌کا و ده‌لێ:

ده‌ردی لوقووی گرت له‌ناکاو شیخه‌ توهمه‌ت که‌ر که

ئهو قیافه‌ت حیزه‌که‌ی هه‌یه‌ته‌ت و هه‌کوو که‌متار که (شیخ ره‌زا، ل ٥٤)

وشه‌ی که‌متار، ناوه و ناوی ناژه‌لێکه. ئهم ناژه‌له جگه له‌وه‌ی خاوه‌ن سیفاتی ناشرین و دزیوه، له هه‌مان کاتدا په‌یکه‌ریکی ناشرین و نه‌شیواو قیز و نه‌نیشی هه‌یه که شیخ ره‌زا هه‌موویانی به‌رده‌ست کردوه و هه‌جوی شیخ هۆمه‌ری پێکردوه.

له شیعریکه‌دا که شیخ ره‌زا هه‌جوی کاکه‌یه‌یه‌کان ده‌کا زۆر به‌ جوانی سیفاتی ناژه‌لی به‌ مهبهستی

وهسفر دنی داشوردراو بهکار دها. نهم سیفاتانهی لهم شیعرهدا بهکاری هیناون، کومله سیفتهتیکي دیاری نازه لانن و بهشتویهکی هونهریانه خستونیهته پال مرؤف و له نهمجامدا وینهیهکی سهیر و گالتهجارانهی کسهکهمان بو دهکشیتهموه.

دهخوینی مهرثیهی مالووسی مهحروم

بهکانهی گون رهش و گاحوولی شاخدار

و مکو باران به کلکی پیــــره سهگدا

به ریشی دادمچورئ نهشکسی خونبار (شیخ رها، ل ۱۱۷)

همروهها کسی شینگیر، به بهکانهی گون رهش و گاحوولی شاخدار دهچوینی. بهکسر سیمای مرؤفیکي سهر زلی مل نهستورمان دینه پیش چاو، به لام له دیری دوهمدا وینهیهکی هونهری زور جوان له ریگهی بهر دستکردنی چهند وشهیهکی فسر همنگی و مکو ریش و باران و کلکی سهگیکی بهر باران دهخاتروو.

رهنگی کهر دنگی بهقهر ههینهتی سهگ خوویی چهقل

چاوی کویر مهخزنی کیر، مهقعدی بهر بادی هیه (شیخ رها، ل ۱۴۴)

لهم دیرهی خوار مودا شیخ رها رحم به خوشی ناکا و به چواندنی خوی به نازمل (ریوی) ههجوی خوی دهکا و وهسفی بارودوخی دهردی دوری خوی دهکا، ریک و مکو نهو کاتهی ریوی به تلهوه دهین و له هاوار دها؛ به لام چ بهتلهوه بوونیک:

ههر واقه و اقی دلمه به دهستی فیراقهوه

و مکو ریوی که ههر دوو گونی بیی به فاقهوه (شیخ رها: ۸۲)

لهم بابهتهدا (نیره ج میرزا)ش چپوا له شیخ رها دوانهکهوتوه و داشوردراوانی خوی زورجار به نازمل چواندوه و لهم بوارهدا وینهی زور جوان و نایابی نهفراندوه. به تاییهتی له چواندنی شیخ و زاھید و سوفیه دنیاپهرستهکان به نازله سپله و چاوبرسییهکان دهستی نهپاراستوه. لهم شیعرهی خوار مودا نیره ج میرزا (هزهرتی شیخ) به پشیلهیهکی چاوبرسی دهچوینی که چاوی له نامووسی خهلهکه:

به زهد گربه شبیهست زهد حضرت شیخ

نه بلکه گربه تشبه به آن جناب کند

اگر ز آب کمی دست گریه تر گردد

بسی تکاند و بر خشکیش شتاب کند

ولی چو چشم حریصش فتد به ماهی حوض

ز سینه تا دم خود را درون آب کند (دیوانی ایرج میرزا: ۱۳)

زوهدی شیخ له زوهدی پشبله دهچی، نا بهلکو پشبله لهو بهریزه دهچی. نهگمر پشبله دهستی هندیک تهر بی، دهستی خوی دتهکینی تاکو زو ناوهکهی لیبیتوه. بهلام کاتیک چاوه برسبیهکانی به ماسی ناو حموزی ناو بکهوئ، خوی تیهلهآدهداته ناو ناو. مهبهستی نیره ج میرزا لیرهدا نهویه شیخی زاهیدی ریاباز کاتیک لهناو خهلهکه دورهپهریزی دهکا لهوهی دهستی به دهستی نافرتیک بکهوئ، بهلام که بوی ههلهکوهی دهستی لئ ناپاریزی.

۲.۱. یاریکردن به وشه:

یهکیک له تاییهمنهمنیهکانی هونری داشورین له شاعر، یاریکردن به وشهیه. لیرهدا هونر و لیهاتوویی شاعیر دهردهکوهی. شیخ رها و نیره ج میرزا ماموستای نهم هونرن.

شیخ رها له شاعریکدا مهبهستییهتی سووکه ههجوئیکی سیدهکانی جهباری بکا، بهلام ههزناکا پهدهی لیههلمالی بویه له ریگهی هونری یاریکردن به وشه ههلهآدهدا دلئ خوی ناسوده بکا:

وام نهزانی ئیوه ساداتن مهعاشتان نابرن

داخی داخانم (جهباری) خو له ئیوهشیان بری (شیخ رها، ل ۶۷)

شیخ رها لیرهدا به هینانی (له ئیوهشیان بری) دوو مهبهستی ههیه که مهبهسته سهرمکیهکهی برینی نامرازی نیرینهیه. له زانستی رهوانیژیدا نهم هونره به (پوشین) ناسراوه و له راستیدا جوره هونریکی شاعریهیه که له ریگهی یاریکردن به وشه جیههچی دهکری.

نهبهکتهت دهرکرد له دهستم وا دهریغ بو نهبه کویت

سنگهکهی ماوه (کهریم خان) پیم بلئ بیکوتمه کویت (شیخ رها: ۶۷)

یهکیکی تر له شیوازهکانی یاریکردن به وشه له هونری رهگمزدوزیدا بهرجهسته دهیی که شیخ رها نهم هونرهشی زور به لیهاتوویی بهکار هیناوه. وشهی (کویت) له نیوه دیری یهکهه بو ناساندنی جورئ نهبه دهگمزنهوه، بهلام (کویت) ی نیوه دیری دووه به مانای (چ جیههیک) یان (چ شوئینیک) له دیره شاعرهکدا جیهگیر کراوه. کهواته به یاریکردن به دوو وشهی (کویت) شاعریهتیکی نمونهیی به دهقهکه بهخشیوه که له بنچینهدا مهبهسته شاعریهکهی داشورینی (کهریم خانه)ه.

نهمبازی بوو تراندنی، نیستا گوتی به هاره

تاریخی دهرنه هینا، تاریخی دهرنه هینا (شیخ رمزا: ۷۰)

لهم دیره شیعره دالوتکه‌ی داهینانی هونه‌یی شیخ رمزا له بواری داشورین بیژیدا به‌دیار ده‌کوهی. دیسان سوودی له هونه‌ی ره‌گه‌زدوزی و هرگرتووه و له ریگه‌ی یاریکردن به وشه، وینه‌یه‌کی نایاب و جوانی داهیناوه.

نیره ج میرزا لهو شاعیرانه‌یه که له ریگه‌ی یاریکردن به وشه، هه‌ولی نهمیداوه که پهره به شیعره‌یه‌تی ده‌قی شیعره‌مکانی له بواری داشوریندا بدا، به‌لام و هکو شیخ رمزا لهم بوارهدا سهرکه‌وتوو نه‌بووه. نهمه‌ی شیخ رمزا ده‌بیژئی، درووستکراو و په‌ستینراو نییه، به‌لام لای نیره ج میرزا له زور شویندا زور له‌خو کردن به‌دیده‌کری. نهم شاعیره نیرانییه قه‌سیده‌کانی زور دور و دریز و دریز دادرین، بویه تاکو ده‌پیرزیده سهر بابته‌ی سهره‌کی که داشورینه زور بابته‌ی تر دورووژینئی، ههرچی شیخ رمزایه و هکو خوی ده‌لی: داشورینه‌کانی کورت و موخته‌سهرن. نیرج میرزا لهم شیعره‌ی خواره‌ده‌ده که گازنده له بالاپوشی نافرمان ده‌کا کومه‌لک ته‌کنیک و شیوازی هونه‌ی بو نهمفاندنی وینه‌ی جوان به مه‌به‌ستی داشورین به‌ده‌ست کردووه، هه‌ندئ وینه‌ی جوان و هه‌ندیکیشی زور ناسایین. بو نمونه:

سر و ته چون بسته در کوچه آبی

تو خانم جان نه، بادنجان مایی (نیره ج میرزا: ۸۳)

(وه‌ها سهر و بن و جه‌سته‌ی خوت داپوشیوه کاتیک به کولاندا تیده‌پهری، تو خاتوونی نیمه نانا، به‌لکو باینجانی نیمه‌ی.)

نیره ج میرزا گازنده له نهریتیکی کومه‌لگه‌ی خوی ده‌کا که بالاپوشی نافرمانه و لهم دیره شیعره به یاریکردن به وشه‌ی (خانم جان) و (بادنجان) وینه‌یه‌کی جوان ده‌خولقینئی و بیبویه نهم چارشویه ره‌شه‌ی که نافرمان خویانی پندا ده‌پوشن، په‌یکه‌ری جوانی نافرمت و هکو باینجان، ناشرین و ناریک پیشان ده‌دا.

ههر له داشورینی بالاپوشیدا دیسان نیره ج میرزا وینه‌یه‌کی جوان له ریگه‌ی یاریکردن به وشه ده‌خولقینئی. لهم دیره شیعره‌ی خواره‌ده‌ده نهم شاعیره بابته‌ی دژیه‌کی له شیوازی ژبانی دوو توژی کومه‌لگه به‌راورد ده‌کا و نینجا مه‌به‌سته شیعره‌یه‌که‌ی ناراسته ده‌کا.

زان در شهرها چادر نشینند

ولی چادر نشینان غیر اینند (نیره ج میرزا: ۸۴)

(ژنانی شارستانی و شارنشین له شاردا له‌ناو چارشویدا دادنه‌نشین، واتا چارشو له سهر دهنین، به‌لام ژنانی ده‌وارنشین و کوچهر به‌م شیوازه‌نشین.)

نهم وینه‌سازیه زور جوان و نایابه، چونکه شاعیر وشه‌ی (چادرنشین) له ریگه‌ی هونه‌ی ره‌گه‌زدوزی به‌جه‌سته کردووه و شیعره‌یه‌تی ده‌قه‌که‌ی به‌پله‌یه‌کی زور، به‌رز کردوته‌وه. له نیوه‌ی په‌که‌مدا (چادرنشین) بریتیه له: چارشو له‌سهر، بالاپوش. له نیوه‌ی دووهمدا بریتیه له: ده‌وارنشین و

کۆچمەری. لە ڕینگەیی ئەم هونەرە، خەلک و تێروانین و جیهانبینی خەلکی شاری دەشواتەوه. پێنیا دەمێ، ئێوه که شارستانی و پێشکەوتوو نافرەتەکانتان لەناو چار شێودا شار دۆتەوه، بەلام خەلکی کۆچمەری و دموارنشین که به دواکەوتوو دادمەزێن، ڕینگە به نافرەتەکانیان دەدەن سەر بەست بن و خۆیان دانەپۆشن.

۱. ۳. بەکاربردنی وشەیی تابۆ و قەدەغە:

هەر دوو شاعیری کورد و ئێرانی لە بەکاربردنی وشەیی تابۆ و قەدەغەدا ملکەجی هیچ جۆرە سانسۆریک لە سەر ناستی و شەدا نەبوونە و بە دلێ خۆیان و لە کوێ بە پێوستیان زانیی، ئەم و شانەیان بەکار هێناوه. کۆمەلگەیی کوردی و کۆمەلگەیی ئوسای ئێرانی، لە گۆکردن و بیستنی ئەم جۆرە و شانە جۆرە شەرم و بەر بەستێکی کۆمەلایەتییان لە ناو خۆدا هەبووه و چ لە سەر دەمی ژبانی ئەم دوو شاعیرە و چ لە دواي مردنیان و لە کاتی ئیستاشدا زۆریک لە توێژمەران و خەلکی ناسایی بە شەرمەوه ناوی ئەم دوو شاعیرە دێنن.

شیخ رەزا وشەیی تابۆ و قەدەغەکراوی بەمەبەستی بەرگریکردن و هێرشکردنە سەر نەیارانی بەکار هێناوه و زۆر جار لە ڕینگەیی ئەم و شانە وینەیی زۆر جوان و هونەریانەیی خۆلقاندوووه. بۆ نموونه لەم شیعەرەیی خوار مودا شیخ رەزا بە هینانی وشەیی تابۆ (مستەفا بەگ) دەشواتەوه و هاوکات وینەییکی جوانی گالتهجارانەشی بەدییهناوه:

لە بەگ و ابوو که من ماتم فشی کرد
 که من هەستام ئەو داماو فشی کرد
 گەهێ سەیرانی سەر گون بوو گەهێ کێر
 حەقیقەت مستەفا بەگ گەردشی کرد
 دەبوو باوکی سەگی ناو نایە ئەمما
 بەگی ناو نا قورمساغ یاغنشی کرد (شیخ رەزا: ۶۱)

لەم پارچە شیعەرەیی خوار مودا ئیتر شیخ رەزا لە داشۆرینیکی ئاشکرا دا بە بەکار هینانی وشەیی تابۆ و قەدەغەکراو، هێرش دەکاتە سەر (ئەفەندی بەسەر) که لە کەر کووک فەرمانبەری میریی بووه. شاعیر لە ڕینگەیی ئەم و شانە دەسەلاتی خۆی دەسەپینێ و چاوی داشۆردراوی پێدەشکینێ. هەر و هە لە کۆتاییدا بە چواندنی ئەم کەسە بە بەغدا و چواندنی (مەقەدی) بە (بەحر) و (گونی) بە بەلم و (کیزی) بە پرد، وینەییکی بەر هەست دەکشیتەوه.

ئێرە گایان ژنەکەیی ئەفەندی بەسەر
 ئیستە بۆ (بەسەر) دەچی (بعد خراب البصره)
 هیندە گەوادە گەر ئەولادی لە پێش چاوی بگی
 ریشی رادەگرێ که ها کێر و گونی پێ بسەر

عینی به غدایه بهخوری چونکه لهر ئاوی معنی

مهقعدی بهحره، گونگی قایغه، کیری جسره (شیخ رهزا: ۸۳)

لهم دیره شیعره ی خوار مودا دیسان شیخ رهزا وشه ی تهواو قهدهغهکراو بهکار دینن و دهست به دهمیهوه ناگرن و وشهیهکی ئاسایی له دهمی کهسینک دهقوز یتهوه که ویستوو بهتی تالهبانیهکان ریسوا بکا و گوتوو بهتی: ((نهم تالهبانیهکانه چین به کهوچکینک شوربا نهم ههموو خهلقهیان راکیشاوه لای خویان، من له جیاتی شوربا دهعومتی (قوزی) نهکهم.)) شیخ رهزا نهم وشه ی (قوزی) بهی ههلقوستوو هتهوه و به زیرهکی خوی نهم شیعره ی داناه:

یهکتیری دهعومت نهکمن نههلی دیانتهت به قوزی

کور ی موفتی به قنگی، خانمی دایکی به قوزی (شیخ رهزا: ۲۱۳)
نیره ج میرزا له شیعره داشورینهکانیدا زورجار وشه ی تابو و قهدهغهکراوی بهکار هیناوه، بهلام به بهراورد به شیخ رهزا، نه له ریژه و نه له شیوازی بهکار هیناندا دهستی به شیخ رهزا نهگهیشتوه. لهم شیعره ی خوار مودا شاعیر ههولیداوه نیدانه ی دیارده ی نیربازی بکا و له ریگهی ههستی نیشتمانپهر وهری ئامانجی نهویه که بابتهی (میبازی) لهگهل (نیربازی) دا بهراورد بکا.

تو طعم کوس نمی دانی که چونست

والا نف کنی بر هر چه کونست

در آن محفل که باشد فرج گلگون

ز کون صحبت مکن، گه می خورد کون

ترا اصل وطن کوس بود کون چيست

چرا حب وطن اندر دلت نيست

مگر حس وطن خواهی نداری

که کوس را در رديف کون شماری (ایرج میرزا: ۷۸-۷۹)

(تو نازانی تام و چیژی قوز چونه، نهگینا تف له ههموو قونیک دهکمی. لهی کورهی که قوزی وهک سوورهگولی لینی، باسی قوون مهکه، گو دهخوا قوون. نیشتمانی تو قوزه قوون چیهه؟ بو خوشهویستی نیشتمان له دلتدا نییه. مهگهر ههستی نیشتمانپهر وهریت نییه، که قوز له ریزی قوون دادهنیی.)

زور شیعره ی تری داشورین له دیوانی نیره ج میرزادا بهدیدهکرین که وشه ی تابو و قهدهغهکراوی تیدا بهکار بر او، بهلام هیچ کامیان لهم نمونه ی سهروه تیناپهرن و ههر بهم شیوازه دهرکهوتوون. له ریگهی بهراوردکردنی شیعرهکانی شیخ رهزا و نیره ج میرزا له بابتهی وشه ی تابو و قهدهغهکراودا ئاشکرايه که شاعیری کورد لیزانتر بووه و نهی وینه جوانه ی که له نهجانی نهم جوره وشانه خولقاندوونی، وشه قهدهغهکراوهکانی له پهراویز داناه و خوینهر پتر سهرنجی بو وینه هونهر بیهکه کیش دهبی، له بهرامبهردا له شیعره ی شاعیری نیرانیدا وشه قهدهغهکراوهکان زهقترن و وینه شیعره بیهکان نهونده سهرنجر اکیش نین نهومندی وشهکان هوشی خوینهر بو لای خوی کیش دهکا.

۲- ناستی نهدهبی:

ناستی نهدهبی له شیعردا خۆی له فۆرم و وێنه‌ی شیعریدا ده‌بینێتهوه. فۆرم یان روخسار ئهو بابته‌یه که شیوازی شیعر و ناوه‌ڕۆکی شیعر یه‌ده‌ناسرێتهوه. بۆ نمونه قالم و فۆرمی شیعرێ داستانی، به زۆری قه‌سیده‌یه. غه‌زله‌ فۆرمی شیعرێ لیریکی و ئه‌ویندارییه. مه‌سنه‌وی (جووت سه‌روا) فۆرمی چیرۆک و هه‌کایه‌ت و نهدهبی ته‌علیمییه. که‌واته فۆرم و روخسار له نهدهبی کلاسیکدا تارده‌یه‌کی زۆر ناوه‌ڕۆکی شیعریی ده‌سنیشان ده‌کا، به‌لام به‌پێی سه‌رده‌م زۆر جار لادان له‌م به‌نهمایه کراوه و شاعیران پێنیه‌وه پابه‌ند نه‌بوونه. شیخ ره‌زا و ئیره‌ج میرزا له‌ به‌ نامانج گه‌یانده‌نی مه‌به‌سته شیعریه‌ داشۆرینه‌کانیان، زۆربه‌ی ئه‌م فۆرمانه‌یان تاقیکردۆته‌وه، به‌تایبه‌تی شیخ ره‌زا له‌م بواره‌دا پێش ئیره‌ج میرزا ده‌که‌وت. وێنه‌ی شیعریی له‌ نامانجی به‌رده‌ستکردنی زمان و هونه‌ره‌کانی ره‌وانبێژی و لادانه‌ زمانیه‌کان به‌دیده‌ن. له‌م پێناوه‌دا هونه‌ره‌کانی ره‌وانبێژی ده‌وری سه‌ره‌کی ده‌بینن و شاعیری داشۆرینه‌بێژی له‌ ناراسته‌کردنی مه‌به‌سته‌کانیدا ده‌ستی بۆ زۆربه‌ی ئه‌م هونه‌رانه‌ درێژکردوه، تا‌کو جوانترین وێنه‌ شیعریه‌کان له‌م بواره‌دا به‌دیده‌ن. چ شیخ ره‌زا و چ ئیره‌ج میرزا له‌م بابته‌دا دا‌هێنهر بوونه و بۆیه شیعره‌ داشۆرینه‌کانیان به‌ وێنه‌ی شیعریی هه‌رگیز نه‌بینراوه‌ و نایاب پاران‌دۆته‌وه.

۱.۲. فۆرم:

فۆرم یان روخساری شیعر له‌ هه‌ر سه‌رده‌مێکدا تایبه‌تمه‌ندی خۆی هه‌یه. به‌ مانایه‌کی تر له‌ سه‌رده‌م و له‌ چوارچۆیه‌ی ریازی نهدهبی جیاوازا، فۆرمی جیاوازی ئه‌ده‌بیه‌ له‌ لایه‌ن شاعیرانه‌وه په‌سند کراوه. فۆرم و روخساری شیعریی داشۆرینه‌کان له‌ نهدهبی کۆندا پتر له‌ قه‌سیده‌ و پارچه‌ (قطعه‌)دا درێژراوه. له‌ دیوانی هه‌ردوو شاعیردا قه‌سیده‌، دووبه‌یتی، پارچه‌، جووت سه‌روا، چوارین و تاک به‌ مه‌به‌ستی دارشنتی شیعریی داشۆرینه‌کان به‌کاربران.

دیوانی شیخ ره‌زا پیره‌ له‌ شیعریی داشۆرینه‌کان به‌ ناشکرا و نانا‌شکرا، به‌ به‌کاره‌ینانی وشه‌ی قه‌ده‌غه‌کراوه‌ و وشه‌ی ئاسایی خه‌لکی به‌ر رحمه‌تی زمانی که‌وتوون. ئه‌م شیعره‌ داشۆرینه‌کان به‌پێی قالم و فۆرمی جیاواز درێژراون. له‌ بابته‌ فۆرم و روخساری نهدهبیه‌وه شیخ ره‌زا له‌ شیعره‌ کوردیه‌کانیدا زۆریک له‌ فۆرمه‌ کلاسیکه‌کانی به‌سه‌ر کردۆته‌وه، له‌وانه‌ (قه‌سیده‌، پارچه‌، دووبه‌یتی، چوارین، تاک) که‌ هه‌رکام له‌م فۆرمانه‌ی به‌ رێژه‌ی جیاواز به‌کاربردوون. بۆ نمونه (۲۹ قه‌سیده‌، ۳۵ چوارین، ۸۸ تاک، ۲ دووبه‌یتی، ۱ پارچه‌) که‌ به‌سه‌ریه‌که‌وه ۱۶۵ شیعریی داشۆرینه‌کان ده‌کا. ئه‌و داشۆرینه‌کان به‌ شیوه‌ی تاک تۆمار کراون ژماره‌یان له‌وانی دی پتره‌ و پێده‌چی به‌ هۆی ئه‌وه‌ی ((شیخ ره‌زا شیعره‌کانی خۆی نه‌دانه‌وه‌ و زۆربه‌ی شیعره‌کانی فه‌وتابن.)) ئه‌م تاکانه‌ یادگاری ئه‌و شیعره‌ فه‌وتانه‌ن که‌ تاک تاک له‌ لایه‌ن هه‌ندێ که‌سه‌وه پارێزرابن که‌ لایه‌نگری شیخ ره‌زا بوونه.

فۆرم و روخساری شیعره‌ داشۆرینه‌کانی ئیره‌ج میرزا وه‌کو شیخ ره‌زا له‌ سه‌ر شیوازی نهدهبی کلاسیک بنیاتنراون که‌ به‌زۆری (قه‌سیده‌، پارچه‌، مه‌سنه‌وی و چوارین) و ژماره‌کانیان بریتین له‌: (۶ قه‌سیده‌، ۱۲ پارچه‌، ۱۱ مه‌سنه‌وی و ۱ چوارین) که‌ به‌سه‌ریه‌که‌وه ۳۰ شیعریی داشۆرینه‌کان پێکنه‌ن. روخسار و فۆرمی نهدهبی شیعره‌ داشۆرینه‌کانی ئیره‌ج میرزا چ له‌ رووی جۆری فۆرمانه‌کان و چ له‌ رووی ژماره‌ی شیعره‌کان به‌ به‌روردکردن له‌گه‌ڵ شیعره‌ داشۆرینه‌کانی شیخ ره‌زا جیاوازن. شاعیری کورد فۆرمی زیاتری به‌کاره‌یناوه‌ و هه‌روه‌ها ژماره‌ی شیعره‌کانیشی گه‌لیک پترن، به‌لام ئیره‌ج میرزا له‌ قالمی مه‌سنه‌ویدا ژماره‌یه‌ک هه‌کایه‌تی له‌سه‌ر زاری گه‌یانداران به‌ شیوه‌ی شیعره‌ دارشنتوه که‌ تێیدا زۆر دیاردی دزیو و پێشه‌ و که‌سانی دیاریکراوی ناو کۆمه‌لگه‌ی شوشتووته‌وه، که‌ ئه‌م بابته‌ لای شیخ ره‌زا به‌دینه‌کری. هه‌روه‌ها ئیره‌ج مه‌سنه‌وییه‌کی به‌ناوبانگ به‌ناوی (عارفنامه‌)ی نووسیه‌وه که‌ زۆربه‌ی شیعره‌ داشۆرینه‌کانی له‌م مه‌سنه‌وییه‌ دووردرێژدا ناراسته‌ی داشۆرینه‌کان کردوه.

۲.۲. وينه‌ی شيعري:

له ريگه‌ی هونره‌کانی رومانيزی و هکو، خواستن، درکه، دژيهک، ره‌گه‌زدوزی، پوئين و ... هند پيکدي. نهم بابته‌خوی له شيعرييه‌تی ده‌فدا بهر جه‌سته ده‌کا که له ريگه‌ی لادانی زمانی جيه‌جی ده‌کری. که‌واته وينه‌ی شيعري په‌يوه‌نديه‌کی راسته‌خوی به زمانی نه‌ده‌بیه‌وه هه‌یه. (د. ئيدريس عه‌بدوللا) له کتیبی (شيوه‌گه‌ری لادان) دا ناماژه به‌وه ده‌کا که ((زمانی نه‌ده‌بی زمانی جوانی قورسکراوه ... به گه‌لی گه‌مه‌ی زمانی، هه‌لبژاردنی وشه و دهربرين و شيوازی ناوازه، لادان له بنهما سه‌ره‌کيه‌کانی زمان بهرهم دیت.)) [ئيدريس عه‌بدوللا: ۲۰۱۳، ۲۸] له راستیدا چ شئيخ رها و چ ئيره ج ميرزا له مه‌ودای شيعري داشئوريندا خاوه‌ن زمانی نه‌ده‌بی چروپير و به‌پرشتن، بويه ده‌يان وينه‌ی جوانی شيعرييان به‌هوی هونره‌کانی رومانيزی و لادانی زمانی نه‌فراندوه. سه‌رما چهند نمونه‌يهک له هونره جياجياکانی رومانيزی و ئينجا چهند نمونه‌يهک له هونره جياجياکانی جوانکاری لای نهم دوو شاعيره ده‌خرينه‌روو و به‌راورد ده‌کرین. ناکری له‌م تويزينه‌مه‌يدا هه‌موو هونره‌کان ده‌سنيشان بکرین و به‌راورد بکرین، بويه له هه‌ر به‌شیکيان سه‌ جۆر و هرگيراون. له بابته‌ی هونره‌کانی رومانيزيدا (چواندن، خواستن، درکه) و له بابته‌ی هونره‌کانی جوانکاریدا (ره‌گه‌زدوزی، پوئين و پيچ‌وپه‌خش) له ناو شيعره داشئورينه‌کانی نهم دوو شاعيره کاريان له‌سه‌ره ده‌کری.

۲.۲.۱. رومانيزی

۲.۲.۱.۱. چواندن:

چواندن برتیبیه له چواندنی شتيک به شتيکی دی که له سيفه‌تیکدا يان زياتر هاوبه‌ش بن. [موحسين نه‌حمد: ۲۰۱۳، ۱۲۰] نامانج له چواندن نه‌ويه که مه‌به‌ستی شاعير له شيعره‌که‌يدا روون و ناشرابی و گوینگر و خونهر بنج و به‌وانی ماناکه‌ی ده‌سکه‌وئ. چواندن له‌سه‌ره بنه‌مای چهند به‌ره‌متیکدا بنیات دهنری که برتیبين له: ((لنجوو، له‌چوو، رووی لیکچوون، نه‌راز)) [عه‌زیز گه‌ردی: ۱۹۷۲، ۲۵] له خوارمه به چهند نمونه‌يهک نهم هونره له شيعري داشئورینی شئيخ رها و ئيره ج ميرزا ده‌خرينه‌روو.

وهکو باران به‌کلکی پيره سه‌گدا

به ريشی دادمچۆرئ نه‌شکی خونبار (شئيخ رها: ۱۱۷)

له‌م ديره شيعره‌دا کاتیک که شئيخ رها هه‌جوی شينگيریکی کاکه‌یی ده‌کا، (ريشی) شينگير به (کلکی سه‌گی پير) ده‌چوینی و (فرميسک - نه‌شکی) شينگير به (باران) ده‌چوینی. رووی لیکچوونه‌که نه‌و (ناوه قیزه‌وه‌ن) ميه که به ريش و کلکی سه‌گی پيردا ده‌چۆرئته خوارمه.

کونی و حيز بووه مانه‌ندی ره‌شيد ته‌بعی رها

هيند له‌به‌ره جه‌وری فه‌له‌ک خاتری ناشادی هه‌یه (شئيخ رها: ۱۴۴)

شیخ رەزا (تەبەع و سەرووشت) ی خۆی بە (تەبەع) ی رەشید دەچوینی و رووی لیکچوونیش بو کونی و حیزبوونی ئەم تەبەعانه دەگەریتەوه. بە مانایە کە تەبەع و سەرووشت و بەهرە ی شیخ رەزا ئیتر وەکو جارێ ساز و جینگیر نییە.

بەهری ئاودانی مەزرەعە ی فەرجی

جووتە گوون، جۆگەبە کیر ئاودیر (شیخ رەزا: ۲۱۴)

(فەرج) ی بە (کیلگە) چواندوو و (جووتە گوون) ی بە (جۆگە ی ناو) و (کیر) یش بە (ئاودیر). لیرەدا شیخ رەزا وینەبەکی زۆر جوانی لە رینگە ی ئەم چواندانە کیشاوتمەوه کە بەکسەر خەمبالی خوینەر و گوینگر بو بنجی مەبەست ریبەری دەکا.

عەینی بەغدا ی بە خۆی چونکە لەبەر ئاوی مەنی

مەقەعدی بەحرە، گونی قایغە، کیری جسرە (شیخ رەزا: ۸۳)

(کەسی داشۆردراو) بە شاری (بەغدا) دەچوینی و ئاماژە بەوه دەدا کە ئەوەندەیان گاوە کە ئاوی مەنی ئەوەندە لەبەنی گلی خوار دۆتەوه کە بەهۆبەوه (قوونی – مەقەعدی) لە (بەحر – دەریا) دەچن و (گونی) لە (بەلم) و (کیری) لە (جسر – پرد) دەچن. دیسان شیخ رەزا لەم دیرە شیعەرەدا چەند شتیکی بە چەند شتیکی تر چواندوو و ئەوهی مەبەستی بووه لە رینگە ی چواندن بە شتیوازیکی هونەری بو وەرگری گواستوتەوه و گوینگر و خوینەریش هەر زوو پە ی بە هۆکاری چواندەکان دەبا.

کوزی (یایە) ئەگەزێ کیر وەکو گاز بەری عەرسە ی پانە وەکو دەشتی حیجاز
قیتکەبەیکی هەبە وەک گردی (دەماوند) ئەعلا پر لە هیلانە کەو و قەشقەر و کۆتر و باز
(شیخ رەزا: ۲۴۹)

لە دیری بەکەمدا شیخ رەزا (کوزی دایکی داشۆردراو) بە (دەشتی حیجاز) دەچوینەئ لە (پان) و پۆری) دا و لە دیری دووهمدا (قیتکە ی کوزەکە) لە کیوی (دەماوند) دەچوینی کە لوتکەبەیکی بەرزە لە زنجیرە چپای ئەلبورز و بەلندەکانی وەکو (کەو، کۆتر و باز) هیلانەیان لەسەر کردوو و شاعیر پنیوایە کە کیری خەلکی ئەوەندە لەسەر ئەم کوزە نیشتووتەوه کە وەکو ئەم بەلندانە هیلانەیان لەسەر دا کردوو.

کۆنە حیزی شاری بەغدا لیم حەرام بی شاعیری

گەر کوزی خوشکت وەکو ئەیوانی کیسرا شەق نەکەم (شیخ رەزا: ۲۴۴)

لیرەدا شاعیر وینەبەکی جوانی بەهۆی چواندنی (کوزی خوشکی داشۆردراو) بە (ئەیوانی کیسرا)

خولفاندووه. حهکایهتیک هیهه که کاتیک پیغمبهری نیسلام له‌دایکدهبی نهیوانی کیسرا شفق دهبی و نهم شفق بوونه همتا کوتایی سهردهمی ساسانیه‌کان و رووخانیان له‌سهر دهستی سوپای نیسلام هس هه‌بووه. بویه لیرمدا شیخ رها نهم وینه شعیرییه و مرده‌گرئ و وینه‌یهکی جوانتری شیعی پی‌داده‌پرژیتوه. نهویش (شعقرندی) کوزی خوشکی داشوردراره و مکو نهیوانی کیسرا که پیشتر شفق بووه.

نیره ج میرزاش و مکو شیخ رها له ریگه‌ی هونه‌ی چواندن دهفتری شیعه داشورینه‌کانی رازاندوتهوه، نه‌گه‌چی له وردبینی و وردبیزیدا له دوا‌ی شیخ رها و میه، به‌لام چواندنه‌کانی به‌گشتی جوان و هونه‌رین. بو نمونه:

کون صافی بود لیکن میکروب سوزاک داشت

همچو هری کو بود در جام بلور ای وزیر (ایرج میرزا: ۲۸)

(قوونیک‌ی ساف و لووس بوو، به‌لام میکروبی سووزاکی هه‌بوو، هس ریک و مکو نهو ژه‌هره‌ی رژابینه‌ ناو جامیکی بلورین و سافی شووسه‌ییدا کاک‌ی و مزیر.)

لهم دیره شیعه‌دا (کون و اتا قوون) له (بلور و اتا جامی شووشه‌یی) چوینراوه و رووی لیکچوون(سافی)یه و (همچو و اتا و مکو)ش (نامرازی چواندنه). به و اتایه‌کی وردتر قوون له ساف و لووسیدا به جامی بلورین چوینراوه.

اگر کون زیر دست و پا بریزد به جان تو که کیرم برنخیزد

بسان جوجه‌از بیضه‌جسته شود سر تا نموده راست، خسته (ایرج میرزا: ۷۷)

(نه‌گه‌ قوون نه‌مونده زور بی و بکه‌وینه بن دهست و پیان، سویند به گیانی تو کیرم ره‌پ نابی. و مکو جوجکه‌ی له هیلکه دهر چوو، تاکو سهری به‌رز بکاته‌وه ده‌کوهی و ماندوو دهبی.)

له دیری دووه‌دا شاعیر (کیزی) خوی به (جوجه و اتا جوجکه)یه‌ک دمچوینی که تازه له هیلکه دهر‌چوویی و نه‌مونده بی‌هیز بی که هیشتا سهری دهر‌نه‌کردوو و سهری به‌رز نه‌کردوتهوه، ماندوو دهبی و ملی پیندا شور ده‌بیته‌وه. رووی لیکچوون (بی‌هیزی) و (بسان و اتا و مکو) نامرازه.

چو باشد ملک ایران محشر خر

خر نر می‌سپوزد بر خر نر (ایرج میرزا: ۷۸)

(له‌بهر نه‌وه‌ی ولاتی نیران پر له کهره، بویه نیره‌کهر سواری نیره‌کهر دهبی.)

لهم دیره شیعه‌دا شاعیر (ملک ایران) و اتا (ولاتی نیران) به (محشر خر) و اتا (حشری نیره‌کهر) دمچوینی، لیرمده مه‌به‌ستی نه‌وه‌یه که خه‌لکی نیران خه‌ریکی نیربازین و کهر‌گه‌ل کوبونه‌ته‌وه له

چارچنوهی نیشتمانیک و چون نیرهکس سواری نیرهکس دهی، خهلی نیرانیش بهم شیوازه کاری نیربازی دهکمن و سواری بهکتری دهبن.

دیدهام من ربع مسکون را، برادر جان من!

در تمام ربع مسکون این چنین کون هیچ نیست

کوه نور است آن کفل در پشت آن دریای نور

کوه و دریایی چنین در ربع مسکون هیچ نیست (ایرج میرزا: ۱۷۰)

(برا گیان چارنگهکی سهر زهویم ببینوه و له گشت شوینهکانی نهم چارنگه، هیچ قونیکه نهوهای لینییه. کتوی نوره نهم سمته و دهریای نووریش دهکویته پشتیهوه، هسگیز هیچ چیا و دهریاییکی نهو ها له هیچ شوینیکی نهو زهوییه نییه.)

لهم شیعردا شاعیر (قونوی) داشوردراوی به (چیاوی نور) چواندوه و رووی لیکچوونیان بریتیه له قیتی و ساف و بیگهردی.

به بهراوردکردنی نهم چند نمونهی هونهری چواندن له شیعره داشورینهکانی شیخ رها و نیره ج میرزا نهوه بهدیاردهکس، که شاعیری کورد له جیهجی کردنی نهم هونهره و نهفراندنی وینهی جوانی شیعریی سهر و گهر دتیک له شاعیری نیرانی بهرتره؛ چونکه شیخ رها داهینان دهکا و تهنیا مهبهستی نهوه نییه که شتیک به شتیک تر بچوینی، بهلکو همولدها وینهی جوان و تهر و تازش بهدینینی. له بهرامبهردا نیره ج میرزا بهگشتی به شیوهیهکی ناسایی و ساده شتهکان به یک دهچوینی و لهچاو چواندنهکانی شیخ رها کهمتر هستی وهرگر دهبزوینی.

۲. ۲. ۱. ۲. درکه:

درکه بریتیه لهوهی راستهوخو ناوی شتیک نههینری، بهلکو نامازه به شتیک تر بکری که پهیهندی به مانای بهکهمهوه ههیی و له ریگهی نهو مانا باسکراوه نهو مانابه بهردهستیکری که هیمای بو کراوه. [عزیز گسردی: ۱۹۷۲، ۸۸] هم شیخ رها و هم نیره ج میرزا له داشوریندا نهم هونهریان زور بهکارهیناوه و له خواروه چند نمونهیهکی شیعری داشورینی نهم دوو شاعیره دههینیهوه که به مهبهستی داشورین سوودیان له هونهری درکه وهرگرتوه و پیکهویان بهراورد دهکین.

سهر و چاوی هموو زامدار، وکو سیواکی مهلا

پرچی نهفشانه لهسهر پشتی ملی وهک دهرویش (شیخ رها: ۸۱)

لهم دیره شیعردا شیخ رها له ریگهی هیماکردن بو مانابهکی مهبهستدار هیمای بو شتیک دهکا که

راسته خو ناوی نابا، بملکو کومله سیفاتیک دمخات پروو که له مانای یکه میدا دیاره چپیه، به لام نهو مانا و مهیستهی که راسته خو نامازهی بو نه کردوه و له راستیدا مهیستیهتی به هوئی نهو سیفته دیارانه به دیار دهکوهی. شاعیر له ریگهی دستهوازهی (سروچاوی هموو زامدار و پرچی نهفشانه لهسر پشتی ملی) دهیهوئ مانا سره مکیه که ههمان (کیر)ی خویتی بخات پروو.

چکه میی سووری له پیدابوو بهجاری زهردی کرد

تس له ملیون تپیه ری کرد، تر گهسته سهدهزار (شیخ رزوا: ۱۰۴)

لهم دیره شیعه ردا شاعیر به هینانی رستهی (چکه میی سووری له پیدابوو بهجاری زهردی کرد) به درکهوه نامازه بهوه دهکا که به هوئی ترس و توقانهوه داشوردراو خوئی بو نهگیراوه و گوی بهخویدا کردوه. ههروهها له نیوه دیری دوومیشدا جهخت لهم بابته دهکاتوه و ترسهکهی وهها بووه که (تر و فس)هکانی له سهدهزار و ملیونیش تپیه ریان کردوه. کهواته نهو دیره شیعه درکهیه له ترس و توقان.

موخته سر خوشه قسه، بردمه مهنز لگههی خوم

گرتم و خستم و لیم برد و گونم کرد بهچوار (شیخ رزوا: ۲۵۴)

لیره شاعیر به هینانی درکه و تپیهکی جوانی شیعیی خولقاندوه که له راستیدا به داهینانیکی نهدهی له بواری شیعی داشورین دهنری. رستهی (گونم کرد به چوار) درکهیه له به کردار کردنی (گان) و شاعیر له جیاتی نهوهی بلی: (گرتم و خستم و لیم برد و بهتواوی گام) نهو رسته هونرییهی بهکار بردوه و وهکو درکه و له دهقدا مهنز اندنی بو کردوه. نهوه سره رای نهوهی که (گونم دهکم به چوار) له ناو زمانی کوردیدا و به مهیستی شوشتهوهی کهسینک و مهکو پهندی لیها توه و روزهانه له لایهن خه لکیهوه بهکار دهری.

پی به درد من نخواهی برد با این حرفها

تا نگرده بیضهات با بیضهام جور ای وزیر (ایرج میرزا: ۲۸)

(به هیچ شیوهیهک له نازار و ناخوشیهکانی من تیناگهی، جهنابی وهزیر، تاکو نهو کاتهی نهو جووته گونانهم له گهل جووته گونمهت جووت نهین.)

لهم دیره شیعه ردا (تا نگرده بیضهات با بیضهام جور) درکهیه. نهو درکهیهش بریتیهی له (نیربازی و گان کردن به کردوه).

چه دانند این گروه ابله دون که حریت چه باشد، چیست قانون

نباید برد اسم از رسم و آیین به گوش خر نباید خواند یاسین (ایرج میرزا: ۹۴)

(نم خَلْکَه گمژَه و نمرانه له کوئ دهرانن نازادی چیبه و یاسا چیبه. نابئ بَاسی دابونهریت بکری و ریگهی راتیان پئ پیشان بدرئ، نابئ یاسین لهبن گوئی کهر بخویندرئ.)

لهم شیعردا شاعیر مهیهستییهتی به زمانی داشورین رخنه له دابونهریتی باوی ناو کومهنگه بگری و نامازه بهوه دهکا که چندیاقن لهگهل بلئی و پنیان بلئی نازادی نهومیه و یاسا نهومیه، هرگیز تیناگهن و کاریکی بیسووده و هکو نهوه وایه ناسنی سارد بکوئیهوه یان یاسین بو کهر بخوینی. کهواته (به گوش خر نباید خواند یاسین) که له کوتایی دیری دووم هاتوه درکهی لهوهی که کاریکی بیسوود و بی کهلک دهکی.

چه کنم مرکزبان رشوه خورند

همگی کاسه بر و کیسه برند (ایرج میرزا: ۱۲۲)

(چی بکهم دهسه لاتدارانی ناومند بهرتیل و مردهگرن، همر همموویان پان دهکهنهوه و ماستاو سارد دهکهنهوه.)

لهم دیره شیعردا که باس له بهرتیل خواردنی بهریومهبران و دهسه لاتدارانی ناومند دهکا، له نیوه دیری دووم له ریگهی هونهری درکه نامازه به پانکردنهوه و کاسه لیبی و ماستاو سارد کردنهوهی لهم بهر پرسانه دها. (همگی کاسه بر و کیسه برند) وانا پان دهکهنهوه و درکهی.

کنی از بیضه‌ام گر دستگیری

الهی علت بیضه‌نگیری (ایرج میرزا: ۱۵۲)

(نهگهر بهزمیبت به گوندا بیتهوه و یارمعتی بدهی وانا گانیکم بدهیی، نرات بو دهکم و له خوا دهپاریمهوه تووشی گون نیشان نهبیتهوه.)

لیرهدا شاعیر زور به جوانی دیاردهی کومه لایعتی یارمعتیدانی کهسانی تری وهرگرتوه و له ریگهی هونهری درکه ههولیداوه وینهییکی هونهری جوان بخولقتینی که له ههولمهکشیدا سه رکهوتوو بووه. (کنی از بیضه‌ام گر دستگیری) درکهی و مههستی نهومیه، (خرمه‌تیک به گونم بکهی و گانیکم بدهیی).

الغرض بند ز شلوار گرفت ماده خر را به دم کار گرفت

بود غافل که فلک پرده‌در است پرده‌ها در پس این پرده در است (ایرج میرزا: ۱۲۴)

(نیتر دوئخینی لی شلکردهوه و سواری ماکهر مکه بووه، لهوه بی‌ناگا بووه که نهینییه‌کان ناشکرا دهبن، و له پشتنهوهی لهم پردانه دهرگایهک ههیه که بهرووی راستیدا دهکرتیهوه.)

لهم دیره شیعردا نامازه به ناشکرا بونی نهینی دهکا و دهلی نهگهر کاری خراب بکهی و بتهوی بیشاربیهوه، نهوه هرگیز ناتوانی چونکه خوا همموو نهینییهک ناشکرا دهکا. لهم شیعردا (پرده‌در) درکهی له ناشکرا کردنی نهینییه‌کان.

۲.۱.۳. خواستن:

خواستن بریتیه له هینانی وشهیک بۆ دهر برینی مانایهکی تر جگه له مانای دروستی وشهکه به مهر جیک پهپوهندی نیوان مانای دروست و مانای خوازهی وشهکه پیکچوون بی. دهبی نیشانهیهکیش ههبی که مانای دروست و مانای خوازهی پیکهوه گریدا. [عزیز گهردی: ۱۹۷۲، ۶۹] شیخ رهزا ئەم جوړه هونه‌مشی له بواری روونیزیدا به مهبهستی داشئورین و ئەفراندنی وینه‌ی شیعری جوان و هونه‌ری بهکار هیناوه. بروانه ئەم دیره شیعری خواروه:

ئیتتر هس گومزه‌ی سمته دهسووری

به سووره‌ی سهر خزا وهک چه‌رخ‌ی دهووار (شیخ رهزا: ۱۲۱)

لیره‌دا شاعیر به هینانی دهسته‌واژه‌ی (سووره‌ی سهر خزا) مانایهکی تر جگه له مانا دروسته‌که‌ی ئەم دهسته‌واژه‌یه‌ی مهبهسته که بریتیه له (کیر). کهواته (سووره‌ی سهر خزا) خواسته بۆ (کیر) و خواستی ناشکرای دروستکردوه.

عاجز مهبه، نهک بۆ تو، وهفایان نییه بۆ کهس

مه‌علومه که ئەم تاقمه وهک تاسی همامن (شیخ رهزا: ۲۰۴)

ره‌شه ره‌شاشانی که‌ری ره‌ش به ره‌شت / تا ره‌شت ماوه ره‌ش و سوور به ره‌شت

چل و چبۆی چه‌می ره‌ش‌ه‌ش به ره‌شت / به به‌شت هه‌م به له‌شت هه‌م به ره‌شت (شیخ رهزا: ۱۴۵)

له‌م شیعردا جگه له به‌کار هینانی هونه‌ر‌مکانی پاتکردنه‌وه و ره‌گه‌ز‌دۆزی، خواست‌نیش به‌کار هاتوه. وشه‌ی (ره‌ش) ی به‌که‌م له دیری به‌که‌م خواسته بۆ (کیر) و (ره‌ش) له کوتایی نیوه دیری به‌که‌م خواسته بۆ (قوون). (سوور) له له نیوه‌ی دوو همدا خواسته بۆ (کیر). (ره‌ش) هکانی تر به‌پیی شوپینان به مانای (قوون) خواستی بۆ کراوه.

عه‌هده کردومه له خزمه‌ت (شیخ رهزا) دا ورچه کویر

نه‌یخه‌مه ناو لنگی دایکت تا له توی نیره‌ق نه‌که‌م (شیخ رهزا: ۲۴۵)

له‌م دیره شیعردا شاعیر دهسته‌واژه‌ی (ورچه کویر) ی به‌کار هیناوه که له دوو به‌ش پیکهاتوه ناو و ناو‌ناو‌تیک و دیاره مانای فهر هه‌نگی هه‌ر کام له‌م دوو به‌شه چبیه، به‌لام به پیکه‌وه گونجاندنی (ورچه کویر) له‌گه‌ل به‌شه پیکه‌ینه‌ر‌مکانی رسته‌ی (نه‌یخه‌مه ناو لنگی دایکت) به‌کس‌ر به‌دیارد‌ه‌که‌وی که به خواستن به‌کار براوه و ناشکرایه که خواسته‌که بۆ (کیر) ه.

به پاز حلهء زربفت داشت پاچینی

چه گویمت که چهها در پاچین داشت (ایرج: ۱۵)

(دهر پنیهکی نهوریشمی له پندا بوو که به پوی زیر چنرابوو، چیت بۆ بگنیرمهوه و چیت بۆ باس بکهم که چی لهناو گهآیدا همبوو.)

لهم دیره شیعردا شاعیر به هینانی (چهها در پاچین داشت) ناماژه به (ناوگهآل) دهکا و (پاچین) له نیوه دیری دووم خواسته بۆ (ناوگهآل) یان (قوز).

شاپوییها خطر ناکنند و ترسیدن از آن واجب

ولی با این خطرناکی من از دستار می‌ترسم (ایرج میرزا: ۷۰)

(نهوانه ی لاسایی کولتوری رۆژئاواییهکان دهکمن و جلو بهرگی نهوان دهکمنه بهریان و وهکو نهوان قسه دهکمن، مئترسیدارن؛ بهلام لهگهآل نهوشدا که نهوان مئترسیدارن، من له میزهر و اتا له مهلا دئترسیم)

لهم دیره شیعردا ئیره ج میرزا به هینانی دوو وشه ی (شاپوییها) و (دستار) هئما بۆ دوو توئیزی ناو کۆمهآلگه ی نهوسای ئیرانی دهکا و له ریگه ی هونه ی خواستن دهقهکه ی سه رنجراکیش کردوه. (شاپو: جۆره کلاویکی رۆژئاواییه که له سه رده می رهز اشادا له ئیران باو بووه و پیاوان دهبوايه وهکو نهوروپییهکان جلو بهرگ بیۆشن و لاسایی نهوان بکهنه وه وهکو پۆرۆ میهکی به مؤدیرن کردنی ئیران پشنیوانی لئدهکرا. لهم ناوهدا توئیزیکی بهر فراوانی نهوسای کۆمهآلگه ی ئیرانی پئیره یان لهم مؤدیرن بوونه دهکرد و لهم ناوهدهدا کولتوری رهسه نی ئیرانی کال دهبۆوه و بهر وه لهناو چوون ههنگاوی دهنا.) ئیره ج میرزا لهم بابه ته دئترسه ی و لهم شیعردا (شاپو) و دهگر ئ له بری لهم دیارده کۆمه آله تییه دهیخوای و له شیعره کهیدا مээрاندنی بۆ دهکا. له لایهکی تریش له نیوه دیری دووم وشه ی (دستار) و اتا (میزهر، مهندیل) ی مه لای هیناوه و وهکو خواستن به مه بهستی ئیسلامی سیاسی بهکاری هیناوه. کهواته (شاپو) خواسته بۆ کولتوری بیانی و (دهستار) خواسته بۆ ئیسلامی سیاسی.

نمی‌دانستی ای نامرد کونی که منزل می‌کنی در باغ خونی

نمی‌جویی نشان دوستانت نمی‌خواهی که کس جوید نشانت (ایرج میرزا: ۷۵)

(نمئدهزانی هه ی ناپیایوی قوندەر که له باغی پر خوین لادهدی. بهدوای هاوریکانتدا ناگهیری و ناتهوئ کهسهیش بهدواتدا بگهیری.)

لهم شیعردا که ئیره ج میرزا بۆ داشوری نی (عارفی قهزویی) شاعیر دایرشتووه، ناماژه بهوه دهکا که عارف مندآبازه و کوریکی لوس و پووسی لهگهآل خویدا هیناوه و له قیلای باغیکدا دایناوه و خه ریکیه تی و باغه که ی پر خوین کردوه، بۆیه نه له هاوریکانی دهپر سئته وه و نه پیخۆشه کس بهدوایا بگهیری و بیدۆر ئته وه. ئیره ج میرزا بی نه وه ی ناوی عارفی هاوری بی نی هیرشی دهکاته سه ر و به ناپیایوی قوندەر دایده نی. لئره دا (نامرد کونی) و اتا (ناپیایوی قوندەر) خواسته بۆ عارف. ههروه ها (باغ خونی) خواسته بۆ نه شوینه ی که بههوی (نیربازی) خوینی تیدا رژاوه.

بهيبي ئهو نمونانهي له ديواني همر دوو شاعير سهبارت به هونري خواستن له بواري شيعري داشئوريندا خزانهروو، ئاشكرايه كه همر دووكايان له بهكار هيناني ئهم هونرمدا بهتوانا و ليزان بوونه؛ بهلام همر بهو شئويهيهي كه نموننهكان گهواهي ددهن، ديسان شئيخ رها لهم بابهتهدا پيش ئيره ج ميرزا دهكوهي و داهيناني كردوه و ئيره ج ميرزا له بهديهيناني ماناي جوان له بواري داشئوريندا، پابهندي زماني ساده و راشكاري سهردهمي خوي بووه. ئهو زمانهي كه بهري گئورانه كومه لايهتي و سياسييهكاني سهردهمي ئيراني تازهي ئهوسا بووه. له لايهكي تر زماني شئيخ رها زماني بزاردهي كومهلگهي ئهوساي كوردي و اتا زماني مهلا و حوجه بووه و بويه له جينگيري و پتهويدا زماني شئيخ رها زمانكي بناغهداره و ئهم زمانهش راستهوخو رهنگانهوهي لهسر بهديهيناني وئنه شيعرييهكاندا دهبي، بويه نهگه وئنه شيعرييهكاني شئيخ رها رازاوهر و بهرچاوهر خويان دهنوين، ئهوه بهري زمانكي چروپري نهديهيه.

٢.٢.٢. جوانكاري

يهكي تر له هونرمكاني رهوانبزي، هونري جوانكارييه. جوانكاري له دهقي شيعريدا بو ليهاتووبي و شارهبابي و زمانزاني شاعير دهگهريتهوه. بيگومان شئيخ رها و ئيره ج ميرزا دوو شاعيري بهتوانا و زمانزاني سهردهمي خويان بوونه كه همركاميان له بواري داشئوريندا خاوهن زمانكي تايهت به خويان بوونه و ئهم زمانهش بهرهمي سهراوهكاني روشنييري و پهروهردهيي كومهلگه و سهردهمي ئهم دوو شاعيره بووه، بويه نه شئيخ رها و نه ئيره ج ميرزا به شئوازي خويان له بهر دهستكردني هونرمكاني جوانكاريدا پهكيان نهكهوتوه. له خوارهوه چهند هونريكي وهكو (رهگهز دوزي، پوئين و پيچوپهخش) له شيعره داشئورينهكانياندا دهخهينهروو.

٢.٢.٢.١. رهگهز دوزي:

رهگهز دوزي (الجناس): رهگهز دوزي بريتييه لهوهي كه دوو وشه يان پتر له دهقيكدا دهركهون و له روالهتهدا وهكو يهك بن و يان له يهك بچن، بهلام مانايان جياواز بي. ئهم هونره جوانكارييه له دوو جور پيكهاتوه: يهكهم: رهگهز دوزي تهواو دووم: رهگهز دوزي ناتهواو. [عهز يز گهردى: ١٩٧٥، ٧] شئيخ رها له بواري وشهبازيدا دهستيكي بالاي ههبووه به تايهتي له شيعره داشئورينهكانياندا و يهكي له ريگهكاني ياريكردن به وشه بههوي هونري رهگهز دوزي بهديي. رهگهز دوزي هونريكي جواني شيعر بيه كه جگهلهوهي دهقي شيعريي پتر از ئهوه، پلهي ناوازي ناوهوهي دهقهكش بهرز دهكاتهوه. شئيخ رها لهم هونرمدا بهتوانا و وشهناس بووه و له شوييني پئويست ئهم هونره ي بهكار بردوه. بو نمونه:

جهنگ گاهي جوكل و ((محمود بهگ)) شئروانه بوو

ئافهرين محمود بهگ لهم جهنگهدا شئروانه بوو

وهقتي قاسيد هات و ليم پرسى: چلون بوو ئهم شهريه

ورده ورده بوي بهيان كردم، كهچي شئير وانهبوو

(شئيخ رها: ٦٤-٦٥)

لهم چوارینه‌ی شاعیر له ریگه‌ی هونهری ره‌گه‌زدۆزی ته‌واو و هینانی (شیروانه بوو)، (شیروا نه‌بوو) و (شیر وان‌بوو) له شیوازی و سه‌فکردنی ئهرینی به‌ره‌و و سه‌فکردنی نه‌رینی ده‌روا و به‌نه‌رمی هه‌ولئێ نزمکردن و داشۆرینی ئه‌و که‌سه‌ی داوه که مه‌به‌ستی بووه و به‌م چه‌شنه ده‌قیکی جوانی له رووی شیعرییته‌ی ده‌قه‌وه پیشکەش کردوه.

ئه‌سه‌په‌که‌ت ده‌رکرد له ده‌ستم و درێغ بو ماینه کویت

سنگه‌که‌ی ماوه (که‌رم خان) بیکوتمه کویت (شیخ ره‌زا: ٦٧)

ره‌گه‌زدۆزی ته‌واو هه‌یه له‌نیوان هه‌ر دوو وشه‌ی (کویت)ی دێری یه‌که‌م و دووه‌مدا و له ژماره و شیوه‌ی ریزبوونی پێته‌کاندا و هک یه‌کن، به‌لام له مانادا جیاوازن.

تیری ئه‌ولادی ئه‌م عه‌سه‌ره به‌ کێرم

که من مردم مه‌گه‌ر گوو بکه‌ن به‌ خێرم

به‌م جووته‌ گوناهه که ده‌لێی عه‌نته‌ری نێرم

خۆت لاده نه‌وه‌ک بتخه‌مه به‌ر هه‌مه‌یی کێرم (شیخ ره‌زا: ٦٥)

له‌م داشۆرینه‌دا شاعیر له ریگه‌ی ره‌گه‌زدۆزی ناته‌واو دیسان هه‌ولئێ نه‌فراندنی داوه و شیعرییته‌ی ده‌ق لێره‌دا به‌هۆی هونهری ره‌گه‌زدۆزی زۆر به‌ ته‌واوی به‌رجه‌سته بووه. ره‌گه‌زدۆزی ناته‌واو له نیوان هه‌ر سێ وشه‌ی (کێرم)، (خێرم) و (نێرم) دا هاتوه. جۆری ره‌گه‌زدۆزی بیه‌که‌ش ناته‌واوی جودایه که بریتیه‌یه له: ((بوونی دوو وشه، که ژماره و شیوه‌ی ریزبوونی پێته‌کانیان و هک یه‌ک بێ، به‌لام له یه‌کی له پێته‌کان له یه‌کتیری جیاواز بن.)) [نیدریس عه‌بدوللا: ٢٠١٢، ١٨] هه‌ر سێ وشه ژماره و شیوه‌ی ریزبوونی پێته‌کاندا و هک یه‌کن، به‌لام له پێتی یه‌که‌مدا له‌گه‌ڵ یه‌کتیری جیاوازن.

ده‌رمانه سمته ئه‌مما نه‌رمانه و هک به‌ری ده‌ست

کاروانی کێر به‌ناویا ده‌روا هه‌میشه سه‌ر به‌ست (شیخ ره‌زا: ٢٨٢)

له‌ نیوان هه‌ر دوو وشه‌ی (ده‌رمانه) و (نه‌رمانه) دا ره‌گه‌زدۆزی ناته‌واو هه‌یه و له ژماره و شیوازی ریزبوونی پێته‌کان و هک یه‌کن، به‌لام له پێتی یه‌که‌مدا جیاوازن.

نێره‌ج میرزا و هکو زۆربه‌ی هونهر مکه‌نی تری ره‌وانیژی، هونهری (ره‌گه‌زدۆزی) شی به‌ مه‌به‌ستی داشۆرین به‌کاره‌یناوه و له‌م کاره‌شیدا تاراده‌یه‌کی زۆر سه‌رکه‌وتوو بووه. ئه‌م چه‌ند دێره شیعه‌ری خواره‌وه مشتیک له خه‌رواری هونهری بیژه لای ئیره‌ج میرزان.

بود غافل که‌ه فلک پرده‌در است

پرده‌ها در پسس پرده در است (ایرج میرزا: ۱۲۴)
 (بی‌ناگا بوو له‌وه‌ی که روزگار و زمانه نه‌پنییه‌کان ناشکر ا دهکا و له پشته‌وه‌ی همموو نم پرده‌انه
 ده‌رگا هه‌یه.)

له نیوان همر دوو وشه‌ی (پرده‌در) له نیوه دیری یه‌که‌م و (پرده در) له نیوه دیری دوو‌همدا
 ره‌گمزدوزی ته‌واو هه‌یه. (پرده‌در) ی به‌که‌م و اتا (ناشکر ا کردنی نه‌پنی) و (پرده در) ی دوو‌م له
 دوو ناوی (پرده) به‌مانای (پرده) و (در) به‌مانای (ده‌رگا) پیکه‌تووه و به‌سه‌ریه‌که‌وه مانای ده‌رگای
 پشت پرده ده‌دا.

زنان در شهرها چادر نشینند

چادر نشینان غیر اینند (ایرج میرزا: ۸۴)

(ژنانی شار چارشینو ده‌به‌ستن و بالاپوشن، که‌چی نافرته‌ی ده‌وار نشینان و کوچ‌ریه‌یه‌کان چارشینو
 نابه‌ستن و سه‌رکوتن.)

نیره ج میرزا له‌م شیع‌ه‌یدا که هه‌جوی بالاپوشی ده‌کا به هینانی (چادر نشین) له نیوه دیری یه‌که‌م
 و (چادر نشین) له نیوه دیری دوو‌همدا ره‌گمزدوزی ته‌واوی درووستکر دوو‌ه. (چادر نشین) ی به‌که‌م و اتا
 (بالاپوش) و (چادر نشین) ی دوو‌م و اتا (کوچ‌ری، ده‌وار نشین). نم ره‌گمزدوزیه جو‌ری ره‌گمزدوزی
 ته‌واوه

به گیتی بیش مانسی بیش بینی

زمانی نوش و گاهسی نیش بینی (ایرج میرزا: ۹۲)

(چه‌ندی سه‌ر به‌مینی شتی زیاتر ده‌بینی و اتا چه‌ند ته‌مه‌نت زیاتر بی و بزی شتی زیاتر ده‌بینی و شتی
 زیاتر به‌سه‌ر دی. هه‌ندج‌ار خوشی ده‌بینی و هه‌ندج‌اریش ناخوشی ده‌بینی.)

له نیوان همر دوو وشه‌ی (نوش) به‌مانای (خوشی) و (نیش) به‌مانای (ناخوشی و نازار) دا له نیوه
 دیری دوو‌همدا ره‌گمزدوزی نات‌ه‌واو هه‌یه. همر دوو وشه‌که له رووی ژماره و ریزکردنی پیته‌کان
 یه‌کسانن، به‌لام له پیتی دوو‌همدا جیاوازن. به‌م پیته ره‌گمزدوزی نات‌ه‌واو درووست ده‌بی.

گهی ساید سسر انسان به مریخ

گهی در مقعد انسان کند میخ (ایرج میرزا: ۸۹)

(له‌م دنیا‌به‌دا هه‌ندج‌ار به‌خت یاوه‌ری مروّف ده‌بی و نه‌مونده به‌رز ده‌بیته‌وه که سه‌ری ده‌گاته
 مه‌ریخ، هه‌ندج‌اریش وه‌ها بی نیقبال ده‌بی که سنگی له قوونی ده‌کوتن.)

له نڀوان هەر دوو وشەى (مريخ) بهماناى (حەسارەى مەريخ) له کۆتايى نڀوه دڀرى يەكەم و (ميخ) بهماناى (سنگ) له کۆتايى نڀوه دڀرى دووهمدا رەگەز دۆزى هەيه. ئەم جۆره رەگەز دۆزىيە پڀيدەگوتري رەگەز دۆزى زياد. ((رەگەز دۆزى زياد ئەوميه ئەم دوو وشەيهى کەوتونەتە بەر کار يگەرى رەگەز دۆزى، جۆر و شڀوهو ريزى پڀتەکانيان يەك بڀ بەلام ژمارەى پڀتەکانيان ئەومەندەى يەکتري نەبڀ، يەکتريان پڀتڀک يان دوو پڀت لەمەى تر پتر پڀت.)) [عزير گەردى: ۱۶، ۱۹۷۵]

۲.۲.۲.۲. پۆشڀن

((بريتڀيه له درووستکردنى پەيوەندى له نڀوان دوو شت، يەکیان واتايەکی دورى هەبڀ، ئەوى تريان واتايەکی نزیک، بە:ام له دەقەکە مەبەست و اتا دورەکە بڀ.)) [نڀدريس عەبدوللآ: ۲۰۱۲، ۱۴۰] لەم هونەرەدا شڀخ رەزا بەراستى مامۆستا بووه و زۆر کەسى بەم شڀوازه شووشتۆوتەتۆه و له مام و برازا، يار و نەيار، شڀخ و مەلا و ... هتد بەر رەحمەتى ئەم هونەرى شڀخ رەزا کەوتوون.

خادەم سجادەيى پڀغەمبەرى	کشتى جود و سخارا لەنگەرى
اغڀيا خواھەنداز انعام توو	سڀڀڀ شەگرا و پلاو دوو لەنگەرى
ئەو کەسەى خوانى له بۆ دڀ سوبج و شام	چى له نڀمە زياترە غەيرەز کەرى؟
	(شڀخ رەزا: ۱۰۰)

لەم شڀيعەرەدا کە شاعير مەبەستى بووه بڀنەمالەى (خادەمى سوچجاده) بڀشواتەرە، له کۆتايى دڀرى سڀڀيم وشەى (کەرى) هڀناوه کە دوو ماناى هەيه، مانايەکی نزیک و يەکی دور، کە شڀخ رەزا مانا دورەکەى مەبەست بووه و دەلڀ: ئەو کەسەى بەردەوام خزمەت دەکري و لەلایەن بڀنەمالەى خادەمى سوچجاده بەيانى و شڀوان خواردنى بۆ دەنڀردى، چى له نڀمە کەمترە جگە له (کەرى) کە مەبەست لڀى کەربوونە ئەک گۆڀدريژ.

(حەسەنى هەمزە) لەسەر (شەم) کە چڀيه تەفسيرى

دەست بە شمشير لەگەلم ساحڀبى دەعوا دەرچوو

من وتم ناخوڀنى شڀيرە ئەو وتى کلکى شڀيرە

لەسەر ئەم لەفزه بەشى شۆرش و دەعوا دەرچوو

گرەوم کورد لەگەلم و چووم و کتڀيم هڀنا

ناخوڀنى من نەبوو کلکى حەسەن ناغا دەرچوو

(شڀخ رەزا: ۵۹)

لەم پارچەيەدا کە شڀخ رەزا گرەو لەگەلم (حەسەن ناغا) دەکا، له کۆتايى دڀرى سڀڀيم له رڀگەى

هونری پۆشین ژه هری خوی به سهر (حسهن ناغا) ههلهدر یژی که گره مکهی له شیخ بر دوو و تهوه. که دهلی: (کلکی حسهن ناغا دهر چوو) مانا دووره کهی مه بسته و (حسهن ناغا) به کهر دهچوینی که (کلکی) دهر چوو و اتا کلکی له پشتهوه بو رواه.

میوانی بووم نان و کهره ی نایه بهردهم

ئیتستانش بهبی موداهه نه مهمنوونی ئهم کهرم (شیخ رزا: ۶۴)

کاتیک میوانی مامی دهبی و مامی نان و کهره ی بو له خوان دادهنی، له ریگهی هونری پۆشین ههجوی مامی دهکا و به (کهری) دهچوینی. لیر هادیه که توانستی شیخ رزا له بهردسته کردنی ئهم هونر له شیعی داشوریندا بهر ههست دهکهری.

غایهتی من جنیوم به دوو سنی کهسی دابی

تو ههتا ئیتستا بهقوربان، به ههزارت داوه (شیخ رزا: ۶۸)

لهم شیعهدا ههجوی مامه سألکی دهکا که سهرزهنستی شیخ رزا دهکا و دهلی: شیخ رزا ههججواوه و اتا جنیو فرۆشه. شیخ رزا دیسان له ریگهی هونری پۆشین دهستی لی ههلهدمالی و پیی دهلی: من جنیوم به دوو سنی کهسی داوه، بهلام تو به ههزارت داوه. (به ههزارت داوه) دوو مانای ههیه، نزیک و دوور که له راستیدا مانا دوور مکه و اتا (گانت به ههزار کهس داوه) مه بستی شیخ رزا بووه.

ئهسبابی تهره ب زیل و بهمه بهگی جافان

بهزمی بگهیرین چاکه له من زیر و له تو بهم (شیخ رزا: ۱۳۳)

لهم شیعهدا شیخ رزا ههجوی بهگی جاف دهکا و له ریگهی یاسای موسیقا که له دهنگی زیر و بهم پیکهاتوه، ئامانجه کهی دهپیکتی و پیی دهلی: بو ئهوهی بهزمیکی خۆش بگهیرین ئهرکی تو زیل یان ژیر بی و ئهرکی منیش بهم. بهپیی هونری پۆشین زیل یان ژیر و بهم، دوو مانای نزیک و دوور یان ههیه، لیر ههتا مانا دوور مکه ئهوهیه که تو و مره ژیره وه منیش له تو دهبهم.

مالی موفتی لهم بهره، مه علومه قازیش لهی بهره

من فهقیرم کنی دهزانئ لهم بهرم یان لهی بهرم (شیخ رزا: ۲۱۳)

لهم دیره شیعهدا شیخ رزا ناو نیشانی مالی (موفتی) و مالی (قازی) ههلهدها، بو ئهوهی ههجوی ههس دووکیان له بهک کاتدا بکا، دهست بو هونری پۆشین دهبا و دهلی: من که فهقیرم لهم بهرم یان لهی

بهرم. مانا نزیکه‌کانی ناو‌نیشانی مائی شیخ به‌دیار ده‌خمن، به‌لام له مانا دوورمکه‌ی شاعیر هه‌جوی ههر دووکیان ده‌کا و رایده‌گه‌ینی: له‌کامیان بهرم و اتا کامیان بگیم.

سه‌بارمت به هونهری پۆشین لای ئیره‌ج میرزا ده‌بی ناماژه به‌وه بکری که له شیعره داشورینه‌کانی ئەم شاعیره داشورین‌بیژدها هیچ نمونه‌یک به‌رده‌ست نه‌که‌وت و له دیوانه‌که‌یدا هونهری پۆشین له بواری داشوریندا به‌دی نه‌کرا. لیره‌دا توانست و پیشه‌نگ بوونی شیخ ره‌زا به‌سهر ئیره‌ج میرزادا پتر به‌دیار ده‌که‌وت، چونکه هونهری پۆشین لوتکه‌ی داهینانی وینه‌ی سن ره‌هه‌ندی له شیعره و به چاویلکه‌ی تاییه‌ت ده‌بیزن و به چاوی ناسایی نابیزن. له‌م بواره‌دا به‌راستی شیخ ره‌زا داهینه‌ره.

۲.۲.۳. پیچ و په‌خش:

ئهو هونهریه که چهند وشه‌یه‌ک به‌دوای یه‌ک بینی و پاشان به‌قه‌د نه‌وانه‌وه وشه‌ی تر بینی و ئەم وشانه په‌یوه‌ندیان به‌وانه‌ی پیشه‌وه هه‌بی و نابی دیار یکرابی که کام وشه بو کام وشه ده‌گه‌ر یته‌وه. [ئیدریس عه‌بدوڵلا: ۲۰۱۲، ۱۰۸] له‌م هونهرشدا هه‌م شیخ ره‌زا و هه‌م ئیره‌ج میرزا وینه‌ی ناواز میان نه‌فراندوه که لیره‌دا ده‌خز یته‌وو.

میسالی قه‌ولی باوه باوه و میره میره

میسالی کیر و کوز ههر وه‌ک کون و مار (شیخ ره‌زا: ۱۲۰)

په‌یه‌ندی پیچ و په‌خش هه‌یه له نیوه دیزی دوومه‌ی ئەم دیره شیعره و په‌یوه‌ندییه‌که له نیوان (کیر)، (کوز) له‌گه‌ل (کون) و (مار) دا هه‌یه. ئەم په‌یوه‌ندییه‌ش به‌مجۆریه که (کون) بو (کوز) و (مار) بو (کیر) ده‌گه‌ر یته‌وه.

ده‌وری و سمان به‌گ له کۆبی ژن نه‌ما نه‌یگین به‌به

نیسه‌متی کۆبی له‌گه‌ل من نیسه‌متی ئیین و ئەبه (شیخ ره‌زا):

(۱۳۷)

له نیوه‌ی دوومه‌ی ئەم دیره شیعره‌دا په‌یوه‌ندی پیچ و په‌خش له نیوان وشه‌ی (کۆبی)، (من) و (نیین) و (ئهب) دا هه‌یه. په‌یوه‌ندییه‌که به‌مجۆریه که (نیین) بو (کۆبی) و (ئهب) بو (من) ده‌گه‌ر یته‌وه.

تو و این آستان آسمان جاه؟

مگر شیطان به جنت می‌برد راه؟ (ایرج میرزا: ۸۶)

(چۆن تو ده‌گه‌یته ئەم پله به‌رزه؟، چۆن شه‌یتان ده‌چیته به‌هه‌شت؟)

له‌م دیره شیعره‌دا هونهری پیچ و په‌خش به‌کاربراهه و له نیوه دیزی یه‌که‌م کومه‌له وشه‌یه‌ک و له نیوه دیزی دوومه‌یش کومه‌له وشه‌یه‌کی تر هاتون که له راستیدا په‌یوه‌ندی له نیوانیدا هه‌یه، به‌لام

شاعیر له نیوان وشهکاندا هیلی بو دهنیشانکردنی نهم په یوهندییه رانهکیشواوه. (تو) و (آستان آسمان جاه) له نیوهی یهکهدا په یوهندی به (شیطان) و (جنت) له نیوه دیری دوهمدا ههیه. په یوهندییه که به مجوریه که (شیطان) بو (تو) و (جنت) یش بو (آستان آسمان جاه) دهگه یتهوه.

چو دیدم خبر بند لیفه سست است به دل گفتم که کار ما درست است
گشادم دست بر آن یار زیبا چو ملا بر پلو مؤمن به حلوا (ایرج میرزا: ۸۲)
(که بینیم به راستی دویخینی شله، له گهل خومدا گووتم به خوا لیدمزانم. دستم له شوخ و شهنگه لپهه لمالی ریک و هکو مه لا چون دستي له پلاو ههلمده مالی و پیاوی نیمانداریش بو حلوا.)

له دیری دوهمی نهم شیعر دا پینچ و پهخش ههیه. له نیوهی یهکهدا (گشادم دست) و (یار زیبا) و له نیوهی دوهمدا (ملا) و (پلو) و هسروه ها (مؤمن) و (حلوا) په یوهندی پینچ و پهخش پیکه میان گریدهدا. (گشادم دست) و (یار زیبا) جاریک له گهل (ملا) و (پلو) و جاریکیش له گهل (مؤمن) و (حلوا) دا په یوهندی ده بست. (ملا) بو (گشادم دست) دهگه یتهوه و (پلو) بو (یار زیبا). جاریکی تر دیسان (مؤمن) بو (گشادم دست) و (حلوا) بو (یار زیبا) دهگه یتهوه.

۲.۲.۳. ناستی ناوازه ی شیعی:

شیعر له دهنگ، وشه و موسیقا پیکهاتوه. پیکه وهانی کومه له دهنگیک و پیکهینانی وشه یهک و پیکهوه گریدانی وشهکان به هوی ریتمیکی موسیقایی، پارچه یهکی شیعی پیکدینن، بویه نمو ناواز و موسیقایی له شیعر دا پرشنگدهاتهوه، هوکاری جیاکر دنهوی دهقیکی شیعی له دهقیکی ناشیعییه. (د. عزیز گمردی) دهلی: ((کیشی شیعر ناوازه و ناوازی شیعیش له دهنگوه دی.)) [عزیز گمردی: ۲۰۱۲، ۹] کهوایه ههموو دهقیکی شیعی له سسر بنه مای کیش و موسیقاییکی دیار ریکدهخرئ که په یوهندی به دهنگهکانی نهم زمانهوه ههیه که دهقهکی پیداده ریژرئ.

شیعی کلاسیک یان کون، کیشی تایبعت به خوی ههیه که نهم کیشه ناوازه و موسیقایی شیعر که بهر ههست دمخا. ((کیش و قافییه دوو رایه لهی سسر مکین له چینیاندا و پیکهیننری ناوازه ی دهقهکان له دیوی دهره ویاندا.)) [ناقان عهلی: ۲۰۱۲، ۲۲] نهم بنه مایه شیعی داشورینیش دهگر یتهوه، چونکه شیعی دی داشورین لای شیخ رزا و نیره ج میرزا و هکو جور و شیوازیکی شیعی، پتر پشت به کیشی شیعی کلاسیک ده بست و له ریگه ی نهم کیشه جیاوازانیه که ههست به موسیقا و ناوازه ی دهق دهکرئ و هسروه ها به هوی نهم کیشانهیه که نهم شیعرانه له میشک و دل و دهرونی خویننر و گوینگر دا جیگه خوش دهکن. ناوازه و موسیقایی شیعی به سسر دوو جور دابه شده کرئ که بریتین له: ((یهکهم: ناوازه ی دهره وه و دووم: ناوازه ی ناوهوه.)) [سعد فاروق: ۲۰۱۱، ۱۰۴] ناوازه ی دهره وه به پیتی سسروابندی و کیش و نهم قالیبه شیعی به دیدئ که شاعیر بریاری داوه هزر و نه ندیشه توو مکنی تیدا ههلم ریژرئ و له قالیبان بدا. لیرمدا دیسان گرنگی کیش به دیار دهکوه یتهوه، چونکه زور بهی قالیبه شیعی به مکن تارادیهک کیشی تایبعت به خویان ههیه.

۲.۲.۳. ۱. نوازهی دهرهوه

شیخ رەزا و ئیره ج میرزا کیشی جیاوازیان به مەبەستی بنیاتنانی شیعره داشۆرینهکانیان بەردەست کردووه. له بابەت کیشی شیعرییهوه شیخ رەزا زۆربهی کیشه عەرووزیهه باومەکانی ناو ئەدەبی کوردی بەکارهیناوه. له ناو کیشه جیاوازمەکانیش پتر کیشی (رەمەل) ی به بازه جیاوازمەکانی بەکاربردووه. شیخ رەزا له دارشتندا به ئەواوی پابهندی یاساکی گونجانی کیش و قالی ئەدەبی نەبووه، بۆ نمونە ((کیشی چوارین بریتیه له: مفعول مفاعیل مفاعیل فعل)) (شمیسا: ۱۳۷۹، ۲۸۸) و اتا کیشی (هەزجی هەشتی ئەخرەبی مەکفوفی ئەهتەم) کەچی له چوارینه داشۆرینهکانیدا کە ژمارەیان (۳۵) چوارین، کیشی جیاوازی بەکار بردووه. (۳) چوارین لەسەر کیشی پەنجەبی و خۆمالین. (۲) چوارین لەسەر کیشی (مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن) و اتا کیشی (هەزجی هەشتی ئەخرەبی مەکفوفی مەحزوف) کە نزیکه له کیشی چوارین و (۱) چوارینیش ریک لەسەر کیشی (مفعول مفاعیل مفاعیل فعل) دانراوه. کیشی چوارینهکانی تری لەسەر کیشه جیاوازمەکانی تر دانراوه.

کیشی قەسیده و پارچه و تاکەکانیشی جیاوازیان، بەلام کیشی رەمەلی به باز نەکانیهوه به پلهی یەکمە و کیشی هەزجی به باز نەکانیهوه به پلهی دووم بەکارهیناون. ژمارە ی دووبەیتیهکانی شیخ رەزا له بواری داشۆریندا (۲) دووبەیتین. ((له بنەرەتا دووبەیتی و چوارین بههۆی کیشهوه له یەکتەری جیا دەکرێنەوه. کیشی دووبەیتی بریتیه له: مفاعیلن مفاعیلن فعولن)) (شمیسا: ۱۳۷۹، ۲۸۹) بەینی ئەو بنەمایه ی کە چوارین و دوو بەیتی بههۆی کیشهکانیانەوه له یەکتەری جیا دەکرێنەوه، له دیوانی شیخ رەزا دا له بواری داشۆرین دوو دووبەیتی بەدیکران.

ئیره ج میرزا ژمارهیهکی زۆر کیشی عەرووزی له شیعره داشۆرینهکانیدا بەکارهیناوه، بەلام هەندیک کیش که له دارشتنی مەبەستی شیعریدا ئاسانترن وەکو کیشی (هەزجی شەشی مەحزوف - مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ی پتر بەکارهیناوه؛ بەتایهتی له مەسنهویه دورودرێزمەکانیدا بۆ نمونە له مەسنهوی (عارفنامە)دا که له (۵۱۵) دیره شیعر پیکهاتووه. ئەم شاعیره زۆربهی هەجوبیهکانی له چوارچۆیهی ئەم عارفنامەدا دەخاتەروو. جگه لەم مەسنهویه (۳) مەسنهوی تری داشۆرینی لەسەر ئەم کیشه دانراوه.

کیشی رەمەل و باز نە جیاوازمەکانی ئەم کیشه له شیعره داشۆرینهکانی ئیره ج میرزا دا پشکی شیریان بەر دەکوئ، بەلام بەشێوهیهکی گشتی ئەم شاعیره ئیرانییه وەکو شیخ رەزا زۆر خۆی به کیشهوه پابهند نەکردووه و له هەر جیگهیهک به پێویستی زانیی له یاساکی کیشی عەرووزی لایداوه. بەواتایهکی تر له هەندئ شوین کیشه عەرووزیهکانی ئیره ج میرزا لەنگیان تێدەکوئ و له پیناوا ناوهرۆکدا کیشی شیعری پاش گوئ دەخا. هۆکاری ئەم بابەته بۆ ئەوه دەگەرێتەوه که کۆمەلگه ی ئیرانی له رۆی سیاسی، کۆمه لایهتی، نابووری و کولتوریهوه رۆبهرووی گۆرانی مەزن ببۆوه و له لایهک (شۆرشی مەشرووتیهت) ی مه لا و رۆشنبیرانی ئیرانی و له لایهکی تر (شێوازی مەدەنییهت) ی رۆشنبیرانی له رۆژناوا گهراوه، گوشاریکی رادەبەدری لەسەر دڵ و دەروونی خەلکی، بەتایهتی شاعیرانی ئەو سەردەمه دەخستەوه. بۆیه ئەو هەمو تەژم و گوشار و وروژانە، نەیدەتوانی خۆی له قالب و کیش و سەروای یاسا بۆداریژراوا دا بەند بکا؛ ئیره جیه که ئەم قوناعه به هۆکاریک بۆ تاز مگهری له ئەدەبی ئیرانی دادەنرێ.

یهکی تر له تایهتەمدەنیانەه که نوازهی دهرهوه ی دهقی شیعری پێ دەسنیشان دەکری، بابەتی سەروایه شیخ رەزا و ئیره ج میرزا له شیعرەکانیاندا پابهندی یاساکی سەروایهندی شیعری کلاسیک بوونه و له چەند دیره شیعریک نەبی، دەنا کەمتر سەروای شیعره داشۆرینهکانیان لەنگی تیکهوتووه. هەرکام لەم شیعره داشۆرینانەه شیخ رەزا و ئیره ج میرزا که پێشتر کیشهکانیان نامازە میان پندرا بەینی

قالبی شیعریی سهروابهندیان بو کراوه. بو نمونه له قالبی قهسیده، یاسای سهروابهندی قهسیده پیرهو کراوه. له قالبی مهسنهویدا یاسای سهروابهندی مهسنهوی و له قالبهکانی تریش ههس به ههمان شیوهیه.

۲. ۲. ۳. ۲. ناوازه‌ی ناوه‌وه:

((ناوازه‌ی ناوه‌وه‌ی شیعر، که ریتمی شیعر پیک دههینیت، لایه‌نیک‌کی گرنگی ناوازه‌ی شیعریه‌ی له‌گه‌ل ناوازه‌ی ده‌وه‌ی شیعردا ناوازه‌ی گشتی هه‌لبه‌ست پیک دههین.)) [سعد فاروق: ۲۰۱۱، ۱۳۴] له شیعریی داشئوریندا ناوازه‌ی ناوه‌وه به‌هۆی کۆمه‌له هونه‌ریکی ره‌وانبیزی و مه‌کو ره‌گه‌ز دۆزی، دژی‌هک، جوانی بایس، تیلنیشان و پاتکر دهنه‌وه جیه‌جی ده‌کرئ. هه‌س کام له‌م هونه‌رانه به پله‌ی جیاواز کاریه‌گری خۆیان له‌سه‌ر دامه‌زراندنی ناوازه‌ی ناوه‌وه هه‌یه، ره‌گه‌ز دۆزی و پاتکر دهنه‌وه به پله‌ی یه‌که‌م دین. له خواره‌وه بو هه‌س کام له‌م هونه‌رانه لای شیخ رها و ئیره ج میرزا نمونه‌یه‌ک ده‌خه‌رتنه‌روو.

ره‌گه‌ز دۆزی:

ئه‌و رۆژه که توره‌م و له (که‌س کووک) سه‌فه‌رم کرد

مانه‌ندی عه‌قاریب له‌ ئه‌قاریب چه‌رم کرد

گه‌ردوون سنگی کهردم و هینامیه‌ کۆیی

میوانی له‌کهن مامه‌ غه‌فووری له‌جه‌رم کرد

چوسا له‌به‌رم جوببه‌ و فیسا له‌سه‌رم فیس

نه‌ فیسای له‌سه‌ر نام و نه‌ جوببه‌ی له‌به‌رم کرد (شیخ رها: ۱۴۳-۱۴۴)

اگر کارش وفاقی یا نفاقی است تمام کار عالم اتفاقی است

نه‌ مهر هیچ کس در سینه‌ دارد نه‌ با کس کینه‌ دیرینه‌ دارد

نه‌ مهرش را نه‌ کینش را قرار است نه‌ آنش را نه‌ اینش را مدار است (ایرج میرزا: ۸۹)

پاتکر دهنه‌وه:

ره‌شه ره‌شاشی ره‌ش به‌ ره‌شت تا ره‌شت ماوه‌ ره‌ش و سوور به‌ره‌شت

چل و چپوی چه‌می ره‌شنه‌ش به‌ره‌شت به‌ به‌شت هه‌م به‌ له‌شت هه‌م به‌ره‌شت

(شیخ رها: ۱۴۵)

کوسی بر عکس کوس‌های دگر تنگ که با کیرم ز تنگی میه‌کند جنگ (ایرج میرزا: ۸۲)

نتیجه:

لهم توئیژینیهو میدا به گویره ی بنه‌مای زانستی بهر اوردکاریی کۆمه‌لئیک ئه‌نجام ده‌سته‌بهر کر اون که له خوار مه‌ودا به چهند خالئیک پیشکەش ده‌کرین:

۱. له ریگهی بهر اوردکردنی شیعره‌کانی شیخ ره‌زا و ئیره‌ج میرزا له بواری داشوریندا به‌دیار ده‌کوی که شیخ ره‌زا له دارشتنی شیعره‌کانیدا درئژداری نه‌کردوه و کورتبئیزی به خالئیکی نهرینی بو ئهم شاعیره دادهنری، به‌لام ئیره‌ج میرزا به‌یچه‌وانمه درئژداری بووه و قه‌لم درئیزی به خالئیکی نهرینی ئهم شاعیره دادهنری.

۲. له به‌کاره‌ینانی وشه‌ی تابو و قه‌ده‌غه‌راودا ههر دوو شاعیر ملکه‌جی هیچ کۆت و به‌ندیکی کۆمه‌لایه‌تی نه‌بوونه.

۳. شیعره داشورینه‌کانی ئهم دوو شاعیره له روه‌ی قالب و فۆرم و روخساری شیعریه‌وه له به‌کتری نزیکن، به‌لام ژماره‌یان جیاوازه و هه‌روه‌ها شیخ ره‌زا تاک(فرد)یشی هه‌یه که‌چی ئیره‌ج میرزا نیه‌تی. قالبه‌کانیش به‌ینی ژماره‌یان بریتین له: لای شیخ ره‌زا (تاک ۸۸، چوارین ۳۵، قه‌سیده ۲۹، دووبه‌یتی ۲، پارچه ۱) و لای ئیره‌ج میرزا (پارچه ۱۲، دووبه‌یتی ۱۱، قه‌سیده ۶، چوارین ۱). که‌واته شیخ ره‌زا قالبی شیعره‌ی زیاتری به‌کار بردوه و ژماره‌ی شیعره داشورینه‌کانیشی زور زیاترن. له‌لایه‌کی تر ئیره‌ج میرزا له شیعره داشورینه‌کانی که له‌سه‌ر قالبی مه‌سنه‌وین، کۆمه‌له‌ه‌ه‌کایه‌تیکی له‌سه‌ر زمانی گیانداران به مه‌به‌ستی داشورین و گازهنده‌کردن هۆنیوه‌توه که لای شیخ ره‌زا به‌دی ناکرین.

۴. له به‌رده‌ستکردنی هونه‌ره‌کانی ره‌وانبئیزی و شیعریه‌تی ده‌ق و نه‌فراندنی وینه‌ی هونه‌رییدا، تایی ته‌رازوو به‌لای شیخ ره‌زا دا لاسه‌نگی ده‌کا. ته‌نانه‌ت له کاتی به‌ر اوردکردندا به‌دیارکه‌وت که هونه‌ری پۆشین له هیچ به‌ک له شیعره داشورینه‌کانی دیوانی ئیره‌ج میرزا دا به‌کار نه‌هاتوه، که به به‌کیک له هونه‌ره سه‌ره‌کییه‌کانی له بواری داشورین دادهنری.

۵. ئیره‌ج میرزا له به‌دییه‌نایی مانای جوان له بواری داشوریندا، پابه‌ندی گۆرانکارییه نوێکانی زمانی فارسی بووه که له‌سه‌ر ده‌مه‌دا له ژیر کاریگه‌ری شیوازی گه‌رانمه‌وه و شیوازی ناخاوتنی خه‌لکی (تاران) له چوارچیه‌ی ئهم زمانه‌دا به‌دییه‌اتبوون؛ له هه‌مان کاتدا زمانی شیخ ره‌زا زمانی توئیژی بژارده‌ی کۆمه‌لگه‌ی کوردی ئهو سه‌رده‌م بوو که زمانی حوجره و ته‌کییه بووه و بۆیه له جیگیریی و پته‌ویدا زمانی شیخ ره‌زا زمانئیکی بناغه‌داره.

۶. ئهم دوو شاعیره له شیعره داشورینه‌کانیادا به زۆری پابه‌ندی کیشی عه‌رووزی عه‌ره‌بی بوونه و زورجاریش پنیه‌وه پابه‌ند نه‌بوونه. بو نمونه شیخ ره‌زا ژماره‌یه‌ک شیعره‌ی له سه‌ر کیشی په‌نجه‌یی داناهه به تاییه‌تی ئهو چهند پارچه شیعره‌ی که به شیوه‌زاری هه‌ورامی دایانوه و ئیره‌ج میرزا له هه‌ندی شوپن له کیشی عه‌رووزی و کورتی و درئیزی بره‌گه‌کان لایداوه و هه‌ولیداوه به‌وه کیشی په‌نجه‌یی هه‌نگاو هه‌لبه‌ری.

سهرچاوه‌کان:

۱. احمد پارسا (۱۳۷۸). "مقایسه سبکی هجویات در دیوان خاقانی و منتبى"، پړوه‌شنامه‌ی علوم انسانی، شماره ۵۸.
۲. نافعان عملی (۲۰۱۲). چینی دوق له شیعر مکانی نالی‌دا، وزارتى روشننبرى، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۳. نوبراهیم نهمحمد شوان (۲۰۰۸). "رهمز له شیعره کوردیبه‌کانی شنیخ رزای تالهبانی"، گؤقاری زانکو، ژماره ۳۴.
۴. نیدریس عه‌بدوللا (۲۰۱۲). جوانکاری شیعرى کلاسیکی کوردی، موکریانی، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۵. _____ (۲۰۱۳). شنیوازگسرى لادان، چاپخانه‌ی وزارتى روشننبرى، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۶. سعد فاروق یوسف (۲۰۱۱). بنیاتی هونهرى له شیعرى نهمحمد موختار بهگی جافدا، چاپخانه‌ی وزارتى روشننبرى، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۷. سیروس شمیسسا (۱۳۷۹). انواع ادبى، انتشارات فردوس، چاپى هفتم، تهران.
۸. _____ (۱۳۷۹). شاهدبازى در ادبیات فارسى، انتشارات فردوس، چاپ اول، تهران.
۹. _____ (۱۳۸۲). سبک شناسى شعر، انتشارات فردوس، چاپ نهم، تهران.
۱۰. سیما داد (۱۳۷۸). فرهنگ اصطلاحات ادبى، انتشارات مروارید، چاپ سوم، تهران.
۱۱. شفیعى کدکنى (۱۳۷۲). مفلس کیمیا فروش، انتشارات سخن، چاپ اول، تهران.
۱۲. صدیق بۆره‌کیمی (۱۳۸۰). فرهنگ کردى - فارسى، جلد اول، انتشارات پلیکان، چاپ اول، تهران.
۱۳. عزیز گسردى (۱۹۷۲). رهواننیزى له نهمه‌بى کوردیدا، بهرگى یه‌کهم (رهواننیزى)، چاپخانه‌ی دارالجاحظ، به‌غدا.
۱۴. _____ (۱۹۷۵). رهواننیزى له نهمه‌بى کوردیدا، بهرگى دوهم (جوانکاری)، چاپخانه‌ی شامه‌وانى، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۱۵. _____ (۲۰۱۳). کئیشناسى کوردى، ده‌زگای نارین، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۱۶. ماجد مردوخ روحانى (۱۳۸۸). فرهنگ فارسى - کردى دانشگاه کردستان، چاپ دانشگاه کردستان، چاپ اول، سنندج.
۱۷. مارف خه‌زنهدار (۲۰۱۰). میژووی نهمه‌بى کوردى بهرگى چوارم، ده‌زگای ناس، چاپى دوهم، همولنیر.
۱۸. محسین نهمحمد گسردى (۲۰۱۳). به‌هارى رهواننیزى، ده‌زگای نارین، چاپى یه‌کهم، همولنیر.

دیوانه‌کان:

۱۸. دیوان ایرج میرزا قاجار (۲۵۳۶). باه‌نتمام دکنز محمد جعفر محجوب، نشر اندیشه، چاپ چهارم، تهران.
۱۹. دیوانى شنیخ رزای تالهبانى (۲۰۰۱). کوکرده‌وه و لیکدانه‌وه‌ی د. موکهرم تالهبانى، ده‌زگای ناس، چاپى یه‌کهم، همولنیر.
۲۰. دیوانى شنیخ رزای تالهبانى (۲۰۱۰). نهمحمد تاقانه، ده‌زگای ناس، چاپى دوهم، همولنیر.
۲۱. دیوانى شنیخ رزای تالهبانى (۲۰۰۰). ساغکردنه‌وه و شه‌رحى شوکور مسته‌فا، ده‌زگای ناس، چاپى یه‌کهم، همولنیر.

TÊVERANAYİŞÊ TİKÊ VATEYÊ VERÊNAN Ê ZAZAKÎ U KURMANCKÎ

Zazaca ve Kurmancca Bazı Atasözlerinin Karşılaştırılması

The Comparison of Some Zazaki and Kurmanji Proverbs

Danyal APUHAN¹

Kılmvate

Zıwanê Zazaki u Kurmancki mensubê yew familya yê. Ini zıwani hetê Zazayan u Kurmancan yeni qışekerdiş. Zemanê veri ra hetanê inka Zazayi u Kurmancki hê min yewbinan dı cuyeni u qederê yın zaf mewzuyan dı wer-tax u. Labelê edebiyato nuşteki dı binêk kewti erey. Aye ra, goreyê edebiyat, têveranayişê yın ehend nibiyu. Kar u xebatê Zazayan u Kurmancan heywanan ser biya, mı semed ra hissiyatê xu zafê hew tor motifanê heywanan dı dawu. Vateyê Vêrênan ki Zazayan u Kurmancan serê motifanê heywanan dı vati-ına meqale dı xaseten ma des heb heywanan sera vınderti-ını Vateyi Vêrinan dı qayili çı mesaj bıdi, ma iney nayi têvera u badê zi ini zêciyayış u ferqanê yın bin yew sernuşte dı gureti dest.

Kelimeyê Mıfteyi: Zazaki, Kurmancki, Vateyê Verênan, Metaforê Heywanan, Edebiyato Muqayeseyın.

Özet

Zazaca ve Kurmancca aynı dil ailesine mensuptur. Bu diller Zazalar ve Kurmanclar tarafından konuşulmaktadır. Zaza ve Kurmanclar asırlardır bir arada yaşamışlardır ve kaderleri de birçok noktada ortaktır. Ancak yazılı edebiyata geç başlamışlardır. Bu yüzden edebiyatta karşılaştırmalı çalışma-

1 Üniversiteyê Bingol, Enstituya Zıwananê Ganiyan, Talebeyê Doktora. (danyal_12@hotmail.com)

lar pek yapılmamıştır. Bu iki halk hayvancılıkla uğraşmışlar, bu yüzden de hissiyatlarını çok defa hayvan motifleriyle vermişlerdir. Zaza ve Kurmancların hayvan motifleri üzerine söyledikleri atasözleri-bu makalede bilhassa on hayvan üzerinde söyledikleri benzer atasözleri değerlendirilmiştir-bakış açısı ve verdikleri mesaj üzerinden karşılaştırılmıştır. Ardından, benzerlikler ve farklılıklar başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zazaca, Kurmanca, Atasözü, Hayvan Metaforu, Karşılaştırmalı Edebiyat

Abstract

Zazaki and Kurmanji belong to the same language family. These languages are spoken by Zaza and Kurmanj communities. Speakers of these languages lived together for centuries and their fates are common in many ways. The two languages could reach a writing form lately so they have not been compared enough in terms of literature. There are hundreds of proverbs in both languages which try to give a message by using the metaphors of animals. In this article, I will compare the proverbs which give utterance the social dispatches by using animals as metaphors. Then I will compare them with their similarities and differences.

Key Words: Zazaki, Kurmanji, Proverbs, Animal Metaphor, Comparative Literature

1. Destpêk

Vateyê Verênan ra aye ki derheqê heywanan dı ameyi vatış, ma goreyê mewzu u mesaj dayış-wazeni çendêk bımani yewbinan, çendêk yewbinan ra ciya bi-vateyê vêrinan ê Zazaki u Kurmanci ra misalan dani u serê inan dı vîndeni. Ma zani ki xelqi ki kultur, edet u cuyayîşê inan maneno yewbinan, zaf mewzuyan dı wertax ê. Ma bion vateyê verênan ê Zazayan u Kurmancan ma vîneni ki zafê yin wertax ê. Ma tor misalun verê çıman ra keni ra.

Burçin Asna, Zazayan u Kurmancan dı heywanan sera çı semed ehend zaf vateyê verênan esti mı qedı bestenu pa: Zazayan u Kurmancan cuyayîşê xu dı tebiet dı heşır-neşır biyi; o semed komelkiyê xu u halê hissiyatê xu misalanê heywanan sera dawu.²

Vateyê Verênan qey vaciyayış, nuşte, zıwan usi. zaf muhim i. Roşan Lezgin vano ki; qiseykerdiş, yan zi nuştişê ke îdyom û vateyê verênan tede çin bê, yan zî tay bê, hetê zıwanxebitnayış ra zêde tahm tede çin o.³ Çiko bê tahm, çendêk weşê merdıman şino? Zıwano ki tedı vateyê verênan esti qey yini Roşan Lezgin vano:

2 Burçin Asna, "Bingöl'de Zazaca Atasözlerinin Tahlili", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Bingöl 2014 (Tezê Lisansa Berzi), r. 96.

3 Roşan Lezgin, *Ferhenge İdyomanê Kurdî (Kurmancki/Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2005, r. 5.

Ziwano ke bı idyoman û vateyê verênan reyde biyo xebitnayîş, boya şîiri tıra yena û pîrestîjê xo hina berzîr beno. ⁴ Aye ra benateyê mîsrayan dı, benateyê qalan dı vateyê verênan yeni şuxulnayîş ki wa tesiri yın bînena zaf bo.

Vateyê verinan çı qedı biyi, kumyo merhaleyan ra viyerti, derheqê iney dı Roşan Lezgin vano: Vateyê verênan; efsaneyan, fıqrayan, hikayeyan, meseleyan û sanikan ra, yan zi qewimiyayîşanê tarixi, siyasi, dini û cematkiyan ê milletêk ra, yani bıkılmîye heme heten ra cıwıyayîş, cerıbnayîş û serguzeştê şexsan û milleti ra; tecrubeyanê inan ra; têkiliya miyanê merdımın û tebiyeti ra vıraziyayê. ⁵ Seid Veroj ina vano: Vateyê verênan, tarixi miyan dı, yew wexto derg dı tecrube, şîretê bapıran, hış û qabiliyetê wertaxiyê yew millet ra peyda benê, nesilyênê, parzûn benê û yenê hetani rojo ewroyên. Vateyê verenandê ma, şêlki miyan dı û yew zemano derg dı, hış û tecrubeyê pîr û pîrbavandê ma ra zayı û ay rojgar ra heta ewro ameyê resayi ma. Wexto ke bahsê vateyê verênan beno, verê heme çı persê tarixê peydabıyayîşê ênan yeno kê viri. ⁶

Hasan Çiftçi vano ki, zamanê veri ra hetani inka, nuştıxan qey vatîşi meqse-di xwu motifi heywanan ra istifade kerdu. ⁷ Aye xelqi ki cawo serd dı cuyeni, tor zaf zîret u heywantiyi kenî. Zazayan u Kurmancan idareyê xwu pê inan kerdu. Aye ra edebiyato fekki dı derheqê heywanan dı zaf vateyi vêrinan şuxuliyayi.

2. Kurmancki dı Vateyê Verênan

Vateyê verinan, Edebiyatê Kurmancki ya nuşteki dı cayê xu pê nameyê “*gotinên peşîyan*” geno. Labele benateyê xelq dı yew çend tewiri vatîşê vateyê verênan esti. Çıqas pê inî vatîşan vateyê verênan qest bibi zi wext ra wext çekuya ki herindê vateyê verinan dı şuxuliyawa heme merdımı menayê yê nêzani. Aye ra Edebiyatı nuşteki dı semedê vateyê verênan çekuyê “*gotinên peşîyan*” şuxuliyenu, gerekê hemeyê merdımın menayê yı bızani. İnı, çı qedı Tırki dı çekuyê “özdeyîş, darb-ı mesel u durub-ı emsal” herindê vateyê verênan dı şuxuliyeni, Kurmancki di zi ‘eyni wo. Tırki dı wextuna ki tı vajı “atasözü” piyorê merdımın zani tı hê vani se; labelê tı çekuyê “özdeyîş u darb-ı mesel u durub-ı emsal” bışuxulni heme merdımı nêzani tı hê vani se. ‘Eyni sey inı, Kurmancki dı çekuyê “*gotinên mezinan, peyvên pêşîyan, gotinên bav û kalan, metelokên kurdi, pendên kurdi*”⁸ tı bışuxulni heme merdımı nêzani tı hê çinê qesıd kenî. İnı çekuyi kumaya bolgeyan dı bışuxulyi merdımı aye bolge zani. Heme merdımı inı piyorê çekuyan bızani zaf benu hol u ki ina yew dewlemendi qebul bena.

4 Ê. e., r. 5.

5 Ê. e., r. 6.

6 <http://www.kovarabir.com/2012/10/seid-veroj-vateye-verenan-ye-dimilizazaki/> Resayış: 26 Mart 2016.

7 Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/2842, Ankara 2002, r. 50

8 Amed Tigris, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001 r. 4.

3. Zazaki dı Vateyê Verênan

Vateyê verênan, Edebiyatê Zazaki yo nuşteki dı cayê xu pê nameyê “vateyê verênan” geno. Labelê benateyê xelq dı yew çend tewirê vatişê vateyi verinan esto. Pê ini çekuyan piyorê vateyi verinan qest beni u heqîqeten ina yew dewlemendi yena qebulkerdış. Tikê cayan dı herındê vateyê verênan dı çekuyi “qıseyi pilun, qali pilun, vatişi verinun, qıseyi qedim, qali pirikun ma” şuxuliyeni. Heme Zazayi bızani ini çekuyi pijor qê “vateyê verênan” şuxuliyeni zaf benu hol u ina zi yew dewlemendi qeblu bena.

Sey ziwanan binan, pê tay çekuyan zaf çi yenu vatiş. Hususiyeti vateyê verinan ini yi ki, xelq oniyena hediseyanê tebiyeti ra u tıra yew netice vecena, oniyena cuya-yışı ra yew neticeya umumi tıra vecena. Şar, Edebiyato fekki dı semedê zêdinayîşê tesirê qalan vateyê verinan ra haviley vinenu u vateyi vêrinan Edebiyato nuşteki dı zi tewiran çiyayan dı şuxuliyeni u tesiri yın beno zêd. Wext ra wext şîiran dı miyan mısrayan dı şuxuliyeni, şîiri binêna keni tesirin, rey rey zi ay merdîmi ki, çımani xelq dı qısevano hol yeni zanayîş ini merdîmi goreyê ca u wext benateyê qalanê xu dı vateyi verênan şuxulneni u tesirê qalun xu binêna zêdineni.

4. Derheqê Heywanan dı Vateyê Verênan u Menayê Yın o Tırki

	Vateyê Verênanê Kurmancki/ Menayê yı wo Tırki	Vateyê Verênanê Zazaki/ Menayê yı wo Tırki
4.1. Kutik	<p>4.1.1. Behr bi devê kuçikan ve heram nabe. (Bolelli, r. 43) / İt ağzıyla deniz haram (murdar) olmaz. (Albayrak, r. 567)</p> <p>4.1.2. Se, goştê se naxwe. (Bolelli, r. 123) /İt itin etini yemez. (Albayrak, r. 569)</p> <p>4.1.3. Kûçik xwediyê xwe nas dike. (Bolelli, r. 92) / İt sahibini tanır. Albayrak, r. 571)</p> <p>4.1.4. Behsa kûçik bike lê dar bigire destê xwe. (Tigrîs, r. 22/296) / İti an, çomağı hazırla. (Albayrak, r. 572)</p>	<p>4.1.1. Derya fekdê kûtikî reyde heram nêbena. (Veroj, kovarabir.com) / İt ağzıyla deniz haram (murdar) olmaz. (Albayrak, r. 567)</p> <p>4.1.2. Kutik çırrê gueşt kutik niwen. (Asna, r. 96) /İt itin etini yemez. (Albayrak, r. 569)</p> <p>4.1.3. Kutik wehar xwu şınasnên. (Bukan, r. 45) / İt sahibini tanır. Albayrak, r. 571)</p> <p>4.1.4. Qalê kutiki bıç u çuwe xwu bıger xwu dest. / İti an, çomağı hazırla. (Albayrak, r. 572)</p>

4.2. Cınawır	4.2.1. Qala gur ke, dar hezır ke. (Bolelli, r. 115) / İti an, çomağı hazırla. (Albayrak, r. 572) 4.2.2. Roja duman be kêfa guran e. (Bolelli, r. 120) / Kurt, dumanlı havayı sever. (Albayrak, r. 680)	4.2.1. Qalê kutıki bıq u çuwe xwu bıger xwu dest./ İti an, çomağı hazırla. (Albayrak, r. 572) 4.2.2. Cınawır, roj mijun pawen. (Asna, r. 110)/ Kurt, dumanlı havayı sever. (Albayrak, r. 680)
4.3. Ga	4.3.1. Ga dimire kêr lê pır dibin. (Bolelli, r. 71) / Öküz yere düşünce kasaplar çoğalır. (Albayrak, r. 744) 4.3.2. Ga dimire çerm dimîne, mêr dimire nav dimîne. (Bolelli, r. 71) / Öküz ölür, gönü kalır; yiğit ölür, ünü (şanı) kalır. (Albayrak, r. 744) 4.3.3. Yê te ne zik e, afira ga ye. (Tigrîs, r. 260/6464) / Seninki mide değil, öküz yemliğidir. 4.3.4. Cot bi gaye pır nabe. (Tigrîs, r. 44/891)/ Çift, yaşlı öküzle sürülmez.	4.3.1. Ga ke kewt, kardi zaf benê. (Veroj, kovarabir.com) / Öküz yere düşünce kasaplar çoğalır. (Albayrak, r. 744) 4.3.2. Ga miren ped çerme yı munen, merdım miren ped nume yı munen. (Bukan, r. 31) / Öküz ölür, gönü kalır; yiğit ölür, ünü (şanı) kalır. (Albayrak, r. 744) 4.3.3. Me'dı niyu ce'dı wo./İştah değil, yoldur. 4.3.4. Pê yo gay cıt nêbena. (Asna, r. 112) / Yalnız el şaklamaz. (Albayrak, r. 870)
4.4. Mase	4.4.1. Masî di deryayê de bazar nabe. (Tigrîs, r. 170/4168)/ Denizde balığın pazarlığı olmaz. (Albayrak, r. 339)	4.4.1. Mase, gole de bazar nêbeno. (Veroj, kovarabir.com) / Denizde balığın pazarlığı olmaz. (Albayrak, r. 339)
4.5. Dik	4.5.1. Her dık li ser sergoyê xwe bang dide. (Bolelli, r. 77) / Her horoz kendi çöplüğünde (küllüğünde) eşinir (öter). (Albayrak, r. 517)	4.5.1. Her dık sillodê xo sero waneno. (Veroj, kovarabir.com) / Her horoz kendi çöplüğünde (küllüğünde) eşinir (öter). (Albayrak, r. 517)

4.6. Mirçık	4.6.1. Hêlina tayrê kor jî Xwedê çê dike. (Bolelli, r. 77) / Kôr kuşun yuvasını Allah yapar. (Albayrak, r. 667) 4.6.2. Her teyr bi refê xwe re difire. (Bolelli, r. 77) / Her kuş kendi sürüsünde uçar. (Albayrak, r. 519) 4.6.3. Qirika reş nabe bilbil. (Bolelli, r. 115) / Karga bağda gezmekle bülbül olmaz. (Albayrak, r. 599)	4.6.1. Xelim kerga kuar Huma vırazen. (Bukan, r. 86) / Kôr kuşun yuvasını Allah yapar. (Albayrak, r. 667) 4.6.2. Her teyr refdê xo reyde fireno. (Veroj, kovarabir.com) / Her kuş kendi sürüsünde uçar. (Albayrak, r. 519) 4.6.3. Qela bilbil nıbena. (Bukan, r. 64) / Karga bağda gezmekle bülbül olmaz. (Albayrak, r. 599)
4.7. Mar	4.7.1. Çêlikê maran bê jar nabin. (Bolelli, r. 51) / Yılan yavrusu zehirsiz olmaz. (Albayrak, s. 892)	4.7.1. Lirê marrî bê jahr nêbeno. (Veroj, kovarabir.com) / Yılan yavrusu zehirsiz olmaz. (Albayrak, r. 892)
4.8. Bız	4.8.1. Ecelê bizinê tê, (diçe) nanê şivan dixwe. (Bolelli, r. 59) / Eceli gelen keçi, çobanın değneğini yalar.(ekmeğini yer) (Albayrak, r. 385) 4.8.2. Heqê bizina qol ji bizina qiloç re namîne. (Tigrîs, r. 105/2466) /Topal keçinin hakkı sağlam keçide kalmaz.	4.8.1. Ecelê bız yeno nanê şiwani wena. (Veroj, kovarabir.com) / Eceli gelen keçi, çobanın değneğini yalar.(ekmeğini yer) (Albayrak, r. 385) 4.8.2. Heq bıza quel bıza esturımd geren. (Bukan, r. 35) / Topal keçinin hakkı sağlam keçiden istenir.
4.9. Heş	4.9.1. Sêva çê para hirçê. (Bolelli, r. 123) / Armudun iyisini dağda ayılar yer. (Albayrak, r. 170) Güzel elma ayının payıdır.	4.9.1. Saya weş barê hxeş. (Bukan, r. 69) / Armudun iyisini dağda ayılar yer. (Albayrak, s. 170) Güzel elma ayının payıdır.
4.10. Her	4.10.1. Cehşik mezin be jî, disa ker e. (Bolelli, s. 47)/Sıpa büyüse de yine eşektir.	4.10.1. Her tım hero./ Eşeğe altın semer vurulsa, yine eşektir. (A.g.e. r. 431)

Tablo-1: Serê des hebi heywanan dı Zazaki u Kurmancki vateyê verênan

Menayê Vateyê Verênan

4.1. Kutik

4.1.1. Merdimo xırab ğar biker merdımman pılan, şerefê merdımmani pılan ra tayê kêm nêbenu, yî hunci zi merdımı pıl i. Yani merdım, pê vatişê feki xırab nıbenu.

4.1.2. Merdımno xırab zırar merdımı xırab nêdanu.

4.1.3. Merdım çıqas xırab benu wa bıbo, eg holiyê yewi diya, yî şınasnenu u zırar cı nedanu.

4.1.4. Merdımno ki xırab o u xırabiyê yî rasena merdımman, gereka ma xırabiyê yî vera xu mehfezı biker.

4.2. Cınawır

4.2.1. Merdımno ki xırab o u xırabiyê yî rasena merdımman, gereka ma xırabiyê yî vera xu muhafaza biker.

4.2.2. Merdımno ki firset pawenu, rocan têmundayon ra hes kenu.

4.3. Ga

4.3.1. Ba'di firset, herkes yew fıkr erzenu wertı; labele hini çı biyu biyu şiyu.

4.3.2. Merdım çı qedı bıcuyo, ba'di mergê xu ma dinya dı o qêdı çik verdenu.

4.3.3. Merdımı ki me'dê yın hera wo semedê yın şuxuliyena.

4.3.4. Kam ki munasibê kumayo gureyi wo, o gure ancax pê yî beno.

4.4. Masê

4.4.1. Tikê merdımı xebat nêkeni, pê xeyalan hereket keni. Çiko ki dest ni-kewt qıymet yî belu nêbenu.

4.5. Dik

4.5.1. Herkes cayê xu dı weharê soz o, uca dı qali yî pere keni.

4.6. Mirçık

4.6.1. Ina dinya dı çoy bêwehar niyu.

4.6.2. Merdım kami ra hes bikero tor yî wa hereket keno.

4.6.3. Çiko ki irsi wo tı nêşkeni bıbedılını.

4.7. Mar

4.7.1. Lajê merdımê xırabı bê xırabı nêbeno.

4.8. Bız

4.8.1. Merdımno ki çiko xırab yenu yî sare, biyayışo tor çiyoy xırab wu xu ver kenu hezır.

4.8.2. Heqı çoyi, çoy dı nêmaneno.

4.9. Heş

4.9.1. O ki çiko hol heq nêkenu barê yî kuwena.

4.10. Her

4.10.1. Eg cîsnê merdîmî dî herkuni bibu, wî biyero kumyo meqam wî hunê eynî wo.

5. a. Awani Cumle

Fi'îl	Heram nabe, naxwe, nas dike, bike, bîgire, hezîr ke, ke (2), pir dibin, dimine (2), bazaar nabe, bang dide, çê dike, difir, nabe (2), dixwe, namine.	Heram nêbena, nêweno, şinasnên, bîk, destkî (2), benê zaf, miren (2) bazar nêbeno, waneno, vîrazen, fireno, nêben (2), wena, yen waştîş, pawen, bîger, geriyen, munen (2), yeno.
Zemir	Xwe (4), Yê te.	Xwu (6), yî (2).
Edat	Bi (3).	Pê
Name	Behr, derya, devê, kuçikan (4), se (2), goşt, ga (4) roj, behs, dar (2),dest, qal, gur (2), kêr, çerm, mêr, nav, masî, dik, sergo, helin, tayr (2), Xweda, ref, qirik, bîlbîl, mar, çêlik, nan, şivan, biz (2), ecel, heq, sêv, par, hırç, cot, zık, afir, kêf.	Derya, fek, kutik (6), rey, goşt, qal (2), çuwa (2), ga (3), kard, çerme, merdîm, nume, mase, aw, dik, silo, helim, kerg, Allah, teyr, reft, rey, qela, bîlbîl, lir, mar, ecel, bîz (3), nan, şunî, heq, sa, barê, heş, cınawır, me'de, ce'de, gole, bar, wehar, ped (2).
Sıfet	Xwedi, roja duman, , her teyr, her dik, pir, çê, ser, kor, reş, qol, qiloç.	Wehar, ser, kuar, her, quel, weş, sax, roj mijûn, yo, her teyr, her dik, esterin.
Zerf	Dimire (3) bêjar, tê (diçe).	Ke kewt, bêjehr, çîrrê.

Tablo-2: Têveranayîşê awani cumle

5.b. Tehlîlî Tablo-2:

Kurmancki:

Fi'îl: Cumleyan dî 20 hebi fi'îlî şuxuliyayî, inan ra 6 hebi fi'îlî piyabeste yê, 14 hebi ê sade yê.

Zemir: 5 hebi zemirî şuxuliyayî.

Edat: 3 hebi edatî şuxuliyayî.

Name: 51 hebi nameyî şuxuliyayî.

Sıfet: 10 hebi sıfeti şuxuliyayî.

Zerf: 5 hebi zerfî şuxuliyayî.

Zazaki:

Fi'îl: Cumleyan dî 23 hebi fi'îlî şuxuliyayî, inan ra 3 hebi fi'îlî piyabeste yê, 20 hebi ê sade yê.

Zemir: 8 hebi zemirî şuxuliyayî.

Edat: 1 Edat şuxuliyawo.
 Name: 54 hebi nameyi şuxuliyayi.
 Sıfet: 7 hebi sıfeti şuxuliyayi.
 Zerf: 3 hebi zerfi şuxuliyayi.

6. Hetê Awani ya Teveri ra Yew Oniyayiş

6.1. Goreyê Zıwan:

Kurmancki: Goreyê familyayê zıwanan, Kurmancki, mensubê familyayê Hint-Awrupa, gıleyê Hint-İran a. Edebiyato nuşteki dı zaf verên niya; labelê Edebiyato fekki dı zaf verên u quwetın a. Kurmancki dı vistuniki, şiiri, qesideyi wextuna ki omeyi nuştış, dewlemendiyê zıwanê Kurmancki kewtu wertı. Kurmancki dı gelêk vateyê verênan esti.

Zazaki: Goreyê familyayê zıwanan, Zazaki, mensubê familyayê Hint-Awrupa, gıleyê Hint-İran a. Edebiyato nuşteki dı Zazaki hema newı ya; labelê Edebiyato fekki dı zaf verên u quwetın a. Xasseten Zazaki dı vistuniki, şiiri, qesideyi wextuna ki ameyi nuştış, dewlemendiyê zıwanê Zazaki kewtu wertı. Zazaki dı gelêk vateyê verênan esti; labelê hema piyeri nêarêdiyayi.

Wertaxiyi: Goreyê familyayê zıwanan, wırdi heme zıwani zi mensubê familyayê Hint-Awrupa, gıleyê Hint-İran ê. Wırdi heme zıwani zi bınê tesirê Farıski dı mendi.

Zêciyayiş: Wırdi heme zıwani zi Edebiyato nuşteki dı zaf verên niyi, edebiyato fekki dı quwetın ê. Wırdi heme zıwanan dı zi vistuniki zaf ê, şiiri u qesideyi dı dewlemendiyê yın kewtu wertı. Vateyê verênan, dı hemi zıwanan dı zi zêd ê.

Ferqini: Kurmancki, edebiyato nuşteki dı goreyê Zazaki bınêna verên a. Vateyê verênani Kurmancki binena zêd ameye pêser.

6.2. Xususiyetê Kulturi

Kurmancki: Kurmancki, Toros ra hetani Zagros cuyeni. 22 devletan dı cuyayişê xu dewam kenı. Dewlemend yew xelq niyi, yew xelqa feqir a. Miyon tesirê kulturê Rojxelati wertı dı mendi. Edebiyato nuşteki dı şiira ewil “*Bı Hevre*” hetê Borazboz ra ameya nuştış. Ina şiir kerrayê mezêlê ciniyê xu dı nušta. Arkeologani İngilizan serrê 1950 dı şehre İran Hewreman dı eşta wertı.⁹ Hikayewa ewil a Kurmancki, Cemil Saib bı nameyê “*Le Xewma* (Rüyamda) nušta. Diwanê Kurmancki yo ewil, Diwanê Melayê Cezeri wa.¹⁰ Romanê Kurmancki ya ewil Şivanê Kurmanca (Erebê Şemo) ya.

Zazayi: 15-16 hebi dewletan dı cuyeni. Şarê Zazayan feqir u. Miyon tesirê kulturê Rojxelata Miyanin dı mendi. Zazaki sera xebata ewil Textsler a (1857), Peter Lerch ina xebat kerda.

9 www.nucehaber.com/haber/wje/ewil-helbesta-kurd-ilk-kürtçe-şiir-/ Resayış: 21/06/2016.

10 Bolelli.org., “*Bazı Kürtçe Eserlerin Tanıtımı*”, Resayış: 21/06/2016.

Ba'di ina xebat, Ehmedê Xasî “*Mewludê Kurdi*”(1899) nuşto u ba'di ini Osman Efendiyo Babîj “*Mewluda Nebî*”(1933) nuşto.¹¹

Wertaxiyi: Zafeyê dewletan dî biyi vîla, uca dî cuyeni.

Zêciyayîşi: Wîrdi helqi zi feqir ê.

Ferqini: Kurmancki edebiyato nuşteki dî goreyê Zazaki zaf verên a. Eseri Kurmanci goreyê Zazaki zaf ê.

6.3. Xususiyeti Dini u Fikri

Kurmanci: Eğlebê Kurmancan Bısilman i, Sunni, Alewi u Êzidi yi. Eğlebê yın Tırkiya dî cuyeni. Tırkiya dî 15 milyon merdîmi Kurmancki qıse kenî. Eger ma piyorê memleketan daxil biker, 20 milyon ra zêd merdîmi Kurmancki qıse kenî.¹²

Zazayi: Eğlebê Zazayan Bısilman i, Sunni, Alewi, Qızılbaş ê. Dunya dî piyorê piya nızdiyê 6 milyon merdîmi Zazaki qıse kenî. (Inı umarname texmini wo).¹³

Wertaxiyi: Hem Zazayi, hem zi Kurmanci, zafê yın Bısilman ê, Sunni u Alewi yê.

Zeciayîşi: Eğlebê Zazayan u Kurmancan Tırkiya dî cuyeni.

Ferqini: 6 milyon merdîmi Zazaki qıse kenî, 20 milyon merdîmi Kurmancki qıse kenî.

PEYNI

Zazaki u Kurmancki dî vateyê verênan ki wertax i ma aye nayi têver u ma ina dî: Şari ki têmiyan dî cuyeni vateyê vêrinan yın zaf maneni yewbinan. Zeciayîşê vateyê vêrinan ê Zazaki u Kurmancki zêd ê zê ferqanê yın (bionên, tablo-1). Awanê cumleyanê Zazaki u Kurmancki zaf maneni yewbinan (bionên, tablo-2). Zazaki u Kurmancki dî nameyi vateyê verênan zêd ê; la yewbinan ra ferqin ê.

Ma eşkeni eney vaju ki; edebiyato muqayeseyın dî derheqê xelqan dî zanayîşê ma beno zêd. Kumayo xelq miyon tesirê kumayo xelq dî menda, kumca dî cuye-na yew fikir dana ma. Yew zi benateyê ini xelqan dî yew muhabbetto gird estu.

Aye xelqi ki idareyê xwu pê heywaneti kenî, miyon yın derheqê heywanan dî vateyê vêrinan zaf şuxuliyayi. Heme vateyê vêrinan zerreyê yew xebat dî dest guretiş zaf benu hol; labelê binek zehmet o. Ma ina meqale dî ser 10 heb heywanan dî vinderti, serê aye heywanan binan dî yew xebat biyeru vıraştiş benu hol.

11 Derheqê ini mewzuyan dî bionên, Varol, Murat, “Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya (1899-2014)”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1, Ocak 2015, r. 39-54.

12 Kerimoğlu, Caner, *Genel Dilbilime Giriş*, Pegem Akademi, 3.baskı, Ankara, Ocak 2016, r. 371-372.

13 Kerimoğlu, ê.e., r. 369.

ÇİMEYİ

- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.
- Asna, Burçin, “Bingöl’de Zazaca Atasözlerinin Tahlili”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Bingöl 2014. (Tezê Lisansa Berz).
- Bolelli, Nusrettin, *Kürtçe Alfabe*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2015.
- Bukan, İbrahim, *Zazakî- Qalê Vêrinu o Qala Rêber, Zazaca-Atasözleri ve Özlü Sözler*, Fam Yayınları, İstanbul 2015.
- Çağlayan, Ercan, *Zazalar Tarih Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Çiftçi, Hasan, “Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmancî-Zazakî I”. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Serr:2, Cilt:2, Umar:3, Mayıs, 2016.
- Karabulut, Serdar, *Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir, 2013.
- Kerimoğlu, Caner, *Genel Dilbilime Giriş*, Pegem Akademi, 3.baskı, Ankara, 2016.
- Kırıkkale Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi, “Kültürler ve Değerler Buluşması” Bildiriler Kitabı, Kırıkkale, 2013.
- Lezgin, Roşan, *Ferhenge İdyomanê Kurdî (Kırmancki/Zazakî) Weşanxaneyê Vateyê*, İstanbul, 2005.
- Selcan, Zılfî, *Qese u Qesê Virênu – Leksikon* [Deyim ve Atasözleri Sözlüğü (Zazaca)], Dêrsım, 2013.
- Tigrîs, Amed, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm, 2001.
- Varol, Murat, “Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya (1899-2014)”, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:1, Ocak, 2015.

SİTEYİ İNTERNET

- www.kovarabir.com/2012/10/seid-veroj-vateye-verenan-ye-dimilizazaki/26/03/2016.
- www.nucehaber.com/haber/wje/ewil-helbesta-kurd-ilk-kürtçe-şiiir-/21/06/2016.
- www.bolelli.org. “Bazı Kürtçe Eserlerin tanıtımı”, 21/06/2016]

ALFABEYA KURDÎ YA HERÎ KEVN

Amadekar: Muaz Yakup/Muhammed Ronî EL-MERANÎ¹

Wergera ji 'Erebî: Haşim ÖZDAŞ²

Beriya bîst salan li bajarê Şamê, li dibistana navîn di pirtûka “Dîroka ‘Ebasîyan” ya ku ji bo pola duyem a navîn hatibû amadekirin de derbasdibû ku “Dewleta ‘Ebasîyan, ji çend miletan pêk tê; mîna Faris, Tirk û Kurdan.” Di meteryalên metodên perwerdehiyê de, ji wê gavê û heta niha gotina ku ji destê kontrolê filitibe û îşaret bi bal Kurdan ve kiribe, hema çî bigire ev gotin tenê ye.

Xwendekarekî, ji mamosteyê me yê kal pirsî: “Kurd kî ne?” Mamoste wiha bersiv da: “Ew ji gelên musulman ên cîranê ‘Ereban e...” û bi vî awayî pirs li pey hev bûn rêz. Pirsar yekî ji xwendekaran wiha bû: “Gelo alfabeyeke gelê Kurd heye ku bikaribin pê binivîsin?” Mamoste bersiva wî wiha da: “Zimanê Kurdî zimanekî devkî ye û heta niha nehatiye nivîsandin! Lê belê nijadperestên Kurd, dixwazin alfabeyekê jê re îcad bikin.” Piştî ji bo bersivekê berê xwe da min –lewra min, carinan di derheqê Kurdan de li gorî zanebûna xwe ya mutewazî, pê re nîqaş dikirin- min jê re got ku: “Kurdan berê bi alfabeya ‘Erebî dinivîsandin, lê niha bi Latînî dinivîsin.”

Dema ez vegeyriyam malê û min di derbarê alfabeya Kurdî de ji bavê xwe ku bavê min alimekî dînî bû û pirtûkxanyeke wî ya berfireh hebû pirsî; got: Berê, alfabeyeke Kurdan a taybet hebû, lê belê wekî pirê gelên ku musulman bûne wan jî di lehê alfabeya ‘Erebî de dev ji alfabeya xwe berdane. Min ev keşfa herî xweş li dibistanê ji mamostê xwe re got. Lê belê mamoste, bi tebesumeke tinazî, şeqamek li paşîya stûyê min da û wiha got: “Heta tu çavkanîyê nîşanî min nedî, ev doz û angaşt te, dê wekî îftîra bimîne.”

1 muazyagup@hotmail.com

2 Zanîngeha Yüzüncü Yılê Fakulteya İlahiyatê Beşa Tefsîrê (hasimozdas@gmail.com) Hin tişt ji aliyê wergêr ve hatine zêdekirin û bi “nîşeya wergêr” hatiye destnîşankirin. Wekî din hemî fikir û raman ên nivîskar bi xwe ne.

Di pirtûkên derbarê Kurdan de, min dest bi lêkolînê kir û pirtûka “Kurdîstan we’l-Ekrad-الأكراد والكردستان” (ya nivîskarekî bi navê “ملاع. كردي” Mele ‘E. Kurdî, ji weşanên Rabita Kawa derketiye), ghişt hawara min. Lê belê di wê pirtûkê de jî û bêyî ku tu çavkaniyan nîşan bide, ji tiştê ku bavê min gotibû tiştêkî zêdetir nedihat gotin: “Beriya Îslamê alfabeyeke wan hebû û di lehê alfabeya ‘Erebî de dev ji alfabeya xwe berdane.” Min gera xwe ya li çavkaniyê berdewam kir da ku ez bikaribim rastiya xwe ji mamosteyê xwe re îsbat bikim. Heta ku min ew çavkanî beriya çend salan bi dest xist û niha jî ez wê diweşînim.

Di dema xwendina xwe ya bilind de, ji çavkaniyên ku min serî li wan didan, di pirtûka Îlyan Serkîs “إليان سركييس” ya bi navê “Mu‘cemu’l-Metbû‘at el-‘Erebiyye” (معجم المطبوعات العربية) di danaşîn/tercema Îbn Wehşîyye de min dît ku, di dawîya pirtûka wî ya “Şewqu’l-Musteham fî Me‘rifeti Rumûzi’l-Eqlam” (شوق المستهام في معرفة رموز الأعلام) de dibêje; ji nav gelek pirtûkên ku wî wergerandine, du pirtûkên Kurdî jî hene.

Min dizanibû ku pirtûka “Şewqu’l-Musteham” berî du sed salan li Ewpûpayê hatiye çapkirin û temenê destnivîsê zêdetirî hezar salî ye. Gera min a li pirtûkê bê navber dewam kir. Bi piranî ez difikirîm ku di pirtûkê de, dê behsa çend nav û sernavên ji pirtûkên Kurdî ên kevn were kirin û min tu hêvî nedikir ku ez ê alfabeya Kurdî ya orjinal tê de bibînim. Lê belê min dît!

Di sala 2003an de, dema min li navendeke destnivîsan ya taybet midurtî dikir, ji bo ku ez nusxeyek ji pirtûkê çapkirî yan jî nusxeyeke ji destnivîsê bi dest bixim, min ji gelek kesan re nivîsand. Heta peywirdarekî ji min re got ku mamoste Îyad Xalid et-Tebba‘ (إياد خالد الطباع) li pirtûkxaneyê Medreseya Sîpehsalar li Îranê di sala 1999an de³ bi tesadufî nusxeyek ji destnivîsê keşf kiriye -lê rast hatiye- û pirtûk ji aliyê weşanxaneyê Daru’l-Fikir ve ji bo çapkirinê tê amadekirin. Beriya ku ez xwe bigihînim mamoste Îyad Xalid et-Tebba‘, peywirdar pirtûka çapkirî ji min re anî û ji min re got: Ez dizanim bê ka tu çima li wê pirtûkê digêrî! Lewra tê de behsa herfên-tîpên nivîsa- Kurdî yê kevn tê kirin! Li vir, mizgîniya ku ez li hêviya wê bûm gihaşt min û lêkolînên berfireh û dirêj ku ez ê bi wan ji xewê hişyar bibim dest pê kirin. Birastî jî di pirtûkê de behsa alfabeya Kurdî bi awayekî tam û zelal dihat kirin. Ya herî xweştir jî ku li hemberî pîrî herfên -tîpên- Kurdî, ‘Erebîya wan jî hebûn!

ÎBN WEHŞÎYYE Û GIRÎNGIYA PIRTÛKA WÎ

Îbn Wehşîyye

Navê wî, Ebû Bekir Ehmedê kurê ‘Elîyê kurê Qeysê kurê el-Muxtarê kurê ‘Ebdulkerîmê kurê Hersîya⁴ ye, bêhtir bi Îbn Wehşîyye (ابن وحشية) navdar e, bi

3 Îyad Xalid et-Tebba‘, di pêşgotina çapa berhema Îbn Wehşîyye de dibêje ku min ew di sala 1998an li Tehranê ditiye. Muhtemel e ku xwediye gotarê bêhemdî, mêjûya “1999” nivîsandibe. Bnr. Îyad Xalid et-Tebba‘, *Menhecu tahqîqi’l-maxtûtat we meahu kitabu Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam*, çapa 1., Daru’l-Fikir, Dîmeşq 2003, rp. 126. (Nişeya wergêr)

4 Di hin çapên “Fihrist”ê de “Cersiya” derbas dibe. Bnr. Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ebî Yaqub İshak

es-Sofi (الصوفي) jî tê wesifkirin⁵ ji gelê Keldan e, ‘alimê kimyayê û wekî din e, sala ji dayikbûna wî nayê zanîn, tê tercîhkirin ku ew di dawîya sedsala sêyem a hicrî- dehema mîladî de, wefat kiriye. Ji telif û wergerên wî ên din: “Xayetu’l-Emel fî ‘Ulûmî’r-Rîyade, el-Fewaid el-Îşrûn fî’l-Kîmyaî, el-Îşarat fî’s-Sihri, el-Esnam, el-Heyat we’l-Mewtû fî ‘Îlacî’l-Emrad, Kîtabu’t-Tebî’a, Kîtabû’l-Felahe” -ji Keldanî wergerandiye- û pirtûka “Îflahu’l-Kerem we’n-Nexil” , ji Kurdî wergerandiye.⁶

Di bîbliyografîya herî kevn -ji sedsala çarema hicrî/yazdehema mîladî- a ku bi temamî gihastîye me û bi Fihrista Îbn Nedîm meşhûr e, behsa Îbn Wehşîyye tê kirin. Îbn Nedîm wiha dibêje: “Ew, ji kesên ku ji zimanê Nebatî bi bal ‘Erebî ve wergeran dike.” Di cîhekî din de, behsa koleksiyoneke mezin ji pirtûkên wî dike. Herwiha behsa şagirdekî wî jî dike û dibêje: “Dibe ku heta niha jî sax be yan jî di nêz de wefat kiribe.”⁷

Ji dema Îbn Nedîm ve heta serdema me, Îbn Wehşîyye di gelek çavkaniyên din de jî derbas dibe.⁸

Girîngiya Berhema wî

Pirtûka “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” behsa herfên/alfabeya gelek zimanên kevn -yên ku di kevnartiyê de noqbûne û yê heta serdema nivîskar-, dike. Girîngiya pirtûkê ji vê tê; Îbn Wehşîyye, bi tenê behsa herfan nekiriye, digel vê nîşan û sembolên wan zimanan jî ji hev vekiriye û li hemberî wan, herfên ‘Erebî danîne. Heta ji zimanên ku di nivîsandinê de sembolan bi kar tînin û xwe dispêrin wan, gelek mînakên tîne. Yek ji wan, kîtabe/nivîsa

el-Ma’rûf bi’l-Werraq, *Kitabu’l-Fihrist li’n-Nedîm*, Tehqîq. Rîda-Teceddûd, rp. 305. Ev jî, ji ber ku “h” û “c” ya ‘Erebî bi xalekê ji hev cuda dibin. Diyar e ku ev karê mustensixan e û her yekî bi awayekî nivîsandiye. (Nîşeya wergêr)

- 5 Herçiqas Îbn Nedîm di berhema xwe de wesfê “es-sofi” di heqê wî de bikar anibe jî, ev ne bi sedem ku bi ilmê tesewwufê mijûl bûye. Lewra di wê serdemê de kesê bi ilmê sîmya û tilsimê re mijûl bibûna ji wan re “sofi” dihate gotin. (Bnr. Mahmut Kaya, “İbn Vahşîyye”, *DİA*, Stenbol 1999, c. XX, rp. 437.) Em vî wesfê han, di seydayê wî Ebu ‘Ebdullah Cabir b. Heyyan b. ‘Ebdullah el-Kûfî de jî dibinin. Bnr. Îbn Nedîm, *el-Fihrist*, rp. 420. (Nîşeya wergêr)
- 6 Bnr. ‘Umer Rîda Kehhale, *Mu’cemu’l-Muellifîn*, Weşanxaneyê (Îhyau’t-Tûras el-‘Erebî, Beyrût, c. II, rp. 23; Ziriklî, Xeyruddîn b. Mehmûd b. ‘Eli b. Faris ez-Ziriklî, *el-E’lam*, çapa 5., Daru’l-İlm li’l-Melayîn, Beyrût 1980, c. I, pr. 170-171. (Nîşeya wergêr: Li gorî min, Îbn Nedîm di pirtûka xwe ya bi navê el-Fihrist de behsa vê berhemê û naveroka wê jî kiriye. Lê ne bi navê “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” , belbî bi “Nusxetu’l-Eqlam” derbas dibe. Herwiha dibêje ku “Bi van eqلمان berhmên sen’et û yê sîhrê tînin nivîsandin.” Bnr. Îbn Nedîm, *el-Fihrist*, rp. 423.)
- 7 Îbn Nedîm, *el-Fihrist*, rp. 305.
- 8 Bnr. Îbn Hecer, *Fethu’l-Barî*, Daru’l-Me’rifet, c. VIII, rp. 477; Îbn Ebî Useybî’e, *‘Uyûnu’l-Enba fî Tebeqati’l-Etibba*, Dar Mektebetu’l-Hayat, Beyrût, rp. 659, 684-685; *Tefsîra Alâsî*, c. XX, rp.118, Bexdadî, *Hedîyyetu’l-‘Arifîn*, Dar Îhya’ut-Turas el-‘Erebî, Beyrût Lubnan, c. I, rp. 55 (Ev pirtûk di sala 1951 de ji aliyê weşanxana “el-Behîyye” li Stenbolê hatiye çapkirin û Dar Îhyau’t-Turas el-‘Erebî li ser Ofsetê çapa wê dubare kir); Axa Bizurk et-Tehrani, *ez-Zerî’e*, çapa 2., Daru’l-Edwa, Beyrût 1403, c. X, rp. 171; İdrîsî, *Nuzhetu’l-Muştaq fî İxtiraqî’l-Afaq*, ‘Alemu’l-Kutub, Beyrût 1409/1989, c. II, rp. 721; Sefedî, el-Wafî bi’l-Wefîyyat, Dar îhayu’t-Turas Beyrût 1420/2000, c. IX, rp. 27.

hiyoraglif a ku heta demeke nêz dihate bawerkirin ku Jean-François Champolion ê Frensî, yekem kes e ku ew xwendiyê û nîşanên wê ji hev vekiriyê.

Lê belê lêkolînerê Misrî Erkdarê Hîndekariyê li beşa Enstîtuya Arkeoljiyê li Zanîngeha Londonê Dr. ‘Ekkashe ed-Dalî (عكاشة الدالي) û ji Sûriyê Yehya Mîr ‘Elem (يحيى مير علم), bi lêkolînên xwe yên ji hev cuda gihaştine encama ku Îbn Wehşîyye, yekem kes e ku nîşan û sembolên zimanê Misrî yê kevn vekiriyê û cureyên wê di pirtûka xwe ya bi navê “Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam” de, ji hev veqetandiyê.⁹

Digel van herduyan, Dr. Musfeta Yaqûb¹⁰ jî di teza xwe ya doktorayê ya ansiklopedik de, ya ku dereca şeref û îmtiyazê girtiye behsa vê pêşengiyê kiriyê. Lê belê ez nizanim bê ev lêkolîn û xebata wî neqla ji wan e yan lêkolîn û xebatek din a serbixwe û cuda ye.¹¹

Yekem kesê ku keşfa vê pirtûkê kiriyê, dîroknas û rojhilatzanê navdar Joseph von Hammer ê Awistiryayî ye. Hammer, di sala 1806an de li Londonê vê pirtûkê çap dîke. Ev, bû sebêbê ku herdu lêkolînerên ku navên wan derbas bûn tekîd bikin ku Şampolyon beriya ku nîşanên li ser “Kevirê Reşîd” ê ku nêzî bajarê Reşîd li bakurê Misrê dîkeve, bixwîne, divê ku ev destnivîs mutale kiribe.

Girîngiya vî kevirî, jî kîtabeyên/neqşên ku bi nivîsa hiyogralîfî û hebûna wateyên wan bi zimanê Yewnanî yê kevn, tê.¹² Şampolyon, di sala 1822an de neqşan/kîtabeyan werdigerîne. Lê pirtûka Îbn Wehşîyye “Şewqu’l-Musteham” beriya vê mêjûyê bi nêzî 15 salan hatiye çapkirin. Di piştî ew agahî ji aliyê Edîtorê Zanîstî yê Rojnameya Observer ya Îngilîstanê Robin Mackey, tê weşandin. Ha ev weşan, bi stendina şerefa keşîfkirina nîşan û sembolên hiyoraglifî ji Frensîyan piştî du sed salan be jî, dibe ku weke tolhildanekê be. Lewra Frensîyan di dema dagirkirina Misrê de ew -cih- keşîf kiribûn û meydan ji zaroyên apên xwe (Îngilîzan) re dixwendin. Wan piştî serkeftina leşkerî, serkeftinek e din ya zanîstî jî li ser serkeftinên xwe zêde kiribûn.

Di encamê de, Îbn Wehşîyye pirtûka xwe, çawa ku di dawiya wê de hatiye qeydkirin, di sala 241ê koçê/856ê piştî zayinê de nivîsandiye, xelas kiriyê.

9 Bnr. Yehya Mîr ‘Elem, “Îbn Wehşîyye en-Nebetî we Rîyadâtîhu fî Keşfî Rumûzi’l-Hiroglîfîyye fî Kîtabîhî Şewqu’l-Musteham”, Mecelletu Mecme’u’l-Luxeti’l-‘Erebîyye, Dimesq, (c. 79) jimar. 7, rp. 35-764; “Şewqu’l-Musteham Eqdemû Mextûtîn Keşefe Rumûze’l-Hiroglîfîyye”, en-Nedwe ‘Alamîyye es-Samîne li Tarîxi’l-‘Ulûmi înde’l-‘Erebî, Mektebetu’l-Îskenderîyye, 2004.

10 Birayê nivîskar ê mezin e. (Nişeya wergêr)

11 Muellîf nusxeyeke ji teza xwe diyarî min kir û niha ez wê di kompîtura xwe de muhafaze dikim.

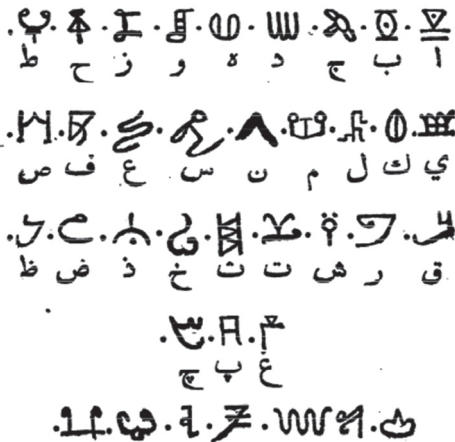
12 Dema Napolyon welatê Misrê dagir dîke, di sala 1799an de fermanîdarekî Frensî yê bi navê Boşar li rojavayê Misrê “Hecer Reşîd” ango kevirê li nêzî bajarê Reşîd keşîf dîke. Ev kevir, di sala 1802’an de bo Qralê Îngilîstanê Goerge III. tê diyarî kirin û kevir dibin Londonê. Qral jî kevir diyarî Muzeya Îngilîstanê dîke. Li ser kevir sê kitabe hebûne. Ew jî: Hiyeroglîf (nivîsa Misrê ya fermî), Demotîk (nivîsa ku gel di jiyana xwe ya rojane de bikar dianîn) û Yewnanî bûn. Bi sedem ku nivîsa Yewnanî dihate zanîn, zanyaran texmîn kirin ku dê herdu nivîsên din bi heman wateyê bin û li ser vî esasî sembolên wan kîtabeyan xwendin. Bnr: İyad Xalid et-Tebba’, *Menhecû Tahqîqî’l-Maxîûtat ve meahu kitabu Şewqu’l-Musteham fî Me’rifeti Rumûzi’l-Eqlam*, çapa 1., Daru’l-Fikir, Dimesq, 2003, rp. 129. (Nişeya wergêr)

Di derbarê Kurdan û Alfabeya Kurdî de

Di pirtûka Îbn Wehşîyye de behsa Kurdan bi çend munasebetan tê kirin. Herçiqas hevok hindik bin jî lê belê delalet û nîşanên wan hin wateyên girîng di xwe de dicivînin. Da ku perde ji ser dîroka Kurdan ya nediyar were rakirin, hewcedarî bi xebatên pir mezin heye.

Em ê niha li ser munasebata dawî bisekinin. Di pêş de em ê li nîşanên ku ev îbare di xwe de digirin, vegezin. Ji bo kêfxweşiyê, besî me ye ku em li van herfan binihêrin. Heta belbî ji bo pêbilîbûnê be jî divê meriv hewl bide ku van herfan fêr bibe û bi wan binivîse. Ji ber ku nivîsandina bi herfên xwe yê kevî îhya kirine -çî di nav gel de çî jî bi şeklê fermî be-, ez gelê Amazîxan pîroz dikim.

Îbn Wehşîyye di dawîya pirtûka xwe ya “Şewqu’l-Musteham” de dibêje ku “Şeklê qelemekî/alfabeyêke din ji qelemên kevî. Tê de hin herf/tîpên ji qayde û rêzên herfan zêdetir tê de hene. Kurd angaşt dikin ku Bînoşad û Masî es-Soratî hemî zanist, huner û pirtûkên xwe bi wî qelemî/alfabeyê nivîsandine û sûretê wê weke ku tu dibînî ev...”¹³

Rewşa Zimanê Kurdî ya Hezar Sal Berê

Weke me berê jî got Îbn Wehşîyye, bi çend munasebetan -di sê cîhan de- behsa Kurdan dike. Me, pêşî dest bi ya dawî ji pirtûkê kir ku tê de behsa herfên Kurdan dikir. Çawa me berê jî soz dabû, em ê niha îşaret bi bal mijarên din ve bikin, tehlîl û analizên xwe yê li ser wan bibêjin.

Di vir de, em dixwazin berê behsa nêrîna Îbn Wehşîyye ya taybet ya di derheqê van herfan de bikin. Piştî em ê dest pê bikin; nîşan û delaletên gotinên wî yê hindik û besî lê belê yê ku hin wateyên mezin û kûr di xwe de dicivînin,

13 Şewqu’l-Musteham, rp. 204.

raxên ber çavan. Herwiha em ê hin pisrgirêkên ku di derbarê wan herfan de derdikevin holê jî nîqaş bikin.

Berî destpêkirinê, em ê bi bal îfadeya yekem ji pirtûkê ya di derbarê van herfan de, vegerin. Û ji bo vî tiştî ez lêborînê ji xwendevanan dixwazim. Lewra pêwîstî bi vê yekê heye û bila ev wekî pêşgotin û girizgeheke bê jimartin. Îbn Wehşîyye wiha dibêje:

“Beşa heftem ji Şewqu’l-Mustehamê di derbarê naskirin û zanîna nîşanên eqlaman/alfabeyan ji eqlamên desthilatdarên ku navên wan derbas bûn, ji Suryan, Hermesî, Firewnî, Ken’anî, Keldanî, Nebatî, Kurd, Kesdanî, Faris û Qibtîyan e...”¹⁴

Ev îfade, didin zanîn ku ev herfên han (alfabe) herfên desthilatdarên Kurdan e. (Ango di wê demê de hin herêm hebûne ku di bin desthilatdariya Kurdan de bûne û Îbn Wehşîyye ew der dizanibûn û nas dikirin. Lê belê ev meseleyeke cuda ye û dibe mijar ji bo gotareke din.) Lê belê di vir de tiştê me eleqadar dike ku ev herfên han, herfên/alfabeya desthilatdarên Kurdan bûne. Ev jî, pirsra gelo ji van herfan/alfabeyê pê ve tu herfên din ên Kurdan hebûne, bi xwe re derdixe holê.

Di dîrokê de, ji bo zimanekî di serdemekê de çend awa heta çend tîpên ji hev cuda, tên dîtin. Çavkaniya me di vir de dîsa pirtûka Îbn Wehşîyye ye; lewra ew, ji bo nivîsa hiyogroglafî behsa sê şekil û tîpan dike. Du şeklan ji bo zimanê Keldanîyan dide û gava ew behsa qelemê desthilatdarekî Suryanîyan dike¹⁵ digel ku ji nivîsa Suryanîyan ya ku îro pê dinivîsin bi temamî cuda ye jî lê di heman demê de pir dişibe ya ku di pirtûkê de derbas dibe.

Wê demê guncav e ku ji van tîpan/herfan pê ve hin şeklên din jî yên herfên Kurdan hebin. Lewra çawa ku di metnê Îbn Wehşîyye de jî derbas dibe, ev “Herfên desthilatdarên Kurdan”e, ne herfên Kurdan e.

Lê belê ew herf kîjan in û li ku ne? Gelo ew herfên Avestayî ne ku metnên kitêba Zerdeşt pê hatiye nivîsandin û yên ku hin kes bawer dikin ku ew Farisiya kevn e. An jî Pehlewî ye ku pir kes bawer dikin ku Farisiya navîn e. Li hember vê, hin lêkolînerên din jî hene bawer dikin ku ev ziman hemî, zimanên Kurdî yên kevn in û nêzîkatiya wan bi bal hemî zaravayên Kurdî ve ji Farisiya îro, zêdetir e. Bi vî awayî ew dibe herfên/tîpên giştî bo hemî Kurdan.¹⁶

Dibe ku ev herfên/tîpên ku di pirtûka Îbn Wehşîyye de derbas dibin, xeleka madî û nivîskî be di navbera wan zimanên windabûyî û zimanên îroyî de. Ev jî, dibe bar û berpirsyarî li ser piştî dîroknas û zimanzanên Kurdan, da ku li serê muqayese û lêkolînan bikin.

14 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 165.

15 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 165-166.

16 Bnr: ‘Ebdusselam Fehmî, *Tarîxû’l-Luxat el-Îranîyye*, sala çapê, 1972, rp. 30 û piştî wê, 50 û piştî wê; Giw Mukriyanî, *Ferheng Mehabad*, rp. 770; û piştî wê, Abdullah Varlı, *Dîroka Du Gelên Kurdan*, Weşanxana Sipan, Stenbol 1997, (pêşgotin).

Analîza Zanistî û Îfadeyên Îbn Wehşîyye yên di derbarê van Herfan de

Îbn Wehşîyye wiha dibêje: “Ji qelemên/alfabeyên kevn, şeklê qelemekî/alfabeyeke din. Hin herfên ji qayde û rêzên herfan zêdetir tê de hene. Kurd angaşt dikin ku Bînoşad û Masî es-Soratî¹⁷ hemî zanist, huner û berhemên xwe bi wî qelemî nivîsandine.”¹⁸

Piştî ku li hember her herfekê muqabilê vê ji herfên ‘Erebî dide, heft herfên ku muqabilê wan di ‘Erebî de tunene, dimînin. Dûvre wiha berdewam dike:

“Me, di tu ziman û qeleman de ji bo herfên mayî, ne xwendin û ne jî mînak dîtî. Ew ji eqlamên ecêb û rusûmên/sûretên, xerîb in.”¹⁹

Di serî de tiştê ku bala mirov dikişîne gotina wî ya: “Ji eqlamên kevn” e. Digel ku di navbera wî û herfên Yewnanî û herfên hîyarogîf zêdetirê 1500 salan heye jî, ew bi kevnîyê nav nekirine. Lewra peyva “kevn” di hizir û mefhûmê wî de, vedigere bi bal gelek sedsalên berê.

Lê belê dema behsa hin herfên ku beriya Firewnanîyan in û ji aliyê wan ve jî hatine bikaranîn dike, bi kevnîti îşaretî bi bal wan ve dike. Lê herfên ku Firewnîyan bi xwe danîne, wan bi kevnîti nav nake. Bi kurtasî, di bikaranîna vê peyvê de di pirtûka xwe de pir bidîqat û hesas e. Ji bilî ku îşaretî bal nivîsên/kîtabetên gelên Mabeyne’n-Nehreyn (Mezopotamyayê) mîna Hermesîyan, Nebatî, Keldan û Kurdan bike, di her halî ew peyva “kevn”, zêde bikar nayîne. Çimkî peyva “kevn” di nêrîna wî de, vedigere bi bal hezar salan. Sedemê ku me ew îbare anî pêşberî we, ne bi tenê ji bo nîşandayîna ku gelê Kurd gelekî kevn e; belbî ji bo delalet û nîşandayîna kevnîtiya nivîsa Kurdî ye –ku mijara nivîsa me ye–. Di navbera herduyan de cudahiyeke diyar û zelal heye. Lewra wekî ku aşkere ye, gel ji nivîsa xwe pir kevnîr e. Çawa ku îşaret dike bi bal pêşketîna nivîsa Kurdî ji aliyê zeman li ser kîtabetên Firewnî û Yewnanîyan. Di heman wextê de îşaret dike ku Kurd bi deh hezar salan e ew der ji xwe re kirine war û bûne niştîmanê wê.

17 Mamoste Kadri Yıldırım, di gotara xwe ya “Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni” dibêje ku “Binû Şad û Masî Sûratî” navê du eşîrên Kurdan ên desthilar in. Lê tu agahiya me di heqê wan tuneye. Vê jî, ji îfadeya Îbn Wehşîyye ya di beşa heftem “desthilatdarên kevn”, derdixe. Bnr. Kadri Yıldırım, “Kürtlerin İslam Öncesi Alfabe Serüveni”, *Kürt Tarihi Dergisi*, jimar. 5, Şubat-Mart, 2013, rp. 27-28.) Lê belê bi min, evê tesbîta mamoste Kadri şaş e. Lewra di îfadeyên Îbn Wehşîyye de herçiqas “desthilatdarên kevn” derbas bibe jî, lê dema ew behsa “Bînoşad” û “Masî es-Soratî” dike, vê yekê mîna angaştê Kurdan bilêv dike. Wekî din “Bînoşad û Masî es-Soratî hemî ilm, huner û pirtûkên xwe bi wî qelemî/alfabeyê nivîsandine”, di ‘Erebî de “كتبا”, “علومهما”, “فنونهما” û “كتبيهما” derbas dibin. Ev hemî jî didin nîşandan ku ew, ne eşîr in, belbî du kes in. Bnr. *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204. Li aliyê din “Ew angaşt dikin ku ew zarokên Bînoşad in” behsa “Masî es-Soratî” nayê kirin. *Şewqu’l-Musteham*, rp. 203. Ji vê jî dîsa tê fêhmê ku ew ne du eşîr in. (Nîşeya wergêr)

18 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204.

19 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204.

Herçiqaş delalet û nîşanên gotinên Îbn Wehşîyye yê din mezin û girîng bin jî, da ku em ji mijara xwe dîr nekevin, em xwe di ser wan re diavêjin. Niha em werin ser pirsgirêk û pirsên ku di derbarê van herfan tîn kirin.

Pirsgirêkên derbarê van Herfan de Pirsgirêka Herfên ku Niha di Kurdî de tunene

Dema ku em li herfên/tîpên Kurdî yê di berhemê de derbas dibin dinihêrin, 28 herfên/tîpên ‘Erebî ku li hember wan hatine danîn û paşde du herfên şîrovekirî û heft herfên ne şîrovekirî ku tê de derbas dibin, bala me dikişîne. Herçiqaş di ferhengên Kurdî yê kevn ên ku bi herfên ‘Erebî hatine nivîsandin de pirê wan tîpan hebin jî, em hemî dizanin ku îro di ferhengên me yê nû yê bi tîpên Latînî hatine nivîsandin de tunene. Gelo dibe ku ew tîp, di wê demê de hebûn û piştê jî holê rabûn û wendabûn?!

Li gorî nêrîna min, hemî tîpên ‘Erebî; ji sê “ت” û zalê “ذ” pê ve heta belbî herfa (ض) “dad”ê jî (divê were zanîn ku gotina; “Zimanê ‘Erebî zimanê dadê ye” ne ji ber ku “dad” bi tenê di zimanê ‘Erebî de heyê) di Kurdî ya ku îro em pê diaxivin de heyê. Bi taybetî jî di devoka Botîyan an jî Cizîrîyan de. Çawa ku devoka Qurayşîyan di nav ‘Ereban de cihekî wê yê taybet heyê, bi tifaqa hemî zimannasên Kurd, devoka wan jî ji ber revantî, fesahet, ziravî, û safitîya wê ewqas taybet e.

Li gorî min, herfa “zal” (ذ) û “sê” (ث) û li gorî pirê yê ku bi zimanê Kurdî xwedî îhtimam in, herfên “ح, خ, ص, ض, ط, ظ, ع” (hê, xê, sad, dat, tê, zê, ‘eyn,) û li gorî piran tîpa “xeynê” (ع) wekî pirsgirêk dimînin. Zimannasên Kurd li ser herfa “xeyn”ê axivîne û hinekan dîtine ku vê pirsgirêkê bi danîna du nuqteyan li ser “xê” ya Latînî, çareser bikin û -digel ku di pirê lehceyan û bi taybetî di lehceyên başûr de hebûna xwe parastibin jî- di derbarê herfên din de neaxivîne. Rast e hinekan hewldane ku hin herfên din ên ku bawer kirine di Kurdî hene, mîna “k” û “b” ya ker/tî û “r” û “l” ya stûr ên ku wekî herfên serbixxe di alfabeya Soranî de ne, çareser bikin. Lê belê hewldanên wan ji bo vê û yê din, bêyî ku tu qayde û rêzan ji wan re diyar bikin an jî danîna nîşaneke ku bi bal ve îşaret bike bi tenê rêya bilêvkirina wan xuya kirine. Li berevajî ‘Erebî, ew tîp, ne sirf sîfet in ji tîpan re. Lewra eger sîfet bûna ji bo herfan, divê ku bi şeklekî daîmî û li gorî herfa dengdar a berê yan jî piştî wê, -mîna sîfetê tîpên ‘Erebî ku qayde ji wan re hatiye danîn, lewra di ‘Erebî de ew li gorî herekeyan -dengdaran- tîn guhertin- bihata guhertin. Wekî ziravî û stûriya herfa “lam” û “rê”, bilindkirin û daxistina “xê” û qelqelekirina herfên qelqele yê û hwd. ji qaydeyên ku di Tecwîda Qur’ana Pîroz de hene. Zimanzanan, di xebatên xwe de di bin beşa hermonî û rewantiya tîpan de, hîn nû berê xwe dane vê mijarê.

Ji bo ku mijar, ji aliyê xwendevanên di zimanan de ne pispore in bi awayekî zelaltir bê zanîn em dibêjin: Dibe ku ev tîp berê hebûn, lê belê bi derbasbûna sed salan di jiyana zimanan de hatine veşartin û windabûne. Niha em ê hin mînakên ku ji me hemîyan re nêz in û tîn zanîn bidin. Mînaka yekem tîpa

“cîmê” (ج) ku li ba Misrîyan hatiye guhertin û dema bi fusha jî dixwînin “cîmê” wekî “g” bilêv dikin û “Cemal” nola “Gamal” dibêjin. Li welatê Şamê jî tîpên “sê” (ث) û “zal” (ذ)ê, êdî bi tîpên “tê” (ت) û “dal” (د)ê hatine guhertin. Ehlên Şamê “selase” (ثلاثة) bi zimanê ‘Erebî wekî “telate” (تلانة) û “zeheb” (ذهب) jî wekî “deheb” (دهب) bilêv dikin. Çawa ku li Fas/Mexribê tîpa “zê” (ظ) bûye “dad” û di dema xwendinê de ji gotina “zulm”ê re dibêjin “dulm”, li Kuweytê, “cîm”ê hin caran dikin “y”e û “decace” (دجاجة) dikin “deyaye”. Herfa “qaf”ê (ق) ya ku pîvan e ji bo naskirina pirê lehceyên herêmên ‘Ereban, li ba pirê Xelîcîyan wekî “g” tê bilêvkirin, li Şamê û Misrê wekî “hemzeyê”, li cem Filistinîyan wekî “kafê” (ك) û li herêma kersaxa Sûriyê wekî “qaf” a ker tê bilêvkirin.

Dema em li qîraetên²⁰ Qur’ana Pîroz diponijîn ku ew jî pîvaneke pir xweş e ji bo naskirina zaravayên ‘Ereban ên wê deme, em dibînin ku di wê demê de hin tîp hebûne ku îro di nivîsandina ‘Erebî de nayên naskirin. Wekî mînak herfa îmaleyê “ê” ya Frensî yan jî Kurdî di pirê qîraetên Qur’ana Pîroz de û bi taybetî jî di riwayeta ku îro li Fasê tê xwendin (hinek riwayetên ji Werş û Qalûn). Tê bîra me hemîyan ku Şêx ‘Ebdulbasit Ebdussemed, elîfa “we’ddûha” (والضحى) û “qela” (قلى) ji sûretê Dûha, çawa îmale dikir û wekî “ê” dixwend.²¹

Mînakên bi vî awayî di hemî zimanên de pir in. Ji herfên ku di zimanê Îngilîzî de bi hev re tîp nivîsandin û ji herfên tîp nivîsandin lê belê nayên bilêvkirin an jî di Îngilîzî de bi awayekî û di Frensî de bi awayekî din tîp bilêvkirin, bi hêsanî em dikarin nas bikin. Û ger ne ji tîrsa dirêjkirinê bûna, me dikaribû hin mînakên din jî bidana.

Pirsgirêka Herfên ku Niha hene lê Behsa wan an jî Şîroveya wan Nehatine Kirin

Herfên dengdar ên sivik (an jî di zimanê ‘Erebî de herekatên herfan; ziber, zêr û pêş) di temamê zimanên ku wî cih daye wan û jimara wan jî 69 ziman in de, tunene. Ji ber vê yekê me behsa wan nekir. Lêbelê tîpên din, Îbn Wehşîyye bi tenê behsa xerabeta zimanê Hermesîyan dike û dibêje ku, tê de hin tîp hene ku ne di zimanê ‘Erebî de û ne jî di zimanê eceman de, tu mînak ji wan re tunene û jimara wan tîpan digihîne 38 herfan. Digel wî hawî jî, çawa ku ji hemî zimanên ku tîpên wan jî tîpên ‘Erebî cuda ne şîrove anîne, wan tîpan jî hemîyan şîrove û tefsîr dike. Lê belê dema behsa qelem/herfên Kurdî dike, ji neh tîpên ku ji alfabeya ‘Erebî cuda ne, du herfan bi tenê şîrove dike. Û jî 37 tîpên Kurdî her heft tîpên din şîrove nake.

Diyar e ku Îbn Wehşîyye nikaribûye wan herfan şîrove bike, an jî dibe ku ji ber pîrbûna pirtûkên zanistî yên ku bi zimanê Kurdî hatibûne nivîsandin -jixwe Îbn Wehşîyye du heb ji wan bi bal ‘Erebî ve wergerandine-, nexwestiye ku ji wî

20 Qiraet, ji cure û awayên xwendina Qur’anê re, tê gotin. (Nîşeya wergêr)

21 Ango wî “والضحى” û “قلى” bi awayê “we’ d-duhê” û “qelê” dixwendin. (Nîşeya wergêr)

pêve kesekî din bi wan tîpan bizanibe û bi wî awayî tu kes nebe hevparê wî di vê şerefê de.

Bi vî awayî, piştî ku Îbn Wehşîyye nêzî 70 zimanan şîrove û tefsîr dike, zimanê Kurdî di pirtûka wî de dibe zimanê yekem ku nikaribûye hin tîpan jê şîrove bike.

Lê belê çareserkirina pirsgirêka tîpên ku îro hene û tîpên ku tunene dikeve ser milê zimannasên Kurd û Entîtuyên wan ên ziman. Ji bo tehqîq û analîzkirina tiştên bi wan tîpan ve girêdayî ne, hewcedarî bi tezên bilind hene. Her tîpek jê dibe ku bibe mijar ji bo tezeke zanistî ku meriv pê dîploma doktorayê di dîroka ziman de bistîne. Tê bîra min ku min carekê xwendibû ku yekî rojhilatzan di tezekê de li ser mijara ku herfa yekem di zimanê ‘Erebî de “hemze” ye; ne “elîf” e xebitiye! Lewra elîf ji du hemzeyan pêk tê.

Mîna ku ez li bajarê Şamê pêrgî xwendekarekî rojhilatzan ji Ewrûpa ku di derheqê rêbaz û şeklê nivîsandina daxuyaniyên şîne/teziyan²² bi zimanê ‘Erebî li ser tezekê dixebitî hatim.

Bilêvkirina hin Herfên ku bi tenê di Zimanê Kurdî de hene û Îbn Wehşîyye Nikaribûye wan Şîrove Bike

Şewaz û rêya bilêvkirina zimanê Kurdî û tîpên dengdar, ji bo kesên bîyanî yên dixwazî ku Kurdî hîn bibin, di xwe de pir zehmetiyan dicivîne. Di destpêka serdemê 19. dema ku Waliyê Amedê yê wê demê Dîyauddîn Xalid Paşa el-Meqdisî, ferhenga xwe ya bi navê “el-Hedîyyetu’l-Hemîdiyye fî’l-Lûxetî’l-Kurdîyye” telif dike an jî -wek ku ji min ve xuya dibe- bi yekî dide amadekirin, di mada “ker” de wiha dibêje: Tê wateya “الحمارة والأصم, والفرض, والفرض, والقطعة من الشيء” “ker (heywan), kesê ker, deyn, par û parçeyê tiştêkî” û piştî wiha berdeyam dike “li ba Kurdan di bilêvkirina vê peyvê de li gorî wateyên ku derbas bûn hin cudahiyan ne aşkere hene ji wan pêve tu kes pê nizane û di vir de îfade kirina wan ne pêkan e.”²³

Weke ku aşkere ye ev ferqên han bi zêdekirina dengdarekî bi tenê dertê holê û hesabê zêdekirina dengdarên din li ba te ye. Tu dikarî xeyal bikî bê ka çawa bi zêdekirina “zêr”ekê yan jî “pêş”ekî wetayên cuda derdikevin holê.

Nivîsakara Ewrûpî Margrit Can di pirtûka xwe ya bi navê “Ebnau’l-Cin” (Zarokên Cinan) de, îşaret bi bal van ferqan û rêya bilêvkirina tîpên Kurdî ve kiriye. Û xerîbdîtina xwe ya ku bi pesendkirinê re tevlihev, aşkere dike. Di vir de ez ‘uzrê xwe ji xwendevanan dixwazim, lewra pirtûk niha ne di destê min de ye da ku ez jimara rûpelê wê bidim wan.

22 Çawa ku li hin deveran ji bo mirina yekî sela tê xwendin, li welatê ‘Ereban jî mirina kesê mirî li kaxizan dinivîsin, li ber mizgeft û bi dîwaran ve dizeliqênên da ku mirina wî diyar bikin. (Nîşeya werger)

23 *el-Hedîyyetu’l-Hemîdiyye fî’l-Luxetî’l-Kurdîyye*, çapa 2., tehqîq Muhemmed Mukrî, Mektebetu Lubnan 1987, rp. 182.

Çawa ku zanyarê zimanan Michael L. Chyet ê Emerîkî yê ku bi 30 zimanan zêdetir dizane, aşiqê zimanê Kurdî û zaravayên wê ye û Kurdî, ji nava zimanên ku niha hene zimanê herî dewlemend dihesibîne, di bernama heftane ya “zimanê me” a ku pir salan ji 1990an û piştî wê di Radyoya Dengê Emerîka di beşa Kurdî de weşana xwe dikir, wî bi şeklekî zêde serkeftî behsa van ferqên dengî û rêya bilêvkirina wan li herêmên cuda yên Kurdan, dikir.

Wê demê ne xerîb e ku Îbn Wehşîyye li hember bilêvkirina rêya van herfan ecêbmayî bimîne û di serî de wiha bibêje: “Ji qelemên/alfabeyên kevn, şeklê qelemekî/alfabekeke din. Hin herfên ji qayde û rêzên herfan zêdetir tê de hene.” û wiha bi dawî bike: “Me, di tu ziman û qeleman de ji bo herfên mayî ne xwendin û ne jî mînak dîtin. Ew ji eqlamên ‘ecêb û rusûmên/sûretên, xerîb in.”²⁴ Bi taybetî jî dema em bidin ber çavên xwe ku ev pirtûk zêdetirî hezar sal berê hatîye nivîsandin û zimanê Kurdî wê demê bêhtir xwerû bûye. Ev, di bilêvkirin û beyankirina tîpan de mezîyeteke zimanê Kurdî bi tenê ye. Ev yek belbî ji bo xwendekar û lêkolînerên “Îlmê Dangan” pir mînakên bide û bibe wesîle ji bo keşfkirina asoyên nû û yekta di vî warî de.

Hin pirsgirêkên din jî hene. Wekî mînak gelo rêya nivîsandina Kurdî ji destê rastê bi bal çepê yan ji çepê bi bal rastê ve bû. Di vî warî û di warê rêya nivîsandinê de bê ka bi hev re yan jî cuda dihat nivîsandin?

Wekî rewşa pirê zimanên Îranî û zimanên Mabeyn Nehreyn (Mezopotamya) yên kevn de jî heye, qenaeta min ku zimanê Kurdî ji rastê bi bal çepê ve dihat nivîsandin. Lê belê ji ber ku ev tîp sembolên ji hev cuda ne, pêkan e ku bi herdu awayan jî bîn nivîsandin. Encax eger ku bi hev re bîn nivîsandin, divê ku bîn destnîşankirin. Hevalekî min bo sazkirina hin fontan li ser compûtirê ji bo van herfan bi min re ket têkiliyê û ez bawer im ku ev mizgînîyeke xêrê ye.

Di dawîyê de, ev tîpên nivîsa Kurdî li benda xebatên zanyarên Dîroka Cîhanê û Kurda ye, da ku neqş û destnivîsên di herêmên cuda yên Kurdîstanê û yên li hemî cîhên cîhanê hatine keşifkirin, ji nû ve bixwînin. Kî dizane, lewra bi xêra vê pirtûkê û bi cehd û xebata lêkolînerêkî bi tenê ku piştî gelek kes bûn peyrevê wî, gelek sîrên çanda Firewnîyan keşif bûn û gelek raman û nêrînen di derbarê çanda Firewnîyan ên ku heta wê demê ji aliyê pir kesan ve wekî rastiye dihatin zanîn, berevajî bûn. Em li hêvîya Şampolyonekî nû ne, da ku nîşan û sembolên van herfan veke û wan bi eser û neqşên ku li Kurdîstan û Cîhanê keşif bûne, wan bide ber hev û bi hev re muqayese bike.

Tehlîla Herdu Berhemên Kurdî yên herî kevn

Îbn Wehşîyye bi van gotinên xwe yên zanistî yên delal ên li jêr, pirtûka xwe “Şewqu'l-Musteham fî Me'rîfeti Rumûzi'l-Eqlam” bi dawî dike. Ew wiha dibêje:

24 Bnr. *Şewqu'l-Musteham*, rp. 204.

“Ew, ji eqlamên/herfên xerîb û resmên/şeklên nedîtî ne. Min li Bexdayê di sendoqekê de nêzî 30 pirtûkên ku bi vê xetê hatibûn nivîsandin, dîtî. Li Şamê jî jê du pirtûk li ba min bûn. Yek jê di derbarê “çandina rezan û darên xurmeyan” ya din jî di heqê “tesbîta avan û awayê derxistina avê li cihên nediyar.” Da ku mirovahî ji wan sûtê wergire, min ew ji zimanê Kurdan bi bal ‘Erebî ve, wergerandin.”²⁵

Dema em werin ser tehlîl û analîzkirina van gotinên wî, em dikarin bi hêsani xwe bigihînin van encaman:

Encama Yekem: Zimanê Kurdî di wan deman –dawiya serdema sêyem ya koçê/dehê piştî zayînê- de, ji zimanên zanistî yên cihanê bûye. Îbn Wehşiyê bi xwe li Bexdayê bi vî zimanî 30 pirtûk dîtine. 30 pirtûk ji bo wê demê -destpêka telîf û wergerên bi bal ‘Erebî ve-, tiştêkî ne hindik e. Heta dibe ku li cem pir kesan bi tu zimanî nivê van jî tune bin. Piştî tîne ziman ku li cem wî bi vî zimanî, li Şamê du berhem hebûne. Herdu berhem jî di mijarên zanistî de bûne.

Berhema yekem, di barê çandina rez û darên xurmeyan de bûye. Ya duyem jî li ser tesbîta avan û awayê derxistina avê li cihên nediyar. Lê mixabin, wî behsa nav û mijarê pirtûkên din nekiriye. Birastî jî ez li ser mijara herdu berhemên navborî pir ponijîm. Herdu jî ji aliyekî ve bi çolê re têkildar in. Kesê Kurdîstanê û pîrbûna av, kanî, çem û heta bîrên wê nas bike, dê derxistina avan jê re xerîb were. Ev tişt jî dibe sedemê hin pîrsên din; ji belavbûna Kurdan li erdnigariya wê demê û her wiha têkilî û danûstendina Kurdan û çanda wan bi çandên derdorê re.

Berhema duyem, di bara xurme û rezan de ye. Tê zanîn ku tirî, ji sedî sed mêweyekî Kurdîstanê ye. Ji lewra çawa ku di zimanê ‘Erebî de pir nav bo xurmeyê -ku mêweyekî ‘Erebî û çolê ye-, hene, di zimanê Kurdî de jî pir nav bo celebên tirî hene. Ez bêhtir li ser têkiliya ka gelo fêdeya ku xurme û tirî di berhemekê bi hev re cih girtine çî ye, sekinîm. Di dawiyê de ez gihastim encama ku ev herdu ji pir aliyan ve dişibin hevdu. Herdu jî demeke dirêj dimînin û di pêvajoyên manendê hev -ku di her merheleyê de ji wan îstifade tê kirin- re, derbas dibin. Bi hersim û bilhê²⁶ dest pê dikin da ku bibin tirî û xurme û bi mewjî û temrê²⁷ bi dawî dibin. Di vê merheleyê de herdu jî dibin qût û qatix.

Piştî jî bo dara herduyan jî, navên cuda hene. Mesela nayê gotin, dara xurmeyê yan jî dara tirî, li berevajî vê bo dara xurmê “Nexl” û bo dara tirî jî “Kerm”, tê gotin.²⁸ Her wiha herdu jî di merhela pêşî de dibe ku bîrên ‘esirandin an jî di merhela xwe ya duyem de bîrên meyandin. Her wiha pêkan e ku

25 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 204-205.

26 Di ‘Erebî de bo merheleya berî ku bibe xurme re tê gotin. Ji ber ku di Kurdî de me tu nav jê re nedît. Me navê wê yî original hilbijart. (Nîşeya wergêr)

27 Me tu nav jî vê re jî nedît. Bo vê yekê, me got “temr” ango xurmeya hişkirî. (Nîşeya wergêr)

28 Ev, di mantiqa zimanê ‘Erebî de wiha ye. Di Kurdî de dara xurmeyê tê gotin. Lê dara tirî nayê gotin. Jê re “mêw” tê gotin. (Nîşeya wergêr)

vexwarinên curbicur ji wan bèn bidestxistin. Ha ev e têkiliya ku tirî û xurme di berhemekê de bi hev re cih girtine.

Ya duyem: Zimanê Kurdî bi tenê, ne zimanekî zanistî bû, li berevajî vê li warên cuda belevbûyî jî bû. Lewra li gorî ku Îbn Wehşiyê li Bexdayê 30 û li Şamê jî 2 berhem dîtine, dide nîşandan ku ev ne bi Îbn Wehşiyê yan jî li erdnigariya ku nêzî Kurdan e, mîna Bexdayê ve re, girêdayî ye. Belbî derbasî mentiqeyên hîn dûrtir jî bûye. Herî kêr zimanê Kurdî heta sedsala sêyem a koçê/dehê piştî zayinê, ji zimanên zanistî yên belavbûyî bû. Piştî ku pêngava telîfê bi zimanê ‘Erebî dest pê kir, pêşde çû û bi ser hemî zimanê din ket. Çawa ku zimanê Îngilîzî ji sedsala 18min heta roja me bi ser hemî zimanên din ket. Heta nêzî du sed salan berê gelek zimanên zanistî yên belavbûyî hebûn, lê belê zimanê Îngilîzî, bi ser tevan ket û bû zimanê zanistî yê yekem. Ev tişt hat serê zimanê Kurdî, Keldanî, Suryanî û Farisî jî; piştî ku ‘Erebî di dema xwe de li pêşber wan bi ser ket. Eger mesela ku zimanê Kurdî ji sedsalan ve ye zimanekî zanistî yî belavbûyî bû, xerîb bê dîtî û îro jî hewl dide ku xwe bigihîne zimanên zanistî yên hemdem, di bersiva vê xerîbdîtî de em dibêjin: Zimanê ‘Erebî çend sedsalên berê, hema çî bigire zimanê zanistî yê bi tenê bû, lê belê îro ji bilî Zanîngehên Sûriyê –bo vê tê spaskirin- li temamê zanîngehên welatên ‘Ereban pirê zanistan, ne bi zimanê ‘Erebî didin xwendin.

Ya sêyem: Zimanê Kurdî, ji pêşengên zimanên zanistî bûye. Çawa ku îro di navbera Îngilîzî û Frensî de reqabet û hemberî heye, wê gavê jî pêşbazî û hemberî di navbera Kurdî û Keldanî de bûye.

Li gorî tehlîl û analîza zanyarekî mîna Îbn Wehşiyê, di cihê duyem ê ku tê de behsa Kurdan dike ew wiha dibêje: “Lê belê Keldan, di dema xwe de di warê zanist, mearif, hikmet û huneran de mirovên herî zana bûn. Pêşiyên Kurdan dixwestin ku bi wan re gengeşiyê bikin û dirûvê wan bidin xwe. Lê ev, biqasî durahiya erd û asîmanan ji hev dûr e. Pêşiyên Kurdan, bi tenê di warê hunera çandinî û taybetmendiyên gihayan de, li pêş bûn. Ew dîsa angaşt dikin ku ew zaroyên Bînoşad in, Berhema Adem aleyhiselam ya li ser çandiniyê û herwiha berhema Sexrîs û Qusamî jî gihastiye wan. Di her rewşê de ew angaşt dikin ku bi Esfarê Seb’e (Heft Berheman) û berhema birêz Dewanay, dizanin.²⁹ Dîsa angaşt dikin ku di bara efsûn û tilsimê de jî xwedî zanîn in. Lê belê rastî ne wiha ye. Belbî temamê van zanyarî û huneran bi rêya Keldanan gihastiye wan. Û ew,

29 Îbn Wehşiyê, di pêşgotina berhema “*el-Felahetu'n-Nenetiyye*” ya ku ji zimanê Keldanî bi bal ‘Erebî ve wergerandiye, di derheqê “Sexrîs”, “Qusamî” û “Dewanay” de hin agahiyan parve dike. Li gorî îfadeyên wî, ev berhem Ji aliyê sê zanyarên Kesdanî (Nebatî) bi zimanê Suryanî yê kevn, ango bi zimanê Aramî hatiye nivîsandin. Sexrîs, dest pê kiriye, piştê Yentûşar û Qusamî, temam kirine. (Îbn Wehşiyê, *el-Felahetu'n-Nebetiyê*, Tehqîq, Tewfiq Fehd, el-Me‘hedu'l-‘İlmî el-Firensî li’ d-Dirasat el-‘Erahîyye, Dimeşq, rp. 9. Di derbarê “Dewanay” jî dibêje ku ew ji “Balîl”ê ye û beşeke ji berhema wî ya di mijara sirên felekê, hereketa stêrkan û bandora wan li ser bûyeran bi bal ‘Erebî ve wergerandiye. Îbn Wehşiyê, *el-Felahetu'n-Nebetiyê*, rp. 8. (Nîşeya wergêr)

di van tiştan de pêşiyên wan in. Ji lewra di navbera wan de hergav neyartiyeke berdewan li dar bûye.”³⁰

Ya çarem: Zimanê Kurdî, ji zimanên ku Çanda ‘Erebî ya Îslamî, jê berhem wergerandiye. Û ji ber vê jî, ziman û çanda Kurdî, li ser çanda Îslamê bandor kiriye.

Herwekî ku tê zanîn, medreseyên ku wergera bi bal zimanê ‘Erebî di wan de dest pê kirin, hema çî bigire li Kurdîstanê yan jî li warên nêzî wê bûn. Dîroknas bi piranî behsa medreseyên mîna Ruha -Heran-, Entakya, Nuseybîn û Re’su’l-‘Eynê³¹, dikin.³² Li ser esasê têkiliya di navbera van medreseyan û vî metnê qedirbilind de, ji îro û pê de li ser dîroknasan pêwîst e ku qîma xwe bi gotina “Werger, ji zimanên Suryanî, Yewnanî, Farisî û hin caran ji Hindî, dihate kirin” neyînin, li berevajî vê –bo pêbawerî û emaneta zanistî, ne ji bo tiştêkî din- divê ku zimanê Kurdî û Keldanî jî li ser zêde bikin.

Di roja me de herçiqas em navê hin berhemên ku ji van zimanan bi bal ‘Erebî ve hatine wergerandin -da ku Çanda ‘Erebî ya Îslamî hîmên xwe li ser ava bike-, bizanibin jî, ji tuneyî di destpêka bizava Çanda ‘Erebî ya Îslamî de ku bi bal ‘Erebî em navê du pirtûkên ku ji Kurdî hatine wegerandin, dizanin. Heta ji wan zimanên ku borîn behra hinan jê berhemek bi tenê bû. Hema çî bigire ji Farisî em wergera berhema dîrokî “Şahnamê” bi tenê dizanin. Ji Yewnanî jî bi tenê tiştên li ser zimanê hekîm û bijîşk Eboqrat, hatine gotin, ji zimanê Hindî jî berhema “Kelîle û Dimne” dizanin. Lê em dizanin ku pirtûka “Îflahu’l-Kerm we’n-Nexl/Çandina Rez û Darên Xurma” û pirtûka “Tesbîtu’l-Mîyah/Tesbîta avan û awayê derxistina avê li cihên nediyar” ji Kurdî hatiye wergerandin. Herwiha em dizanin ku ji Keldanî jî berhema “el-Felahet=Çandinî” hatiye wergerandin. Bi vî awayî ev herdu ziman jî hin mafên xwe yên li ser mirovahiyê bi derengî be jî, bidest dixin.

Dibe ku ev, bibe bersiva pirsên min û heta pirsên hinekên din, dema ku min hûr û kûr li bibliyografya Fîlozof Farabî yê ku di dawiya sedsala 3yemê koçê/10emê piştî zaniyê wefat kiriye, mêze dikir, min dît ên ku behsa jiyana wî dikin, digel pir zimanên ku baş bi wan dizanibû; ji Suryanî, ‘Erebî, Farisî û Tirkî, hergav dianîn ziman ku wî baş bi Kurdî jî dizanibû. Wê gavê min ji xwe

30 *Şewqu’l-Musteham*, rp. 202-203.

31 Di Kurdî de jê re “Serê Kaniyê” tê gotin. Piştî navê wê bi “Ceylanpınar”ê hat guhertin. (Nişeya wergêr)

32 Fuad Ebdulmutellib, *et-Terceme we’l-Behsu’l-‘İlmî*, Kulliyetu’l-Mu’ellimîn Qismu’l-Luxeti’l-İngilizîyye, Riyad, r. 22. Wî ji çend çavkaniyên cuda ev neqil kirine. Yek jê “Nezretun fi Hereketi’t-Tercemeti we Neqli’l-‘Ulûm ‘inde’l-‘Erebî fi’l-Qerneyn el-Ewwel we’s-Sanî el-Hicriyeyn”, Mecelltu’l-Me’rifet, jimar 398, Tişrîn es-Sanî (Mijdar), 1996, rp. 152-177. Di derbarê rola wergerê di Çanda Îslamî de di serdema sêyem û çaremê koçê de bnr. Reşîd Hemîd Hesen el-Cemîlî, *Hereketu’l-Tercemeti fi’l-Meşriqi’l-‘İslamî fi’l-Qerneyn es-Salis we’r-Rabi’ li’l-Hicreti*, Libya 1982; Muhammed Xêr Şêx Mûsa, “Fennu’t-Tercemet fi’n-Neqdi’l-‘Erebî”, Mecelltu’l-‘Elamat, Receb 1414/1993, Suûdiyye, c. 10/3, rp. 197-225.

dipirsî, Farab, bajarê ku Farabî jê ye û nisbeta wî bi bal ve hatiye kirin, ne li erdnigariya Kurdîstanê ye, li berevajî vê ew li Turkîstanê ye. Gelo çi bûbû sedem ku Farabî, zimanekî ku ne zimanê zanistê ye (wê demê min qedr û qîmeta zimanê xwe nizanibû) fêr bike. Lê îro ez vê yekê jî, wekî delîleke din li ser ku Kurdî, zimanê ilmê bûye, zêde dikim.

Bi taybetî jî dema em muzikşinasiya Farabî binin ber çavên xwe û îcadkirina wî ya amûrê qanûnê, ne dûrî aqilan e ku wî li berhemên di babetê çêkirina amûrên muzikê li Kurdîstanê, nihêrtibe. Bi taybetî, welatê Maneyn Nehreyn (Mezopotamya), welatê pêşî ye bo neya ku yekem amûrê muzikê ye û dîroknasên muzikê hema çi bigire tifaq kirine ku muzîk ji wir dest pê kiriye.

Dibe yek rabe û bibêje ku ji dîroknasên hemdem tu kesî, behsa girîngiya zimanê Kurdî nekiriye? Di bersivê de em dibêjin ku birastî wan, zimanê Aşûrî û Keldanî jî îhmal kirine. Digel yekî mîna Colin Wilson dibêje ku Keldan, mirovên herî zana bûn bi zanyariyên felek/kozmojojîyê.

Em di vê gotarê de hewl didin ku hemî pirsên tên kirin û pêkan e ku werin kirin; vê jî ne ku em mêşê bikin gamiş û li beroşa vala bixin, belbî bo zanyariya ilmî û bi xwespartina li ser delîl û bûyerên zelal ku ji aliyê ilmî ve bîn pejirandin, ne ku ji hin xewn û texmînan pêk tînin, derxin holê.

Ji ber vê yekê em dibêjin rast e ku rêzên vê berhemê, heleqeyeke mezin a wînda peyda kiriye. Lê belê em encamên hêj nehatine îsbatkirin, -li gorî nêrîna me-çawa ku mamosteyê mezin Giw Mukriyanî kiriye, li van rêzan bar nakin. Wî, ji berhema Îbn Wehşîyye ne tamamê wan gotinan, belbî hin beşên wê neqil kirine. Da ku ji çapa Londonê neqil bike dibe ku wî hindik derfet û îmkan dîtibe. Wekî din digel ku dibêje Îbn Wehşîyye behsa tîp û alfabeya Kurdan kiriye, lê wî di berhema xwe de şeklê wan nîşan nedaye. Ebdurrehman Zebihî di ferhenga xwe ya bi navê “Zebanê Kurdî” de jî hin tiştan jê digire. Mamoste Mukriyanî, jî vê yan jî dibe ku ji hin çavkaniyên din ên ku binav nekirine, dibêje ku zimanê Kurdî, zimanê Dîwanan bû. Heta di dema Emewîyan ya serî de li ser diravan jî -çawa ku meşhûr ne Farisî- belbî zimanê Kurdî hebû. Herwiha -digel ku em nikarin tiştên wî gotine mandele bikin jî- wî, di berhema xwe ya rewnaq de hin tiştên din ên xerîb jî anîne ser ziman.

Heta berî demeke pir nêz, xeberdana ji tîp û alfabeya Kurdan ya berî Îslamê wekî xeyalê dihate dîtin. Li gorî dîtina mamosteyê min ê dibistana navîn ê kal, ew, ya cureyê ji xeyalê yan jî ji bêbextî û iftirayan, pêk dihat. Lê niha va ye ev tîp, ji çavkaniyên herî kevn û pêbawer ên ku destnivîsên wê li her sê parzemînan belavbûye, li ber çavên te ne û herwiha li pêşberî wan, tîpên ‘Erebî jî hene. Muh-temel e ku yek ji me, di rojekê de pêrgî delîlên gotinên Mamoste Mukriyanî yên li jor, were.

Lê di vir de pirsê herî rewa: Eger zimanê Kurdî ewqas dîrokî û kevn e, wê gavê ka berhemên wê çima nediyar in û çima bi sedsalan veşarî û kitim mane.

Delîlên li ser Kevnariya Zimanê Kurdî

Bi îtimad û spratina li ser hin nîşan û îşaretên ku di berhema “Şewqu’l-Musteham” de derbas bûn, em gihastibûn encama ku Kurdî, ji zimanên herî kevnar ê ku heta niha dijî. Nivîsandina bi Kurdî ji aliyê demkî ve muhtemel e ku di pêşiya nivîsên Firewniyan ên Misrê û ya Yewnanî de be jî. Bi vî awayî temenê nivîsandin û axaftina bi vî zimanî vedigere bi bal zêdetir ji 45 sedsalan, ango 4500 salan.

Piştê ew ziman, ne sirf bi tenê dihate axaftin an heta dihate nivîsîn. Li berevajî vê, ew herî hindik li herêma Rojhilata Navîn di navbera Kurdistan, Bexda û Şamê de heta dawiya sedala 3yemê koçê/10mê piştî zayinê, zimanekî ‘ilmî yê belavbûyî bû. Lewra bi dehan berhem û destnivîsên bi vî zimanî hebûn û da ku zimanê Kurdî piştgirî û alikariyê bide Çanda ‘Erebî ya Îslamî ya ku di pêvajoya Çanda Mirovahiyê ya Cîhanê de roleke wê ya berz hebû, hinek ji wan li ‘Erebî hatibûn wergerandin.

Li ser kevnariya zimanê Kurdî -ji bilî ku em careke din bi tenê serî li Îbn Wehşiyê bidin- em dikarin hin delîlên din jî pêşkêş bikin.

Hebûna Bêjeyên Zanistî

Bêjeyên zanistî yên di Kurdî de, mirov matmayî dihêlin. Pêkan e ew, ji bêjeyên ku ji wê demê mabin. Bêjeyên zanistî ji mîna; xwendin, sey, jiberkirin, nivîsandin û bêjeyên mîna aborî û zanist bi koka xwe ya bingeşîn hene û ji koka tu bêjeyên din nehatine çêkirin.

Hal ew e ku digel zimanê ‘Erebî, di pirê zimanên kevnar de bêjeyên xwe-ser ên ku van wateyan nîşan bidin tunene. Dema tu fêr bibî ku “derese” (درس) wekî mînak, ji gêrekirina genim tê, ango kesê xwendekar, heta wê wekî genim bihêre/gêre bike li ser xwendinê diçe û tê, dibe ku ji we re surprîz were. Mîna vê, bêjeya “hefîze” (حفظ) jî, ji parastinê tê. Eger ne ji ber tirsê dirêjkirinê bûna, min ê ji ‘Erebî û pir zimanên din jî gelek mînak bidana.

Alfabeya bi navê Ebcedyetu’l-Eşcar el-Kamile

Alfabeyeke gelekî kevnar û pir nepenî bi navê Ebcedyetu’l-Eşcar el-Kamile “Alfabeya Darên Tam”, heye. Ev alfabe, ji 22 tîpan pêk tê. Di nivîsandinê de xwe dispêre navê daran û awayê wan. Ev alfabe, bi navê alfabeya “Drudic” jî tê binavkirin. Wekî mînak di vê alfabeyê de tîpa “d” bi awayê “diyuri” tê bilêvkirin. Ev bêje, di zimanê ku alfabe bo wê hatiye danîn, bi wateya darê ye. Herwiha tê mena dara Sendiyan/Dara Mazî-Berûyê jî. Çawa bi wateya derî û dîwar jî tê. Ji ber vê yekê, bo tîpa “d” alê resmê dara Sendiyanê/dara Berûyê hilibijartine.³³

33 Colin Wilson, *el-Însan we Quwahu’l-Xefîyye*, wergêr. Samî Xeşşab, çapa 2., Daru’l-Adab el-‘Erebîyye, Beyrût 1978, rp. 63-64,125. Ji çavkaniyên wî: Konferansekê di derbarê “er-Rebbetu’l-Beyda, Xemsetu Eqlamin fi’l-Yed”, rp. 54.

Niha, ma di Kurdî de “dar”, “derî” û “dîwar” hemî bi “d”yê dest pê nakin. Gelo manendî û nêzîkatiya dirb û dirûvê wateyên di vê alfabeyê de derbas dibin, bi yê Kurdî re bala we kişandin?

Min hewl da, da ku di derbarê vê alfabeyê de agahiyên zêdetir bide bixim. Lê, ji çavkanî û ansîklopediyên ku li ber destê min in, ez pêrgî tu zanyariyên zêde nebûm.

Sûretên/Nigarên Ajalan ên li Şikeftan

Mîna ku tê zanîn sûretê ajalan ên li şikeftan ku dîroka wan vedigere bi bal 20 hezar sal berê, îşaretî bi bal sembolên nîgarkêşên wan dike. Eger em nîgara “ga” wekî mînak bidin destê xwe ew, îşaretî bi bal zayend, ber û boşiya ganê dike. Bêjeya “ga” ya Kurdî digel ku nav e bo ajalekî, di heman wextê de delaletî li ser kirina “gan/niyan”ê jî dike!

Ma ev mînakên han, delaletî ser kok û rehên hezar saliya zimanê Kurdî, nakin? Zimanê ku li benda zarokên xwe yê bêxêr in, da ku dîrok û razên wê derxin holê. Ez xwe jî dixim nav, em zarokên bêxêr in. Eger min ev gotar bi zimanê xwe binivîsanda, dê sê-çar qat zêdetir ji zemanê ku min bi ‘Erebî yan jî bi zimanekî din derbas kiriye, lê biçûna. Herwiha mixabin, eger min ev gotar bi Kurdî binivîsanda, ji Kurdan encax dê bigihaştta deh yeka (100%10) ên ku dê ew bixwendana.

Îfadeyên Îbn Wehşiyê

Îbn Wehşiyê wiha dibêje: “Pêşiyên Kurdan bi tenê di warê hunera çandî û taybetmendiyên gihayan de, li pêş bûn. Ew dîsa angaşt dîkin ku ew zaroyên Bînoşad in, berhema Adem aleyhiselam ya li ser çandîniyê gihaştîye wan ...”³⁴,

Evan gotinên Îbn Wehşiyê, zilamekî ku çend sal berê bi rêya telefonê bi kanala (m tv) Kurdî re diaxivî, anî bîra min.

Pêşkêşana bernamê dema navê wî pirsî, bersiv da ku “Navê min, Ebraham e.” Pêşkêşvanê keniya û pirsî: Tu ji ku li me digêrî ey Îbrahîm? Bersiva wê bi Kurdiyeke zelal, da: “Ez Ebraham im, ne Îbrahîm im. Ez ji Îsraîlê bi te re diaxivim!” Wê gavê, dest û piyê wê li hev ketin, ji awir û hereketên çavên wê xuya dibû ku ji derhêner alikarî digirt.

Lê belê Ebrahamê Kurdî jî Îsraîl wiha berdewam kir: “Ez Xaxam im û min Tewrat bi bal Kurdî ve wergerandiye!”

Heta vir, meriv digot qey mesele reklam e. Lê belê di xeberdana xwe de ji xwe bawer bû û bi rêyeke zanistî behsa daketina Adem aleyhiselam ya ser rûyê erdê dikir. Ev jî li ser zêde kir, “Min îsbat kiriye ku zimanê Adem, Kurdî ye. Li min guh bidêre tamam bikim.” Lê pêşkêşvanê, -mixabin, dibe ku ji ber aidiyeta kanalê

34 *Şewqu'l-Musteham*, rp. 203-204.

nehişt axaftina xwe temam bike- got: “Eger tu bixwazî ji me re behsa afirandinê bikî, ev meseleyeke dirêj e û heta sibê xelas nabe.” Piştî axaftin qut bû.

Hîn jî ez nizamim, ka gelo ev mesele rast bû an na. Lê belê kelacaniya wî ya zêde pêbaweriya di xeberdana wî de, kir ku heta niha ez lê bigerim. Hêviya min ew e ku ez wî nas bikim û jê îstifade bikim. Ez bawer im di vê de tu kêmasî tune. Lewra ev ‘ilm e û di ‘ilmê de eybdêrandin tune.

Ji Misrê Doktor Hasan Zaza (ew jî bi eslê xwe Kurd e), bi zimanê ‘Erebî ji nivîskarên herî baş e di derbarê mijarên Cihû, Cihûtî û Siyonîzmê. Ji ber ku wî li Îsrailê li ber destê gelek Xaxamên Cihû ders girtiye, tu kesekî ew eybdar nekiriye.

Evê bûyera cansoj, genaeta min a bi bêxêriya zaroyên Kurdan di babetê zimanê wan de hîn zêdetir dike. Nêzîkatiya pir, dibe ku bûbe perde di navbera wan û zimanê wan de.

Ev, di heman wextê de dibe bersiva hin pirsên ku ev gotar wan tîne ziman. Yek ji pirsên herî rewa: Madem ji zimanê Kurdî re ewqas taybetmendî û kevnarî û heta pêşdeyî jî heye, wê gavê ka ew destnivîs bi ku de çûn?! Çima em di serdemê me wiha de şiyar bûn ku dîtina pirtûkeke Kurdî bo me xewn û xeyal bû.

Sedemên Windabûna Berhemên Kurdî

Di meselê de -ji daxilî û xaricî- pir sedem hene. Lê belê di lawazkirina vî zimanî de faktorên daxilî sedemê herî esasî ye.

Sedemên Daxilî

Me mînaka hevpeyvîna bi kanala (m tv) berî niha me anî ziman. Ez ê hin mînakên din jî bidim.

Tê bîra min li welatê me dema mamosteyê me yê zimanê Kurdî digel ewqas tengasiyên aborî, ewlehî, siyasî û dîtina çavkaniyan –çendîn qedexa bûna jî- hewl dida ku zimanê me fêrî me bike. Digel vî qasî jî, me bi 10 xwendekaran dest pê dikir, lê kurs, bi xwendekarekî yan jî bê xwendekar bi dawî dibû.

Ev çend sale li Tirkîyê li bajarê Stenbolê Enstîtuya Kurdî heye û lê dersên zimanê Kurdî û wêjeya wê bi bihayekî remzî/pir hindik tê dayin. Lê mixabin, digel ku li wî bajarî çend milyon Kurd dijîn û pirên wan rewşenbîr an jî xwendekar in, lê dîsa jî jimara xwendakarên ku beşdarî kursê dibin ji jimara tiliyên destan, ne zêdetir in. Rastiyeke ji vê xerabtir û taltir di nav kesên bi zimanê Kurdî re mijûl in derbas dibe; li Tirkîyê nêzî 11 milyon Kurd, zimanê xwe yê Kurdî jî bîr kirine, ji milyonekê kêm an zêdetir, li paytextên mîna Iraq, Sûriyê û Îranê, herwiha bi hezaran Kurdên ku ne li bajarên xwe dijîn û bi temamî zimanê xwe jibîr kirine, hene.

Sedema bingehîn di vê sersarî û îhmalê de, ne siyaseta dewletan bi tenê ye. Lewra li cem Kurdên derve/diasporayê jî rewş, wiha ye. Dr. Muhemmed Zeyno, li ser vê mijarê hin mînakên trajedîk tîne ziman. Ew wiha dibêje: “Pir Dewletên Ewrûpa, gelek derfet dan zarokên Kurdan. Wekî mînak hikûmeta Elmanyayê,

da ku Kurd bi zimanê xwe perwerdehiyê bibînin gelek derfet û îmkanên madî da wan, mamosteyên Kurd diyar kirin û malbatên Kurdan ji berpirsariya madî riha kirin. Digel îtirazên balyozxaneyê Tirkîyê, li hin bajarên ku pir Kurd lê dijîn, wekî zimanên biyanî yên din zimanê Kurdî jî ket mufredatê û li dibistanê bû derseke fermî. Lê di dawiyê de, ji hezaran malbatên Kurdan, bi tenê çend kesan zarokên xwe lê qeyd kirin. Pirên wan, dibistanên bi Tirkî an jî ‘Erebî perwerdehiyê didin, di ser ya Kurdî re girtin.’³⁵

Ji lewre gotina ku pêşiyên Kurdan gotine “Kurmê darê, ne ji darê be dar kurmî nabe”, ne belqeh û vala ye. Herçiqas Şerefexanê Bidlîsî berhema xwe “Şerefname” ya di bara dîroka Kurdî de, bi zimanê Farisî nivîsandibe, berî sed sala alimekî Amedê bo waliyê Diyarbekrê ferhenga “el-Hediyetu’l-Hemîdiyye fi’l-Luxeti’l-Kurdiyye” bi zimanê ‘Erebî amade kiribe, heta Celadet Bedirxanê ku alfabeya Kurdî bi tîpên Latîni amade kiriye jî pirtûka xwe ya bi navê “Rêzimana Kurdî” bi Frensî nivîsandibe, dîsa jî zimanê Kurdî nemiriye, sax e û di ber xwe dide.

Madem ku Kurd piştî xwe didin zimanê xwe û gava binivîsin jî bi zimanekî din dinivîsin, ne xerîb e ku di roja me de ferhenga herî mezin bi “Kurdî-Îngilîzî” jî aliyê yekî Cihû, Michael L. Chyêt hatibe amadekirin.

Eger em werin ser mijara medreseyên kevn û heleqeyên dersên li mizgeftan, em dikarin bibêjin ku di parastina zimên roleke wan hebû. Lewra temamê mufredatê medresê heta dersên mîna metamatik, mentiq, felsefe û ‘ilmê felekê/kozmoloji jî bi zimanê Kurdî dihate xwendin. Lê belê digel ku zimanê Farisî di nav mufredatê de bû, wan xwe ji xebatên li ser zimanê Kurdî, dûr digirtin. Ji aliyekî ve wan Kurdî mîna zimanekî zanistê parastin, encax di heman gavê bûn xwedî par di vemirandina wê de.

Pirê cehd û qewate wan di warê hînkirina rêzimana zimanê ‘Erebî de bû. Ji ber ku haya min jê heye, min li hinek ji wan medreseyan xwendiyê û pisporiya min li ser zimanê ‘Erebî ye, eger ez bêjim -digel ewqas paşdaçûna mezin di medreseyan- di warê rêzimanê ‘Erebî, serf, belaxet û heta helbest û erûzê de di cihanê de –heta welatê ‘Ereban jî- tu kes tune ye ku bi yên ku li wan deran xwendine re pêşbaziye bikin. Lê ev hemî, di zimanê ‘Erebî de ye. Heta dibe di Kurdî de nikaribe bi cudahiya di navbera du lêkeran de bizanibe û bi ‘Erebî biaxive.

Gotina me ya dawî di vir de, birastî li min pir xerîb hat û şaş mam ku li zanîngeha Kurdîstana Iraqê hinek mamosteyên dîroka Kurdî, -çawa ku hinek ji xwendekarên wan bi min re ketin pêwendiyê- ku di heqê berhama “Îbn Wehşiyê” de, di şek û gumanê de ne. Gotin ku wî mamosteyî berî çend salan gotareke weşandiyê, tê de gumanên li ser hebûna rastiya berhemê, aniye ziman.

Min got dibe ku uzrê wî hebe. Lewra wê demê destnivîsa Tehranê hîn nehatibû dîtin, nusxeya çapkîrî ya Hammer ya ku li Muzeya Londonê jî –zêdekirina wê li wir bihêle- destûra nêrîna lê jî nedihat dayin. Herwiha nusxeya Parisê jî, lê ev

35 Ji gotara Dr. Muhemmed Zeyno, el-‘Ailetu’l-Kurdiyye fi’l-Mehcer, malpera berbang.net

hebû ku destûra nihêrtina lê dihate dayin. Nusxeya li Elmanyayê heta niha jî tu agahiyên min di derbarê wê de tune. Min bihist ku destnivîseke pêncê jî heye.

Lê hevalê min got ku mamoste hîn jî ji nêrîna xwe daneketiye (ma ne Kurd e!). Heta ez gotara wî nebînim û îfadeyên wî nexwînim, min nexwest ku bersiva gumanên wî bidim.

Ev di derbarê faktorên hundirîn ên dema çûyî û niha de bûn. Baş e. Lê gelo faktorên derveyî çî bûn?

Sedemên Xaricî

Di vê meseleyê de faktorên derveyî jî xwediyê rola xwe ne. Li herêmê, karê weşan û çapê di demeke wisa de dest pê kir ku li gelekê welatan bêjeya Kurdî, heta bi tenê xeberdana bi Kurdî qedexe bû û dihate cezakirin, dest pê kir. Bobelata herî mezin jî ku gelekê destnivîsan li wan welatan (Tirkiye, Îran, Sûriye û Iraq) bûn. Nihêrtina li wan destnivîsan heta demeke nêz jî, qedexe bû. Ji ber vê yekê, berhemên Kurdî yên ku li wan deran hene, li ser esasê Farisî yan jî Osmanî ne, tên tesnîfkirin. Heta gelek ji destnivîsên herêmê yên ku li welatê Ewrûpa û Emerîka ne, hîn jî nehatine rêz û tesnîfkirin.

Gelek ji destnivîsên ku li malan bûn, li pêşberî çavên xwediyên wan hatin sewitandin an telefikirin. Herçiqas romana Selîm Berekat ya bi navê “Dilşad”, behsa vê mijarê bi awayekî ku dişibe xeyalê, bike jî, lê rûsipiyekî ji eşîra “Goyan” eşîra ku dikeve navbera Cizîr û Wanê, bûyereke rasteqîn ji min re vegot. Ji apanê wî yekî bi navê “Mele Muhemmed Emînê Goyanî” di serdema Osmaniyan ya dawî de li Stenbolê qadî û xetîbê mizgefta Ayasofyayê bû. Çi gava di dawîya serdema Osmaniyan de bi bal welatê xwe ve tê sirgûnkirin, pirtûkên xwe jî yên ku ji “4000” cildan pirtir bûn û herî zêde destnivîs bûn, bi xwe re dibe.

Piştî di dema Kemaliyan de eger em salê bidin, di sala 1948an de, polîsan biryar dane ku kitabxaneya wî li pêş çavên wî bişewitînin. Heta ew pêşniyar dike ku min bi saxîti bişewitînin, lê dest nedin kitabxaneyê. Lê polîsan qebûl nekirine. Piştî vê bûyerê felç dikeve û di nava 24 saetan de wefat dike.

De ka bifikire, gelo dibe ku me çend berhemên Kurdî di vê kitabxaneya taybet ya ku di gelekê kitabxaneyan ewqas destnivîs tune, bidîta. Bi taybetî, dema em bidin ber çavan ku ew bi sedema ku ketibû nav refên ên doza mafê Kurdan dikirin, hatibû sirgûnkirin.

Hevalekî min ê din got ku lêkolînerê Tirk -bi eslê xwe Çeçen- ku navê wî Ramazan Şeşen e, di salên 80yî de li ser Sultan Selaheddînê Eyyubî teza xwe ya doktorayê pêşkêşî Zanîngeha Stenbolê dike, lê ji ber ku bi dehan mijar û çavkanî di teza wî de Kurd nîşan didan, licneya zanîngehê gef lê kirin; çî gotina ku Kurdan nîşan dide yan jî îşaretî bi bal wan ve dike, eger bi yeka ku Tirkan nîşan dide yan jî îşaret dike, neguherîne, dê li dadgeha ewlehiyê di aleyhê wî de dozê lê vekin. Birastî jî wiha bû. Ev teza bi qeşmerî, bû delîla ku Selaheddîn, bi eslê xwe Tirk e.

Heta gelek xwendekar û mamosteyên zanîngehê yên ku ez bi wan re ketim

nîqaşê jî, ev raman bi wan re heye. Ma tu nabêjî ka çiqas derewînên bi vî awayî berê û piştê qewimîne!

Herwiha bûyereke ku di navbera Yılmaz Guney an jî Yaşar Kemal û Wezaretê Çandê ya Tirkî de derbas dibe, tê bîra min. Dema ku romaneke ji zimanê biyanî bi bal Tirkî werdigerandin, di nav tîpên romanê de barhilgîrê Tirk jî derbas dibe, di dawiyê de biryar didin ku wî barhilgirî bikin yekî Kurd!

Min ji hinek welatîyên başûrê Kurdîstanê –ji çiyayê Cûdî heta Rihayê- bihîst ku gelek kevirên mezin ên dîrokî ku li ser wan nivîs û sembolen kevn hebûn, didîtin; ên bi emir mezin di heqê wan keviran de digotin ku ew, Suhufên Îbrahîm pêxember in û bi Kurdî ne. Heta hinekan ji wan dikaribûn bixwendina jî. Lê ev kevir, ka gelo li ku ne? Tê gotin ku hin ji wan birine muzeyên Ewrûpî. Lê pirên wan bi dînamîtan hatine tarûmarkirin!

Em niha tê gihîştin ka çima Tirk, li ser avakirina bendavan li cihên herî kevnî dîrokî de, da ku di bin avê de bimînin, ewqas îsrar dikin. Eger bajarê Hesenkeyfê, bajarê ku gelek kevn e û roj bi roj di avê de noq dibe, li Efxanîstan an jî li dewleteke din bûya, saziyên mirovahiyê dê dunya rakirina ser piyan.

Digel vê rewşa ewqas trajedîk, dîsa hêvî û umîd heye. Lewra bizava nivîsandina bi Kurdî ji pêncî salî ne pirtir e. Digel vê jî kitabxaneya Kurdî pêşde birine. Eger em bibêjin ku hema çî bigire rojê berhemêke Kurdî tê çapkirin, nabe mubalexe. Ev, li herêma Kurdîstana Iraqê ya xweser, xwezayî be jî, lê li Tirkîyê ev ne tebiî ye. Digel ku li gorî qanûna Tirkî ev ziman tune be jî, lê Dewleta Tirkîyê kanaleke Kurdî vekirîye û jimara zanîngehên ku biryara vekirina beşên Kurdî didin her diçe pirtir dibe. Li aliyê din, bi dehan weşanxane, kovar û malperên Kurdî hene. Tê dîtin û li ber çavan e ku ev zêdebûn ne sirf ji aliyê jîmaran e, heta ji aliyê naverok, beş û şaxên wêjeyê û cureyên hunerê jî pêş de diçe.

Ji vê bonê hêvî ew e ku gelê Kurd, zimanê xwe bi hêz bikin –nabêjim vejînin-, hin licne bên damezirandin da ku muracetî temamê abîde û destnivîsên xwe yên dîrokî yên kevn bikin û wan bi yên çapkirî û yên heyî re bidin ber hev. Wê gavê em ê bibînin ka çawa gelek gotin ji cihên wan guhertine. Di vî warî de min gelek tişt dîtine û ew tomar kirine. Min di gelek destnivîsan de dîtîye ku “Dewleta Eyyubî”, bi “Dewleta Kurdî” an jî “Dewleta Kurdan” hatiye binavkirin.

Herwiha min di bara gelek dewlet û mîrekiyên ku li Kurdîstanê di dema Emewî, Ebasî û demên piştî wan de derketine holê jî dîtîye. Lê di pirtûkên me yên dibistanê yan jî yên zanîngehê heta yên çandî de jî min tu tiştek jê nedîtîye.³⁶

Hêvî heye ku ev rastîyên han bi rêya hêsaniya ragihandinê di serdema 21em de derkevin meydanê û em bibînin ku zarokên me bi spartina li ser metnên heyî ku tu şolayî û bêbextî tê de tune bin, van keşfan wekî musellematan qebûl bikin.

36 Bo hin mînakên bnr. Şirkûh Amidî, “Ortaçağ Tarihi Kaynaklarının Tercümelerinden Tahrihat Örneği: Kürdler”, *Kürt Tarihi Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2015, jimar: 10, rp. 24-29. (Nişeya wergêr)

SÊ TEZÊN MASTERA KURDÎ YÊN KU LI ZANÎNGEHÊN TIRKIYÊYÊ HATINE AMADEKIRIN -1-

M. Zahir ERTEKİN¹

Li Tirkîyeyê xebatên derbarê ziman û edebiyata kurdî yê akademîk de bi beşên ziman û çanda kurdî dest pê kirin. Beşa ziman û çanda kurdî cara yekem li Tirkîyeyê di sala 2009an de bi biryara lîjneya wezîran a Tirkîyeyê di binê enstîtûya zimanên zindî yê Tirkîyeyê de tevî beşa ziman û çanda suryanî û erebî li Zanîngeha Mardin Artukluyê vebû û di 2010an de dest bi perwerdehiya lîsansa bitez û bêtez kir. Herwiha enstîtûyên heman rengî li çend zanîngehên din jî vebûn û wan jî bernameya mastera kurdî damezrandin, meşandin û hê jî dimeşînin (Zanîngeha Bîngolê û Zanîngeha Yuzuncu Yıl ya Wanê). Li aliyekî din di hin zanîngehan de jî mastera kurdî di bin sîwana enstîtûya zanîstên civakî de tête meşandin (Zanîngeha Muş Arparslan û Zanîngeha Dîcleyê ya Diyarbekir).

Tevî masterê li sê zanîngehan lîsansa kurdî jî vebûye û hê jî ev beş bi awayekî aktîf perwerdehiyê didomînin. Li Artukluyê îsal (2017) dê cara sêyem mezûn derbiçin û di zanîngeha Bîngolê de jî îsal dê yekem qefleyên kurmançî û zazakî (2 beş-2 pol) mezûn bibin. Herwiha îsal beşa kurdî ya Zanîngeha Muş Alparslanê dê yekem xwendekarên xwe mezûn bike. Di Zanîngeha Dêrsîm de tenê lîsansa Ziman û Edebiyata Zazakî heye. Li Zanîngeha Sêrtê û Batmanê enstîtûya zimanên zindî vebûye lê çalak nînin.

Piştî van agahiyên xweş, xweşxeberek jî di warê doktorayê de heye. Lewra di 2015an de zanîngeha Dîcleyê yekem car doktoraya kurdî vekir û 6 xwendekarên doktorayê wergirtin. Perwerdehiya wan berdewam dike. Piştî vê gava girîng di 2016an de bi hevkarî û şîrîkatiya du zanîngehan (Mûş Alparslan û Bîngol) bernameyeke din a doktorayê jî vebû. Di vê bernameyê de heta niha carek

1 Dr. Zanîngeha Bîngolê, Dersdarê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî. zahirertekin@hotmail.com

xwendekar hatine wergirtin. Ji bo zazakî 5 ji bo kurmancî jî 7 xwendekar nika xwendina xwe berdewam dikin. Ji bo doktorayê heta niha mezûn derneçûne, lê hin xwendekar serdemên dersan kuta kirine û bi nivîsandina tezên xwe re 'eleqedar in. Ji bilî van du bernameyên doktorayê, bernameyeke din a doktorayê jî heye. Bi hevpeymaneke di davbera Zanîngeha Mardin Artukluyê û Zanîngeha Zaxoyê de, hin wanebêjên beşa kurdî yên Artukluyê li beşa kurdî ya Zanîngeha Zaxoyê doktorayê dikin. Hêvî heye 4-5 ji van wanebêjan îsal (2017) dê bi awayekî serkeftî vê bernameyê biqedînin, bawernameyên xwe werbigirin û bibin doktorên kurdî.

Herwiha YOKê di sala 2015an de yekem car li ser sîstema UAKê di bin navê *Yaşayan Dünya Dilleri* (Zimanên Zindî yê Cîhanê) doçentiya kurdî vekir. Weke ku tete zanîn salê du caran serlêdana doçentiye vedibe. Li gorî agahiyên ku em pê dizanin, ji bo doçentiya kurdî cara 'ewil (Cotmeha 2015an) sê kesan û cara duduyan jî (Nîsana 2016an) kesekî serî li doçentiya kurdî daye. Em hêvîdar in ku ev endamên doçentiya kurdî dê bi ser kevin û gaveke giring a ku bibû asteng li ber akademiya kurdî vebe û pileya akademiya kurdî jî li Tirkiyê berzetir bibe.

Piştî vê kurtepêvajoya akademiya kurdî ya li Tirkiyeyê, em werin ser nivîsa xwe. Di vê nivîsê de meqseda me ev e ku li sê zanîngehên ku mastera kurdî dimeşînin de bi tevahî sê tezên kurdî derxin pêş çavên lêkoleran. Ji her zanîngehekê em dê tezekê bidin nasîn. Ev zanîngeh jî ev in: Mardin Artuklu, Bîngol û Muş Alparslan. Armanca me ev e ku tezên kurdî tenê di pirtûkxaneyên zanîngeh û enstîtûyan de nemînin û xwe radestî 'eleqedar û xwîner û xebatkarên vê qadê bikin. Ji ber vê yekê divê yan ev tez bêne çapkirin yan jî bi danasîn û şîroveyên çapkirî (çî çapên dijîtal çî çapên kaxezî) qada vekolînê re aşkera bibin. Helbet her kes nikare teza xwe çap bike û bigihîne ber destê raya giştî, nemaze ber destê peywendîdarên. Lewra him weşanxaneyên kurdî lawaz in û him jî her amadekarê tezekê, bi karê zehmet re bi tena serê xwe nikare mijûl bibe. Helbet çend ji van tezan hatine çapkirin lê piraniya wan hê jî nehatine çapkirin. Ji bo vê yekê jî me xwest ku em quncikekê di vê kovarê de ji bo danasîna tezên kurdî vekin.

Li vir divê em vê jî bizanin ku yekem teza masterê ya kurdî li zanîngeha Artukluyê derçûye. Tez di bin serperîştîya *Kadri Yıldırım* de hatiya amadekirin. Navê tezê *Folklorê Kirmancan (Zazayan Kirdan/Dimilîyan) Ser o Cigêrayîşê* ye û amadekarê tezê *Nadire Güntaş Aldatmaz* e. Tez di sala 2013an de hatiye amadekirin. Tez li ser folklorê kirmancan/zazayan hatiye amadekirin. Piştî vê tezê derî li vê qadê vebû û bi dehan tez bi serkeftî derçûn. Ev 'eleqe û hahîşkarî hê jî berdewam e. **Li gorî tespîtên me ji sala 2013an û heta 2016an li Zanîngeha Mardin Artukluyê 72, li zanîngeha Bîngolê 26, li Zanîngeha Muşê 8, li Zanîngeha Wan Yuzuncu Yilê 12 û li zanîngeha**

Dicleyê 4 tezên kurdî derçûne.² Bi dehan tez li ber qedandinê ne, gelek xwendekar tezên xwe dinivîsîn û yên ku serdema dersan de ne jî hene. Hasilê kelam dewlemendiyê veşartî heye di vê qadê de. Loma me xwest ku em jî keda wan mamoste-muşrîf û amadekar-xwendekaran bi bîr bînin û cî bidin tezên wan di kovareke muhekkem de.

Îja dixwazim derbasî sê tezên cihê bibim ku me ji vê deryaya biçûk bijartine. A ‘ewil ji zanîngeha Artukluyê ye. Ji ber ku keda wan zêdetir e û ew qedîmtir in.

1. Temaya Sirgûnê Di Çar Romanên Kurdî(kurmançî) de

Amadekarê tezê *Davut Yeşilmen* e. Şêwirmendê tezê *Hayrullah Acar* e. Tez di sala 2014an de di bin banê *Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê* ya zanîngeha Artukluyê de hatiye pejirandin û 163 rûpel e. Temaya sereke ya tezê sirgûnmefî/mefîtî wêjeya sirgûnê ye. Mijar bi edebiyata modern a kurdî re têkildar e. Çawa ku têtê zanîn di nav xwendekarên kurdî de herî zêde romanên kurdî têne xwendinê. Lewra him mijar û him ziman û him jî karakter di vê cureyê de bêtir bala xwîneran dikişîne. Loma jî roman di edebiyata kurdî ya nûjen de cîyekî taybet werdigire. *Yeşilmen* jî di nava bi sedan romanên kurdî de çar romanên balkêş bijartiye û wêjeya sirgûnê ji hundirê wan kişandiyê, tehlîlên edebî li ser wan kiriye. Sirgûn ji xwe re kiriye bingeh, roman mal e û edebiyat jî şûr û mertalên wî ne, di tezê de. Tez xuya ye ku wê zêde bala xwendevan û lêkoleran bikişîne. Lewra him edebiyat e û him jî sirgûn e û kurd bi vê bêjeyê û bi vê bûyerê re zexim rûbirû mane. Kurd di jwariyên sirgûnê baş dizanin. Loma di romanên de jî bûye mijareke sereke. *Yeşilmen* têtîliya sirgûn û bijartina wê ya ji bo teza xwe wiha rave dike: “Di vê maweya ku kurd di serdemên nû yên jiyana sirgûnê re derbas dibûn û di jiyana wan a sirgûnê de guherîn diqewimîn, motîfên sirgûnê di wêjeya wan de çawa cî digire, gelo jiyana sirgûnê li ser nivîskar û berhemên wan bandoreke çawa hiştiye û jiyana sirgûnê di berhemên wan de bi çi awayî hatine nîşandan, herweha vê jiyana sirgûnê berê pêşveçûna wêjeya kurdî û modernîzma kurdî ber bi ku ve biriye? Bi taybetî di romanên ku ji bo tezê hatine hîlbijartin de ev yek bi berfirehî hatin analîzkirin. Ji bo vê yekê pênasekirina têgeha sirgûnê û di heman çaxê de di dîroka Kurdistanê de mînakên siyasî û wêjeyî yên sirgûnê hatin şîrovekirin.”

Yeşilmen di puxteya teza xwe de armanca teza xwe wiha rave kiriye:

“Armanca pêşîn a vê teze, bi çar romanên wêjeya kurdî ya modern re raçavkirin û analîzkirina têgeha sirgûnê ye. Herwiha di vê xebatê de fêmkirina jiyana sirgûniya kurdan ya ji salên 1980yî heya roja me armanceke din e...”

Pênasekirina têgeha sirgûnê yek ji armanca vê xebatê ye. Ji ber ku hem weke pênasekirina vê têgehê û hem jî sînorenê vê têgehê di wêjeya kurdî de,

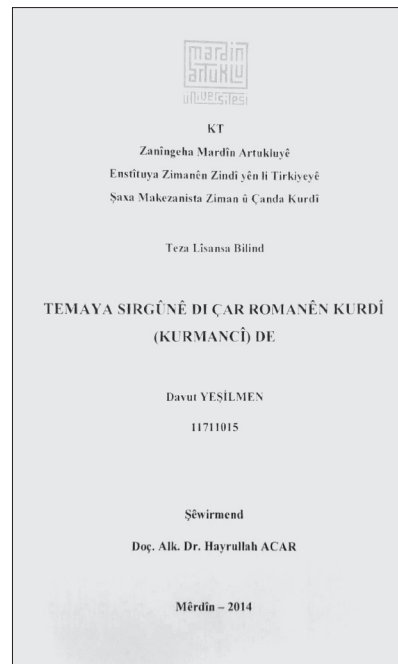
2 Aykaç, Yakup; “Bibliyografyaya Tezên Beşên Kurdolojîyê yên li Tirkîyeyê (2011-2016)”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, C:2/1, Zivistan 2017, r. 2.

riya vekolîna wêjeya kurdî ji hêla xebatên tematîk ve vedike. Di vê tezê de bi mînakên wêjeya cîhanê û veçirîna vê têgehê re, em giringiya sirgûnê di wêjeya cîhanê de dibînin. Bi mînakên ji welatên sereke re tê dîtî ku nivîskarên ku mohra xwe li wêjeyê dane, piraniya wan di heman çaxî de nivîskarên sirgûnê ne jî. Ji destpêka wêjeya kurdî heya van demên dawî, ji bo wêjeya kurdî jî her wisa bûye.”

Romanên ku bûne mijara vê tezê jî balkêş in. Him ji aliyê mijarê ve wekhevîyek heye, di nava wan de. Him jî navên ku hatine hîlbijartin balkêş in. Lewra dudu ji Kurdistana Sûrîyeyê ne, dudu ji Bakur in. Em nizanin bê ka Yeşilmen çima ji her parçeyekî yek nebijartîye. Yekîtiyeke van nivîskaran jî ew e ku hemûyan romanên xwe li Swêdê (Ewropa) nivîsandine û her çar jî bi taya sirgûniyê ketine û ev êş kişandine. Ew romanên ku bûne mijara vê tezê ev in: *Barê Şevê* ya Fawaz Husên, *Payîza Dereng* a Firat Cewerî, *Pêlên Bêrîkirinê* ya Mustafa Aydoğan û *Tirsa Bê Diran* a Helîm Yusiv.

Yeşilmen rêbaza vekolîne wiha destnîşan dike: “Di warê analîzkirina çend romanên kurdî de rêbaza me ev bû ku roman bi çîrok û karakterên xwe ve jiyana sirgûnê rave bikin. Bi vê armancê re di her romanê de pêşî li ser çend hêmayên naverokî hate rawestan. Ji hêla vebêjer, nêrîn, karakter, tevna çîrokê, dem û mekanê ve, bi awayekî giştî roman hatin analîzkirin. Di beşa duyemîn a analîzkirina romanên de jî em bi hûrgulî li ser hêmayên sirgûnê weke sedemên sirgûniya karakteran, rêwîtiya ber bi warê sirgûnê ve, ravekirina welat û bajarê sirgûnê, di jiyana sirgûnê de evîndarî, avakirina karakterên jin, derûniya li sirgûnê, bindestî û bêdewletbûna karakterên sirgûn û vegera wan a welêt rawestîyan.”

Tez ji 3 beş û encamekê pêk tê. Di beşa yekê de, ji hêla binyadî û civakî ve sirgûn hatiye nasandin. Sirgûnî çi ye, cure û sedemên sirgûnê çi ne û çi bandor li ser derûniya mirovan hiştiye? Ev pirsên sereke ne ku nivîskar di beşa ‘ewil de li ser wan sekiniye. Di beşa duyem de xebatkarê tezê dîrokçeya jiyana sirgûniyê di wêjeya kurdî de daniye ber xwe. Di vê beşê de destnîşan kiriye ku berê sirgûnên siyasî sirgûnên edebî hebûne. Rewşenbîrî û edebiyatnasiya ku bi saya serê sirgûnê ve pêşketiye, rewşa edeba kurdî ya li sirgûnê, xasma ya li Ewropayê û Kafkasyayê û romana kurdî û sirgûnî deqên sereke yên vê beşê ne. Di beşa sêyem de ku kakila tezê bixwe ye,

amadekarê tezê çar romanên çar romanûsan li gorî hêma, vebêjer, nêrîn, tevna çîrokê, dem, mekan, karakter û gelek hêmayên sirgûniyê xistiye binê destarê vekolîya xwe û hêraye. Bi seredorî wî ewil romana Fawaz Husen, paşê ya Firat Cewerî paşê ya Mustafa Aydoğan û herî dawî jî ya Helîm Yusiv nirxandîye. Di vê beşê de bîndestî û vegeza welat jî ji her çar romanên hatiye derêxistin. Derûniya sirgûniyê bi çî awayî di zêhna nivîskarê romanê de keliyaye û bi çî rengî herikiye ser rûpelên romanê, bi analizên kûr û fireh hatiye rave kirin.

Çend encamên ku *Yeşilmen* bi vê xabatê xwe gihandiyê ev in:

Romana kurdî ya sirgûnê kevneperest e, depresîf e û dest nade hêlên nazik yên civakê an kesayetiye. Pirsgirêkên wan, ew pirsgirêk in ku ji civakên kevneperest ve maqul têne dîtin. Di dawîya romanê de tenê dilê xwendevanan bi wan dişewite. Di vî halî de jî, bi romanên sirgûnê dirûvekî nû li romana kurdî dikeve. Hem di warê teknîkê de hem jî di warê rabêja romanê de, riyên nû li ber romana kurdî vedibin. Bi awayekî zelal, dîroknûsiya serdemên nû û trajediyên kurdan vedibêjin. Di romana *Tirsa bê Diran* de hem şertên Rojavayê Kurdistanê yên salên nêzîk têne vegotin hem jî bi riya karakterên romanê, hesabê sedsalêkê yê Kurdistanê tê pirsîn. Di romana *Barê Şevê* de jî bi riya çar karakterên ji çar perçeyên Kurdistanê, rewşa kurdan a ku dişibe hev, tê vegotin. Ev vegotin weke yekqederiya kurdan dikare bê xwendin.

Dema ku em berê xwe didin çavkaniyên tezê em dibînin ku çavkaniyeke dewlemend hatiye amadekirin. Xasma ji hêla teoriyê ve gelek çavkaniyên sereke yên biyanî bûne bîngeh ji tezê re. 6 rûpelên têr û tije ji bo çavkaniyên tezeke masterê şanazî û serkeftinek e.

2. Eqîdenameyo Zazakî Yê Mela Mehemedê Hezanîyî (Metno Transkrîbekerde, Wekenîtîş û Açarnameyîş)

Amadekarê tezê *Metin Çiftçi* ye. Şewirmendê tezê *Nusrettin Bozelli* ye. Tez di sala 2015an de di bin banê Enstitûya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Bîngolê de hatiye peşandin û 75 rûpel e. Tez zazakî hatiye amadekirin. Mijara tezê eqîdenameya menzûm a zazakî ya Mela Mihemedê Hezanî ye. *Çiftçi* di vê xebatê de metnê destnûsê ê tezê veguheztiye ser alfabe ya latînî, lêkolîneke ‘ilmî li ser wê kiriye û wergera wê ya tirkî jî lê zêde kiriye. Bawername ji 144 malikan pêk tê û di heman rûpelê de dîsa li gorî wezn û kêşeya helbestê, tirkîya wê jî hatiye bicihkirin. *Çiftçi* di kilmvateya teza xwe de armanca xebata xwe wiha şîrove dike: “Ina xebat, esero menzûm yê Mela Mehemedê Hezanî ke serra 1980 de bi nameyê *‘Eqîdetu’l-Îmanî* nusîyayo ser o hadre bîya. In tez destpêkêk, hîrê qisimî, metno transkrîbekerde û açarnayîşê eqîdenameyî bi tirkî ra yeno meydan...” di dawiyê ve puxtayê de *Çiftçi* daxwaziya xwe ya xebatên di vî warî de wiha berdewam dike: “Ma wazenî bi ina xebata ke xebatanê tewr verînan yê tewirê eqîde yê edebîyatê zazakî ser o benî ra yew a, hem inî eserî bidin şinasnayîş û hem zî ma hêvî kenî ke seba averşîyayîşê zazakî yew havila ma

bibo.”

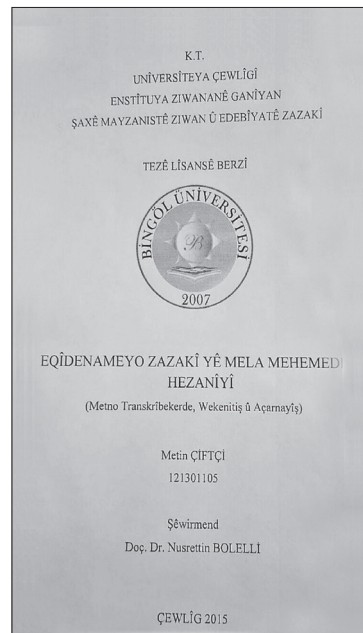
Tez ji destpêkekê, sê beş, werger û transkrîpsiyona bawernameyê pêk tê. Weke ku *Çiftçi* jî amaje pê dike di destpêkê de li ser edebiyata klasîk a zazakî û cureyê bawernameyan hatiye rawestîn. Di beşa yekê de jiyana Mela Mihemed, berhemên wî, kesayetiya wî ya edebî hatiye vekolîn. Beşa duyem de bawername ji layê şiklî ve hatiye tehlîlkirin û di beşa sêyem de jî naveroka bawernameyê, zimanê wê, teşe û rêbaza nûsîna wê hatiye kolandin. Piştî beşa sêyem latînkirina bawernameyê tevî wergera wê ya tirkî hatiye amadekirin. Li ser dabeşkirina tezê, *Çiftçi* wiha qise dike: “Qismê detspêkî de mewzû, armanc û ûsulê xebat îzah bîy. Qismê yewin de; cuye, eserî, şexsîyeto edebî yê nuştoxî û derheqê zazakî(kirdkî) de fikranê ey ra behs bîyo. Qismê diyîn de, menzûme hetê şeklî ra, qismê hîrêyin de zî hetê muhtewa ra ameya wekenitiş. In qisim de, teberê muhtewa de eynî wext de ziwan û ûslubê eqîdeyî ser o zî ameyo vindertiş. Peynî de zî eqîdenameyo zazakî bi tirkî ameyo açarnayîş û metno transkrîbekerde zî îlawe bîyo.” Di pêveka tezê de jî *Çiftçi* bi nivîskarê bawernameyê re(Mela Mihemed Hezanî) hevpeyvîneke dirêj diweşîne. Di vê hevpeyvînê de ji gelek aliyên kesayetî û ‘ilmî yên Mela Mihemed pirs û bersiv cih digirin. Sernavê vê îlaweyê ev e: “Roportaj, Derheqê eqîdeyan, zazayan û edebîyatê zazakî de fikrê Hezanîyî”

Ev xebat ji bo qada xwe xebateke sereke ye. Yekem xebata akademîk a li ser bawernameyê zazakî ye. Herwiha bi saya vê xebatê em pê dihesin ku heta niha çar bawernameyên zazakî hene. Bî gotîna *Çiftçi*:

Edebîyatê zazakî de kiştê tewirê mewlidî de yew tewiro bîn zî *eqîdename* yo. Her çiqas edebîyatê zazakî de edetê eqîdenuştîşî esto zî zey edebîyatê kurmancî xurt nîyo û tena çar hebî eqîdeyî estî. Eqîdeyê Hunijî in tewir de nimûneyo verîn o. Hezanîyî zî serra 1979 de dest pê eqîdeya xu kerdo û 1980 de kerdo tamam. Eqîdeyê ke bi zazakî nusîyayî in ê:

1. 1. Mela Mehmed Elî Hunij, *'Eqîdeyî Îman-'Eqîdeyî Îslam*, 1970, 66 beytî.
2. 2. Mela Mehemedê Hezanî, *'Eqîdetu'l-Îmanî*, 1980, 144 beytî.
3. 3. Mela Mehmed Demîrtaş, *Qasîdeya diyîn*, Dîwan, 2006, 52 beytî.
4. 4. Mela Mehemed Muradanî, *'Eqîda Zazakî*, 2005, nesr o, 36 rîpelî.

Çiftçi du xalên girîng ên encama teza xwe wiha rave dike:

Her çiqas zî eqîdeyê Hezanîyî de çekuyê xeribî bibî reyna zî merdim eşkêno vajo ke in eqîde hetê ziwano edebî ra xurt o. Hezanîyî in eqîde qey ewamî nuşt inay ra ziwânêko sade şuxulnayo. Heto bîn ra in eqîdename de xususîyetê eqîdenameyanê kurmancî estî. Bitaybetî in eqîdename, hetê vatiş û muhtewayî ra maneno eqîdenameyê Mela Xelilê Sêrtî yî û hetê vatişî ra zî maneno eqîdeyê Ehmedê Xanîyî. Zey Xanîyî, Hezanî zî eqîdeyê xu bi çarçewaya ruknê îslam û îman ardo pê. Tena Hezanî mewzûyanê bi îxtîlaf ra dûrî vinderto.

Heme eqîdenameyê zazakî hetê ê şexsan ke perwerdeyê medresa gureto ra nusîyayî. Çünke inî melayan hem medresa de eqîdeyê erebkî û kurmancî wendî hem zî wayîrê qebîliyetê nuştişî yî. Hetê muhtewayî ra hema-hema heme eqîdenamyê zazakî zeypê yê. Tena eqîdenameyê Mela Mehmed Demîrtaşî bi tewirê awan binêk cîya keweno. Zey eqîdeyanê bînan in eqîdename zî qey şîret û nesîhetî nusîyayo in semed ra çekuya “bizan” zaf şuxulîyaya. Ma bi ina xebat edebîyatê zazakî de hem eqîdeyê Hezanîyî dayo şînasnayîş hem zî warêko newe de yanî tewirê eqîdenameyî de çî eserî estî nê dîyar kerdî û xususîyetê nê eseran ardî ziwana.

3. Jiyan û Kilamên Dengbêj Ahmed Alîksan

Li zanîngeha Muş Alpaslanê di binê rêveberiya *Abdülcelil Bilgin* de ji aliyê *Fehmi Yeşilçınar* ve hatiye amadekirin. Di sala 2016an de qediyaye û hatiye pejirandin, tez tevî pêvekan ji 254 rûpelan pêk tê.

Tez ji du beşan pêk tê. Beşa yekê jîyan û kesayetiya dengbêj *Ahmed Alîksan* bi hûrikî hatiye vekolîn. Beşa duyem derbarê berhemên dengbêj *Ahmed Alîksan* yên ku hatine kom kirin û analîza wan e. Di vê beşê de 19 klamên şer, kuştin û mêrxasiyê, 15 klamên evînê hatine bicihkirin. Klam ji aliyê mijar, leheng, naverok, teşeyê ve yek bi yek hatine nirxandin. *Yeşilçınar* xebata xwe li qadê kiriye. Bi gelek kesan re rûniştiye û dengê wan qeyd kirine. Herwiha li gundê *Alîksan* bi gelek nas, dost û xizmên wî re têkilî danîne û ji wan îstifade kiriye. Hevalên *Alîksan* ên dengbêj ên li heyatê jî çavkaniyên sereke yên vê xebatê ne. Xebatkarê teze di pêveka teze de bi wêneyên kedkarên teze, teza xwe dewlemend kiriye. *Yeşilçınar* hevpeyvînan ku bi hevrê, dost û eqrebyanê *Ahmed Alîksan* re di derbarê kesayet, dengbêjî, ziman û şêwaza wî re kirine, hemû di pêveka teze de bicih kiriye.

Li ser deng û hunera dengbêj *Ahmed Alîksan* ev encam ghiştiye ber destê *Yeşilçınar*:

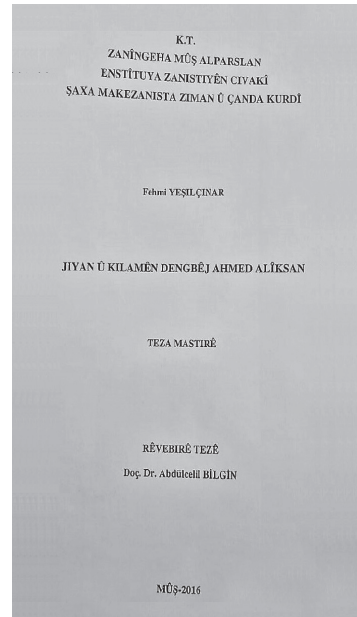
- *Alîksan* karê dengbêjiyê her tim pêwist ditiye. Xwestiye ku dengbêjî her berdeyam be. Ji ber vê yekê dengbêjiyê weke karekî pîroz dibîne. Hem şagirt perwerde kiriye him jî xwestiye ku zarên wî jî vî karê pîroz pêk bînin.
- Bi dengekî cuda karê ku bi xwe pîroz girtî dike. Xwedî dengekî akûstîk e. Dengê wî bi hunera wî derdikeve asteke bilind. Bêguman dengbêjekî şareza

ye. Hemû taybetiyên dengbêjan nîşanî me dide. Kilam derxistiye û bi terza xwe vegotiye. Wî jî her wekî dengbêjê qedirbilind şahidiya dewra xwe kiriye. Bûyerên qewimî wek kilama Taşlıçay, Werdê û hwd., li bîra dîrokê neqîş kiriye. Alîksan, dengbêjekî gelek bi xîret bûye. Di her fersendê de hunera xwe nîşan daye. Ji bo nîfşên pêş me gelekî girîng e.

Di encamê de em dikarin bêjin ku gelek tez di warê dengbêjiyê de hatine amadekirin. Lê mixabin zimanê vê tezê hineki lawaz maye. Xwezî hinekî din jî bi zimanekî dewlemend hatiba nivîsîn. Herwiha ji aliyê teoriyê ve jî qels maye. Herwiha çavkaniyên biyanî jî pir kêr in di tezê de. Dîsa jî hêjayî pesinandinê ye, ku ji devera Sehedê xortekî Serhedî li ser dengbêjekî veşartî yê Serhedî sekiniye û ew ji tarîtiyê rizgar kiriye.

Wekî dawî;

Em di vê nivîsarê de li ser sê tezan rawestiyay ku li sê zanîngehên cihê hatine amadekirin. Yek li ser edebiyata modern e, yek li ser edebiyata klasîk e yek jî li ser edebiyata gelêrî ye. Duda ji wan bi kurmançî yek bi zazakî hatiye amadekirin. Me xwest ku lêkolîner ji van tezan haydar bibin û ji wan sûdê werbigirin. Helbet dê kêmasiyên wan hebin. Lê aliyê wan ê serkeftî zêdetir e. Lewra van hevalên hêja bêtir xwendîneke seretayî û lisansa kurdî rasterarst dest bi masterê kirine û di encamê de jî tezên xwe bi kurdî nivîsandine. Herwiha materyalên li ber destan jî kêr in û hin mamosteyên ku wan perwerde kirin jî bi gelemperî ne xwedî zanîneke kûr in di warê kurdî de. Loma divê piştgirî ji bo van xebatan/xebatkaran bête kirin, tezên wan baş bêne rêvebirin, şêwirmendên wan divê baş bêne bijartin û ji kesên xwedan erk û ehlan bête neqandin. Lewra ev destpêk e û divê destpêk xurt bin. Master çiqas qewî be doktora dê ew qas baş be. Herwiha divê momosteyên tezan jî bêtir berê xwendevanan bidin xebatên qadî. Li ser devokên deveran xebat divê bêtir bêne kirin. Folklorê kurdan roj bi roj dimire. Lewra edebiyata gelêrî li ber dem û zeman û teknolojiyê êdî nikare xwe ragire. Me çî berhev kir, me çî tomar kir kar e û zutirîn wext divê em berê xwendekar û xebatkaran bidin vê qadê. Me niyet kiriye ku di her hêjmarekê de em dê 3 yan 4 tezên kurdî yê pîrlehçeyî û pîralfabeyî di vê kovarê de binirxînin û bidin naskirin. Hêvîdar im ku xwendevan jê sûdê werbigirin û valahiyeke biçûk were dagirtin.

LI SER PİRTÛKA “TEORİYÊN FOLKLORÊ”

Hayreddîn KIZIL¹

Çi zanistî çî edebî, dema bi Kurdî pirtûkeke nuh derkeve wekî xwînerek Kurd kêfxweş dibim. Lewra ziman bi nivîsên curbecur pêşde diçe.

Lê ji ber pîşeya min heke zanistî be ez gelek kêfxweş dibim. Çi kêmasî û xeletiyên wan jî hebin ne xem e. Lewra mirovê xebatkar bi xeletiyên re heval e. Mirovê bêxelet ew kes e ku naxebite, lê bêhay e ku xeletiya herî mezin teraliya wî ye.

Van salên dawî di gelek qadan de pirtûkên zanistî dertên. Mijara vê nivîsê jî pirtûkeke zanistî ya li ser folklorê ye. Ji alî Bedran Hîkmet ve hatiye amadekirin, ji 120 rûpelan pêk tê û di sala 2016an de ji nav weşanên Lîsê derketiye. Min xwest ez vê pirtûkê ji bo xwîner û lêkolîneran bidim nasîn.

Beriya danasînê divê bê gotin ku li ser berhevkerinên materyalên folklorê çî pirtûk çî kovar gelek nivîsên Kurdî hatine weşandin. Lê li ser mijar û teoriyên folklorê heya niha li Turkiyeyê du pirtûk derketine:

Yek ji van jî alî Zanîngeha Artukluyê ve hatiye amadekirin. *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*, Kadîr Yıldırım, Ramazan Pertev, Mustafa Aslan, İstanbul 2013.

Li dû vê pirtûkê du sal şûn de ji alî weşanxaneyê Avestayê ve pirtûkek bi edîtorîya Ramazan Pertev derket, *Edebiyata Kurdî Ya Gelêrî (Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratur-Berawirdî)-I*, İstanbul 2015.

Piştî vê pirtûkê jî pirtûka Bedran Hîkmet derket. Lê ev pirtûka Bedran Hîkmet, wekî beşek ji pirtûka *Edebiyata Kurdî Ya Gelêrî* derketibû. Di çapa xwe ya nuh a wekî pirtûkekê de, derxistin an jî lêzêdekirin di çend rûpelan de heye. Em dikarin mijarê pirtûka Teoriyên Folklorê wisa rêz bikin:

1- Folklor, Di Nava Keftûleftên Civakî û Îdeolojîk De

¹ Alîkar Doçent Doktor, Zanîngeha Dicleyê.

2- Folklor û Gel

3- Teoriyên Folklorê (Di bin vê serenavê de gelek teori hatine rêzkirin)

Di beşa yekem de nivîskar, agahî di derheqê cihê folklorê di jiyana mirovan de dide. Li heman beşê nêrînên lêkolîneran jî li ser mijarê nivîsîne. Li gorî vê beşê hêmanên folklorê di jiyana mirovan de xwedî cihê girîng e. Ji bo motîvasyonê, ji bo pêkanîna hîs û nirxên hevbeş, di parastin û berdewamkirina civakê de stran, govend, çîrok, efsane...hwd xwedî roleke girîng in. Lê îro:

“.....ji wê kevneşopa dêrîn bi tene hin hêmanên manewî ku ji konteksta xwe ya sirûştî qutbûyî mane; em îro pîrî wan îcrayên çandî, folklorî, ji wê wateya wan a resen, sirûştî dûr, bi nêrînên xwe ve girêdayî yanê bi hizrên dînî, neteweyî an jî cureyên dî yên îdeolojîk dinirxînin. (r.8)

Ji vê şûn de nivîskar cihê folklorê di jiyandê de dide ber çavan, dînamîkbûn û xwe organîzekirina folklorê digel nêrînên zanyaran vedibêje:

Li gorî Propp, Folklor a arîstokrasîyê nîn e. Folklor aîdê çînên bîndest, gundî, karker û navîn e... Folklor fenomeneke enternasyonal e. (r.11-14). Dîsa li gorî Propp, dema ku civakek, dewletek yanê organîzmeyek dadimezirîne di helbestên epîk ên wê civakê de guherînan çêdike û ji bo îdeolojî û nêrîna xwe ya nû, destan, epîk û efsaneyan şîrove dike. Yanî li gorî wî folklor dîsîplîneke îdeolojîk e jî. Li Elmanyayê lêkolînên folklorê bêtir jî bo armanca îspatkirina (Nijada Bilind) ya Germanan hat kirin. Li Rusyayê di sedsala XXan de bi nêrînên Marksîst xebatên li ser folklorê hat kirin (r.13). Heman tişt li welatên mîna Fransa, Îngîlîstan û Emerîkayê jî berbelav e (r.14).

Nivîskar ji ber ku li ser bikaranîna îdeolojîk ya folklorê sekiniye divê em li vir bibêjin di amadekirina vê beşê de heke agahiyên di pirtûka *Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik* de lê bihata zêdekirin dê çêtir bibûya. (Arzu Öztürkmen, *Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik*, Weşanên İletişimê, İstanbul 2009)

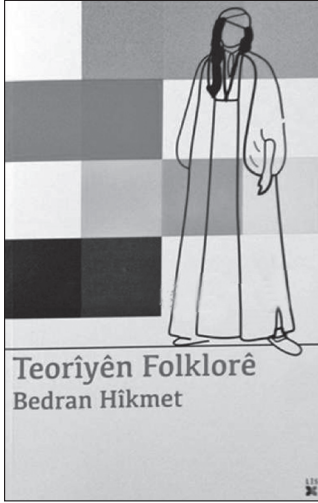
Di beşa duyem de li ser hin têgihan radiweste. Naveroka xebatên folklorê, têgihên mîna *kevn*, *kevnar*, *kevneşop*, *fosilên zindî* divê beşê de tê nîqaşkirin. Li ser pênasîna wan jî radiweste. Dîsa li vir nêrînên zanyaran jî hatine nivîsîn. Di heman beşê de nîqaşên li ser “gel” jî rawestiyaye, (r.21-25) nivîskar li vir nêrîna Kurdan li ser “gel” jî dide (r.24-25).

Beşa sêyem, beşa herî fireh û beşa herî girîng a pirtûkê ye. Dibe ku ji ber vê be ev beş jî beşên dî, çêtir hatiye amadekirin. Mîna ku her du beşên pêşîn zû hatine amadekirin an jî li ser wan xwe pir neêşandiye.

Nivîskar di vê beşa dawî de teoriyên li ser folklorê dide nasîn. Ev beş bi sê binbeşan dabeş kirine. Di bin van binbeşan de jî teorî rêzkirine:

a) Teoriyên Metin Navendî (r.26-64)

b) Teoriyên Avahîsazî/Strukturel (r.64-86) -di naveroka pirtûkê de

“Avahîsaz” nivisiye-

c) Teorîyên Kontekstî (r.87-105)

Nivîskar di bin her beşan de hin sernav rêzkirine. Lê heke di naveroka pirtûkê de ji bo wan yanê ji bo her teoriyekê, rûpela wan binîvîsiya dê çêtir biba.

Di bin her sernavekê de jî taybetî û agahî bo mijara wê nivîsine. Wek mînak di beşa Teorîyên Metin Navendî de gelek teorî rêzkirine. Taybetiya van teoriyan jî ev e ku ev teorî di lêkolînên xwe de metna vegotina gelêrî ji bo xwe dikin bingeh û şîrove û analîza xwe li ser wê ava dikin. Wekî; Teoriya Dîrok-Erdnîgarî (r.26-43), Teoriya Vesazkirina Dîrokê (r.43-46), Teoriya Tekamulê

(r.46-47), Teoriya Mît-Rîtuêl (r.47-50), Teoriya Psîkanalîtîk (r.50-60), Teoriya Bîyolojîk (r.60), Teoriya Çandî-Girseyî (r.60-62), Teoriya Dîrokî-Çandî (r.62-63), Teoriya Nîvglobalî (r.63-64).

Di bin du sernavên din de jî binbeşên din nivîsîne:

Teorîyên Avahîsazî/Strukturel, Modela Lord Raglan (r.66-69), Modela Strauss (69-72), Modela Vladimir (r.72-86)

Teorîyên Kontekstî (r.87-105), Teoriya Karîgeriyê (r.87-91), Teoriya kompozîsyona gotyarî, (r.91-98) -li cîkî teoriya **formula gotyarî** (r.87), li cîkî jî Teoriya Kompozîsyona Gotyarî hatiye nivîsîn (r.91)-, û Teoriya Performansê (r.98-105)

Em dikarin bibêjin ku ev pirtûk ji bo destpêkek bo teorîyên folklorê ye. Nivîskar di her beşekê de li ser teoriyan radiweste, car caran hin mînak ji folklorên kurdan jî dide. Ev jî taybetiyeke baş e bo pirtûkê. Lê ji ber ku çapa duyem e çî ji alî rêzkirina mijarên xwe çî ji alî çavkaniyan ve heke kêmasiyên çapa berê di vê çapê de tunebuya dê baştir bibûya.

Em ê wekî pêşniyazek di çend xalan de ji bo çapên dî nêrînên xwe rêz bikin. Beriya wê divê em cudahiyên her du çapan jî hev binivîsin. Di vê çapa nû de nivîskar, beşa “Destpêk”ê ji çapa yekem derxistiye. Çend rûpelan jî lê zêdekirîye: (r.36-37) û (r.41-42) lê çavkanî nedane, bi taybetî (r.41-42).

Heke em werin ser pêşniyazên xwe, em dikarin bi çend xalan wiha rêz bikin:

1- Mijar bi gelemperî ji berhemên li ser folklorê hatine wergerandin lê bêhna wergerê jê hinda nebûye. Dibe ku ji ber vê be problem di derbasbûna nava mijaran de heye, çend cihan de qutbûn heye. Hê mijarek xelas nebûye derbasî mijarekî dine bûye. (her wekî mînaka kawa, r.12 û bnr r.45)

An jî rasterast derbasî mijarê bûye. Her wekî mijara beşa dawî, di vê beşe de -beşa li ser teoriyên folklorê- divê sedema derketina teoriyan bihata nivîsin. Li ser pirsên çima teorî derketine, kengî, kîja teorî derketiye, çend teorî hene, avakarên van teoriyan kî ne? Bi kurtahî bihata nivîsîn dê baştir bibûya.

Kêmasiya din jî dîsa werger e. Pirtûk mîna wergerek e ku ev werger ji berhemên werger hatiye honandin yanê ne ji berhemên resen. Dema em li çavkaniyên nivîskar binêrin em ê bibînin ku gelek çavkanî bi taybetî li ser teoriyan ji Îngîlîzî bo Tirkî hatine wergerandin. Nivîskar jî ji wergerên Tirkî, wergerandine bo Kurdî. Ev jî xetereyan derdixîne. Wekî mînak dema rasterast ji berhemên resen bînin wergerandin dibe ku navê teoriyan biguhere an jî dibe ku xeteyên wergerên Tirkî derbasî Kurdî jî bibin. Ji ber vê jî çavkaniyên eslî bê wergerandîndê çêtir be. Bi vê awê ihtimala xeletiyên jî kêmîtir dibe.

2- Kêmasiyeke din jî di pirtûkê de lawazbûna çavkaniyên wê ne. Yek ji gengeşiyên di berhemên ser kurdan de ev e ku kêmasiya çavkaniyan e. Belê heke em li berhemên bi taybetî ne akademîk binêrin em ê gelek îddiyên mezin bibînin lê bê çavkanî. Pirtûka me jî xweyê mijareke girîng e lê ji alî çavkaniyên xwe ve lawaz e.

Em dikarin kêmasiyên pirtûkê ji alî çavkaniyan ve wiha rêz bikin

Kêmasiyên jêrenotan:

Dema berhemek zanistî bê nivîsîn, ji bo xwîner û lêkolîneran divê navên çavkaniyan neyê jibîr kirin. Ev hem ji bo nivîskar hem jî ji bo xwîneran gelek girîng e. Ev tişt gelek pêwîst e ji bo piştrastkirina agahiyên di nava pirtûkê de. Dibe ku xwîner bixwaze di zanistê de pêş de here, ev çavkanî ji bo rêşanîdanê, wê alîkar bin ji bo xwîneran re. Dîsa ev jêrenot dê alîkar bin ji bo îddia yan jî agahiyên nivîskar jî. Divê li vir em tiştek din jî binivîsin heke berhem pirtûkek zanistî be îddiaya întihalê jî ji ser xwe radike.

Dema em li pirtûkê binêrin di gelek cihan de tê dîtin ku jêrenot tune ye. Di gelek rûpelan de jêrenot nehatine nivîsîn. An jî jêrenot kêma hatiye nivîsîn. Hin mînak ji pirtûkê:

Di rûpela 9an de, di jêrenota 1em de navê berhemê heye lê kîja rûpel e nehatiye nivîsîn.

(r.32) jêrenota 30yan pirtûk Tirkî ye nav Kurdî ye heman xeletî di rûpelên din de jî heye navên çavkaniyên Tirkî bi kurdî hatine nivîsîn

Li gelek cihan jî tu çavkanî nade:

(r.9-10) Benda ku bi “Objîk jî wekî Malînowskî dibêje ku...” dest pê dike.

(r.10) Benda bi “Walter Anderson, di şûna” dest pê dike jêrenot tune

(r.14) Benda dawî ya rûpelê jêrenot tune ye

(r.36-37) ji bo kataloga cureyên çîrokan ya Anti Aarne çavkanî nade

(r.40-42) ji bo senifandina motîfên çîrokan ya Stith Thompson nav dide. Di rupela 41ê de “Thompson bi giştî motîfan di binê van bîst û sisê sernavan de û bi van herfan qeyd kiriye” dibêje lê di jêrenotê de nade. Di “Çavkani”yê de jî navê pirtûkê tune ye.

(r.55) jêrenota 59an, çavkanî tam nîne rûpel nedaye.

(r.58) jêrenota 66an, “Dêmariya ku di çîroka Zizanê de derdikeve pêş me arketîpa diya xerab e.” dibêje agahî derheqê vê çîrokê de nade tenê jêrenotek heye. Nayê fêmkirin gelo çîrok bi Kurdî ye an Tirkî ye. Wekî pêşniyazek em di-karin viya bibêjin ku ji bo arketîpa dêmariya xedar û nebaş çîroka Pepûk, çîroka Eyšîk û Fatîk û çîroka Çeleka Zêrîn mînakên baş in di folklorê Kurdan de.

(r.95) Jêrenot nedaye, “Albert Lord, di pirtûka xwe ya...” dibêje di rûpela 93yan de navê veguhezê dibêje.

Di rûpela 98an de agahiyek gelek girîng heye lê tu çavkanî nedaye:

“Lord û Parry di îcrakirin destanekê de ji bo ispata karîgeriya formul û temayê, mînaka Dengbêj Evdo û Dengbêj Mumîn didin. Ew li îcrayekê dibin şahid ku Dengbêj Mumîn dibêje; ez ê destanekê bistrêm ku Evdo hîç nebihîstîye. Ew li wê derê li pêş Evdo û civatê destanê îcra dike û bi rastî jî Evdo beriya wî ev destan nebihîstîye. Lê piştî îcra Mumîn, Dengbêj Evdo dibêje ku ew versiyoneke di ya vê destanê dizane û wê kêliyê de destanê ji Mumin pir xweştir û dirêjtir îcra dike. Û bi vî awayî wê destanê dike aîde xwe. Di vê mînakê de, digel ku Dengbêj Evdo, ev destan berê hîç nebihîstîye jî di wê kêliyê de bi rêya tema û formulên ku di hafizaya wî de hene, ji nû ve kompoze dike. Lewra Parry û Lord dibêjin ku her îcrakirin destaneke nû ye. (r. 98)

Heman pirsgirêk di çavkaniyê-bibliyografyayê- de jî heye. Dema mirov li çavkaniyê binê rêbaza navên di wê de, mîna nivîsîna rêbaza pirtûkan fêhm dike. Lê navên li çavkaniyê hemû ne pirtûk in, gelek ji wan jî gotaran pêk tên. Ev gotarên ku di çavkaniyê de, li ser rêbaza pirtûkan hatine nivîsin cara yekem di kovara Milli Folklorê de derketine. Dû re hin gotarên di vê kovarê de hatine berhevkirin û wekî pirtûk hatine weşandin.

Hin mînak ji gotarên çavkaniya Teoriyên Folklorê:

Alan Dundes, “Halk Kimdir”, Wergêr: Metin Ekici, r.11-26

Alan Dundes, “Doku, Metin ve Konteks,” Wergêr: Metin Ekici, r.40-52

Ben Amos, “Şartlar ve Çevre İçinde Folklorun Bir Tanımına Doğru”, Wergêr: Metin Ekici, r.27-39

William R. Bascom, “Halk Bilimi (Folklor) ve Antropoloji”, r.53-62

Lord Raglan, “Geleneksel Kahraman”, Wergêr: Metin Ekici, r.75-91

Ev gotarên li jor hatine rêzkirin hemû di pirtûka *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar I*, Geleneksel yayıncılık, Ankara 2006’de derketine:

Hin gotarên di pirtûkê de hene, di cilda diduyan de, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar II*, Geleneksel yayıncılık, hatine weşandin. Çapa vê pirtûkê ya di destê me de çapa sisêyan e Ankara 2014, çapa yekem 2005an de û çapa duyem 2010ande dîsa ji alî heman weşanxaneyê ve li Ankarayê hatiye çapkirin. Gotarên divê pirtûkê de derketine ev in:

Alan Dundes, “Folklor Nedir?”, Wergêr: Gülay Aydın, Amadekara Çapê: Sezgin Karagül, r.16-18

Roger D. Abrahams, “Halk Bilimini Etnolojik ve Sosyolojik Yönleriyle Açıklamak”, Wergêr: Ayça Yavuz, r.49-54

Carl Wilhelm von Sydow, “Coğrafya ve Masal Ekotipleri”, Wergêr: Tuğçe Işıkkhan, r.61-70

William R. Bascom, “Folklorun Dört İşlevi”, Wergêr: Ferya Çalış, Redaksiyon: Selcan Gürçayır, r.71-86

Lord Raglan, “Tarih ve Mit”, Wergêr: Levent Soysal, r.181-188

Lord Raglan, “Mit ve Ritüel”, Wergêr: Evrim Ölçer Özünel, r.189-197

Ji bil van her du gotaran du gotar jî ji pirtûka *Folklorun Sahtesi: Fakelore*, Geleneksel Yayıncılık, Ankara 2007, hatine wergirtin. Du gotarên ku ji van pirtûkan hatine wergirtin ev in:

Willam S.Fox, “Folklor Ve Fakelore”, Wergêr: Tolga Tanyel, r.35-50

Alan Dundes, “Fakelore Fabrikasyonu”, Wergêr: Selcan Gürçayır-Aşlı Uçar, r.71-86

Ji bil van mînakên jî xeletî hene lê ez bawer im ev mînak bes in. Lê dîsa jî divê em bibêjin ku nivîskar di beşa sêyem de bi ser ketiye lê ji alî çavkaniyan ve ev beş bihata dewlemendkirin û tekûzkirin dê gelek baş bibûya. Divê çavkaniyên xwe jî yan ji kovara Milli Folklorê yan jî ji pirtûkên wan bida ji bo xwîneran. Ji bil van bi taybetî çavkaniyên xwedî teorîyan yê resen hebûna û ne ji wergerên wan ên Tirkî ji berhemên orjînal bihata wergerandin bo Kurdî dê gelek baş bibûya.

Ji bil van di pirtûkê de li hin cihan hem ji alî bikaranîna rêzimanê ve xeletî hene hem jî bandora Tirkî li ser hevokan heye. Lê ji bo mijara me dirêj nebe. Em ê bi tenê çend mînakên bidin.

“Lewra wan folklorê ku li derveyî sînorê vê armancê dima, li derveyî xebatên xwe **hiştin** an jî tune hesibandin (r.13)” Divê di vê hevokê de “**hiştin**” û “**hesibandin**” yekjimar wekî “hişt” û “hesiband” bên nivîsîn ne pirjimar.

“Wan gel wekî koma gundiyan **diditin**.” Di vê hevokê de “**diditin**” divê yekjimar bê nivîsîn ne pirjimar.

DANASÎNA DÎWANA MEHWÎ

Hemin OMAR AHMAD¹

Kurtejiyana Mehwî

Navê wî Mela Muhemmed kurê Mela ‘Usmanê Balixî ye. Nasnavê wî Mehwî ye. Di helbesteke wî de nasnavê wî Meşwî² bûye. Paşê hingê wî bi xwe kiriye Mehwî. Wateya wê nemabûn, mehûbûn e. Balix gundek e, li devera Mawetê, li derdora bajarê Silêmanîyê ye. Li ser dîroka jidayîkbûna Mehwî boçûnên ji hev cuda hene. Gelek lêkolîneran li ser vê babetê raman û şîrovevên xwe weşandine. Bi gelemperî dîyar e ku Mehwî di sala 1831’ê mîladî li gundê Balixê hatiye dinyayê. Bavê wî xelîfeyê Şêx ‘Usmanê Sîraceddînê Tewê³ bûye. Di heftsalîya xwe de li cem bavê xwe dest bi xwendina xwe a seretaî a ‘ilmê kiriye. Piştî hingê ji bo ku xwendina xwe berdewam bike çûye bajarê Sineyê û Sablaxê (Mehabad)⁴ li cem Mela ‘Ebdullahê Pîrebab xwendîye. Piştî hingê vegerîyaye Silêmanîyê û li cem hin melayên navdar ên wê demê xwendina xwe domandiye. Piştî vê, çûye Bexdayê û bûye feqîyê zanayê navdar ê Kurd Muftî Zehawî. Îcazeya melatîya xwe sala 1859’an ji Muftî Zehawî wergirtiye û li Bexdayê, di mizgefta Îmamê ‘Ezem (Ebû Henîfe) de dest bi melatîyê dike û vê xizmeta xwe heta 1862’yan berdewam dike. Piştî hingê dizivire Silêmanîyê û li vê derê dibe endamê dadgeha Silêmanîyê.

Di sala 1868’an de ji ber sedema wefata bavê xwe dest ji kar û barên dewletê kêşaye. Dîsa dest bi melatîyê kiriye û dest bi dersdana feqîyan kiriye ango di cîyê bavê xwe de dest bi muderistîyê kiriye. Di vê serdemê de çend melayên navdar di medreseya Mehwî de perwerde bûne. Navên hin ji wan melayan ev in: Mela Hesenê Qizilcî, Mela Mehmûdê Meznaweyî, Mela Se’îd Efendioğlî Kerkûkî, Mela ‘Ezîzê Miftîyê Silêmanî...

1 Alk. Doç. Dr., Zanîngeha Binglê, Beşa Ziman û Edeba Kurdî

2 Birajî.

3 **Tewê**: Niha gundekî ku bi ser bajarê Helepçeyê ve girêdayî ye

4 **Sine û Sablax**: Du bajarên Rojhilatê Kurdistanê ne.

Mehwî wekî bavê xwe di rêya terîqetê de meşîyaye û bûye xelîfeyê Şêx Behaeddînê kurê Şêx ‘Usmanê Tewêle. Şêx Muhemmedê Xal dibêje Mehwî di gel çend melayên din li Silêmanîyê di sala 1874’an de nefiyî Bexdayê bûye. Lê heta niha kes nizane ku ji ber çi ev nefî pêk hatiye. Piştî hingê dîsa dizîvire Silêmanîyê.

Li gorî boçûna ‘Elaeddîn Seccadî, Mehwî di sala 1883’yan de çûye hecê. Piştî pêkanîna erka hecê çûye Stenbolê. Li Stenbolê bi navgînîya maqûl û mezinên Kurdan ve wî Sultan ‘Ebdulhemîdê Duyem ê ‘Usmanî dîtiye. Sultan rêzeke zor lê girtiye û ferman daye ku li Silêmanîyê ji bo wî dergahek bê avakirin. Ew dergaha ku di wê serdemê de ji bo Mehwî hatibû çêkirin, hê jî heye. Mehwî di sala 1906’an de li Silêmanîyê wefat kiriye û di odeyeke dergaha xwe de hatiye definkirin.

Berhemên Wî

Dîwan

Dîwaneke mezin a Mehwî heye. Ji bilî dîwana wî tu berhemên wî nehatiye peydakirin. Dîwana wî bi sê zimanan e; Kurdî, Farisî û ‘Erebî. Helbestên dîwanê piranî bi Kurdîya Soranî ne. Hejmara helbestan li gorî zimanan wiha ye:

Kurdî: 201

Farisî: 105

‘Erebî: 1

Naveroka Dîwana Wî

Ji helbestên Kurdî; 132 xezel, 48 çarîn, 16 takebeyt û 5 jî qesîde ne. Helbesta ‘Erebî li ser helbesteke Zehawî texmîsek e. Ên Farisî; 75 xezel, 2 texmîs, 20 qit’e û 7 jî takebeyt in. Helbestên Mehwî yên Kurdî piranî dînî ne. Ji ber ku Mehwî kesayetêke tesewîfî bûye, piranîya helbestên wî li ser vê babetê kom bûne.

Beşa xezelan: Mezintirin beşa dîwanê ye. Xezelên wî piranî li ser huba Îlahî, xoşewîstî û evînî ne.

Qesîdeya yekem: Navê qesîdeyê ‘Eqdul ‘Eqaid e (*Gerdenbendên Bawerîyê*) ji 136 malikan pêk hatiye. Ji alîyê qaffiyeyê ve bûye çar beş. Du beşên wê li ser qaffiyeya (an) û (în) hatiye ristin. Duduyên din jî li ser qaffiyeya (ûn) hatiye ristin. Ji bo têgihîştin û çêjjêwergirtina vê helbestê divê paşxaneyêke dînî-‘eqîdewî hebe. Ji ber ku termên ku hatine bikaranîn piranî felsefî-dînî ne.

Qesîdeya duyem: Navê qesîdeyê “Subhan e Ew Xweda ye” ye. Ji 23 malikan pêk tê. Naveroka qesîdeyê munacat e.

Qesîdeya sêyem: Ev qesîde jî munacat e. Bi “Xedaya Îradey Munacatime” hatiye destpêkirin. qesîdeya herî kurt ev e. Mehwî vê qesîdeya xwe ji yên dîtir cuda dike, di vê de sîstema cotqaffiyeyê bi kar anîye.

دیوانی مه‌هوی

«مه‌لا موحه‌مه‌دی کوری مه‌لا عوسمانی بالخی»

لیکدانوه و لیکۆلینه‌وه‌ی:

مه‌لا عه‌بدوڵکه‌ریمی موده‌پرئیس و موحه‌مه‌دی مه‌لا که‌ریم

Qesîdeya çarem:

Qesîdeya Behrî Nûr e. Ev qesîde ji helbestên navdar ên Mehwî ye. Li ser vê qesîdeyê çend helbestvanên piştî Mehwî nazîre nivîsandine. Zêdetir li ser xoşewîstiya pêxember û jîyana wî rawestîyaye. Ji 124 malikan pêk tê.

Qesîdeya pêncem:

Li ser medh û stayîşên Mewlana Xalidê Neqîşbendî hatiye nivîsîn. Ji 24 malikan pêk tê.

Çarîn:

Hemî çarîn li ser kêşeke ‘erûzê nehatine nivîsîn. Ji alîyê qafiyeyê jî tenê qafiyeyên rewacdar wekî (aaba) û (aaaa) bi kar neanîye. Hin qafiyeyên din jî bi kar anîye, wekî (abab), (abcb)...

Her wiha behrên arûzê yên ku di çarînan de hatine bikaranîn ev in: Hezec, remel, xefif, muctes, muteqarib, muzari’ û besît.

Takebeyt/yekmalik: Di dîwana Mehwî de 16 yekmalikên serbixwe hene. Ev ji alîyê kêşeyê ve li ser behrên hezec, remel muzari’, besît û recezê hatine amadekirin. Ji alîyê qafiyeyê jî du cure ne; (aa) û (ab).

Çapên Dîwana Mehwî

- Yekem car li Silêmanîyê di sala 1922’an de ji alîyê ‘Elî Kemal Bapîr ve di Çapxaneyê Hikûmetê de hatiye çapkirin.
- Cara duyem di sala 1977’an de li Bexdayê, ji alîyê Mela ‘Ebdulkerîm Muderrî û kurê wî Mela Muhammed Kerîm hatiye çapkirin. Di vê çapê de him tehqîqa dîwanê heye û him jî şerha dîwanê hatiye kirin. Heta niha ev xebat gelek caran hatiye çapkirin. Her wiha di vê derbarê de wekî girîngtirîn xebata dîwana Mehwî tê qebûlkirin. Me jî di xebata xwe a ferhengê de ji vê berhemê gelekî sûd wergirt.
- Dîwanî Mehwî, (edt. Arif Zêrevan) Sererastkirin: Newzad Hirorî, Weşanên Nefel, Stockholm 2007. Yekem car bi vê xebatê dîwana Mehwî hatiye latînkirin. Lê tenê li ser înternetê hatiye çapkirin. Di vê xebatê de tenê metnê dîwanê hatiye waşandin. Jîyana helbestvan, ferhengoka dîwanê, tehqîq û şerha dîwanê û h.w.d. di vê xebatê de tune ne.

‘Arûz, Qafîye û Rewanbêjî di Helbestên Mehwî de

‘Arûz

Wekî piranîya şa’irên klasîk tenê kêşa ‘arûzê bi kar anîye. Heşt behrên ‘arûza ‘Erebî (hezec, remel, xefîf, muctes, muteqarib, muzarî’, besît, recez) bi kar anîye. Di asta yekê de kêşa *hezec* gelekî bi kar anîye. Herî hindik jî *recez* bi kar anîye.

Qafîye

Ji alîyê qafîyeyê ve Mehwî her 28 tîpên ‘Erebî ji bo qafîyeyê bi kar anîye. Ji bilî 28 tîpên ‘Erebî çar tîpên Kurdî jî (ç, j, g, ê) kiriye qafîye. Bi vî awayî Mehwî bi 32 tîpan qafîye çê kiriye û dîwaneke muretteb anîye holê.

Rewanbêjî/belaxet

Mehwî muderisekî mezin bûye. Ji bilî zimanê dayikê bi ‘Erebî, Farisî, Tirkî baş zanîbûye. Helbestên wî yên bi ‘Erebî û Farisî jî hene. Lê di helbestên Kurdî de jî gelek term û bêje û motifên ‘Erebî, Farisî û Tirkî bi kar anîye. Xuya ye ku bêtir bandora ‘Erebî li ser zimanê helbestên wî ên Kurdî heye. Di ferhengoka ku me ji bo dîwana wî amade kir de bandora ‘Erebî bi awayekî vekirî eşkere bûye. Mehwî termên tesewîf, felsefe, mîtolojî, ‘eqîde, tarîx û ‘erdnîgarîyê bi awayekî zor û serkeftî bi kar anîye.

Mehwî tesewîf û rewanbêjî bi hev re bi kar anîye. Ji ber vê yekê têgihîştina helbestên wî ne hêsan e. Li gorî ritma helbestê jî kêşên qurs bi kar anîye, mûsîqaya wan jî ji xwîneran re ne hêsan e. Ji alîyê peyvên ku hunera wan xurt e, Mehwî gelekî serkeftî ye. Hemû hunerên rewanbêjîyê bi kar anîye û çêjeke ruhî/me’newî tevî helbestên xwe kiriye.

Wekî rêberekî terîqetê Mehwî, di helbestên xwe de xwestiyê ku terîqet bikeve xizmeta şerî’etê. Her wiha sûdeke zor ji bizava sofîgerîyê wergirtiye. Di binê bandora sofîyên mezin de maye. Wekî Ibn ‘Erebî, Hellac, Celaeddînê Romî û w.d.

Hin mijar û îmajên sereke yên helbestên wî ev in; Şev, ‘eşqa îlahî, wucûd, ‘edem, ‘edalet, heq, çaksazîyên civakî, pesnê zimanê Kurdî, jîyana ruhî, mirin, exlaq û w.d.

Xebatên Li Ser Dîwanê

Bi dehan xebat li ser Dîwana Mehwî hatine kirin. Xebatên ku li ser Mehwî hatine kirin piranî li Başûrê Kurdistanê û dîyasporayê hatine kirin. Ji dehan bêtir tez (master-doktora) li ser helbest û dîwana wî hatine amadekirin. Hin tezên di derbarê Mehwî de ev in:

- İbrahim Ehmed Şiwan, *Şî’rê ayînî û sofîgerî Li Şî’re Kurdîyekanî Mehwî da*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Selaheddîn, Hewlêr 1996.
- Ehmedî Mela, *Mehwî Le Nêwan Zahîrîyet û Batîniyyet û Serçavekanî ‘İşq*

- û *Wêneş Maşûq De*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Sorbonê, Fransa ??
- Sebbûr ‘Ebdulkerîm, *Rengdanewey Kesêti û Dunyabînî Hellac Le Şîrî Klasîkî Kurdî û Farisî De, Be Taybet Lay Mehwî û Hafîzî Şîrazî*, Teza Masterê, Bexda 2006.
 - Sîrwan Cebbar Emîn, *Eş’ariyet Le Şîrekanî Mehwî De*, Teza Masterê, Zanîngeha Selaheddîn, Hewlêr 2007.
 -, *Me’rîfe û Heqîqet Le Nêwan Felsefe û Îrfan Le Şîrekanî Mehwi De*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Selaheddîn, Hewlêr 2010.
 - Mihemmed Tatanî, *Bûn Le Şîrî Mehwi*, Teza Doktora, Zanîngeha Koye, Koye 2008.
 - Talîb Ebûbekir Tahîr, *Felsefey Jîyan Le Şîrê Mehwi*, Teza Masterê, Zanîngeha Silêmanîyê, Silêmanî 2011.
 - Hêmin Omar Xoşnaw, *Hermonotîkay Şîrî Sofîyaney Mehwi*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Silêmanîyê, Silêmanî 2014.

Xebatên Din

- Di derbarê Mehwî di salên 80’yî de sempozyûmek hatiye lidarxistin. Paşê gotarên vê sempozyomê bi navê “Le Barêy Mehwî Lûtkeve” wekî pirtûk hatiye çapkirin.
- Di sala 1999’an de li Hewlêrê sempozyûmeke din li ser Mehwî li dar ketiye. Meqaleyên vê sempozyomê jî bi navê “Fîstîfalî Mehwî” hatiye çapkirin.
- Îbrahim Ehmed Şiwan, *Mehwîname*, Weşanxaneya Minare, Hewlêr 2010.
-, *Ferhengî Sofîyaney Dîwanê Cizîrî û Mehwi*, Weşanên Akademîya Kurdî, Hewlêr 2002.
- ‘Umer Mehwî, *Çarînekanî Mehwi*, Silêmanî 2014.
- Tehsîn Heme Xerîb, *Nûrî Hîkmet û Rohî ‘Irfanî Mehwi*, Silêmanî ?
- Abdullah Qeredaxî, *Deyrî ‘Işiq*, 2014 Silêmanî.
- ‘Umer ‘Ezîz Mehwî, *Mîştê Le Bêjey ‘Arîfî û Kirdey ‘Irfanî Mewlana Mehwi*, (4 Cild), Silêmanî 2014.
- Hîmdad Şahîn, *Mehwînasî*, Kerkûk ?
-, *Gulxaneyê ‘Arîfan*, ?-?

Ji bilî van pirtûk û xebatên akademîk çendîn têzên din û gelek gotar jî di vê derbareyê de çap bûne.